

KNJIŽEVNA
REPUBLIKA
ČASOPIS ZA KNJIŽEVNOST

SADRŽAJ

KLOPKA ZA USPOMENE

Dimitrije Popović: Poetika raspadanja, 3

Stanko Andrić: Tranzicijski frazarij, 31

Antun Vujić: O memoarima, 55

NOVA PROZA

Rade Jarak: Život je vrsta pogrešne magije, ulomak iz romana *Emigranti*, 60

Marina Krleža: Porno svijet današnjice, ulomak iz romana *Žena robot*, 70

ALAIN BADIOU

Žarko Paić: Antiteologija novoga događaja: Alain Badiou i kontingencija politike, 75

Ed Pluth: Politika, 107

Bruno Bosteels: O subjektu dijalektike, 123

MOJ IZBOR

Dubravka Đurić: Rod, trauma rata i drama identiteta u poeziji

Vojke Smiljanić-Đikić, 139

Vojka Smiljanić-Đikić: Pjesme, 147

IN MEMORIAM — ARSEN DEDIĆ

Zoran Predin: Osuđen na istinu, 170

GODIŠTE XIII

Zagreb, listopad–prosinac 2015. Broj 10–12

KRITIKA

Nikica Mihaljević: Plivajući (s)tečaj identiteta ili gušenje trivijalnosti
(*Miljenko Jergović: Rod*), 172

Nikola Petković: Promišljanje identiteta
(*Vesna Biga: Bijela panika*), 182

Nikola Petković: Kompaktna i uvjerljiva knjiga
(*Željka Horvat Čeč: Moramo postati konkretni*), 185

Sonja Krivokapić: Predmeti koji pričaju
(*Bora Ćosić: Mirni dani u Rovinju*), 188

Dimitrije Popović

Poetika raspadanja

3

Izuzimajući slike čije sam reprodukcije gledao u monografijama, enciklopedijama ili umjetničkim časopisima, poput Boschovih kompozicija bizarnih hibridnih bića, Grünewaldovog *Iskušanja svetog Antuna*, Goyinog *Saturna koji proždire vlastitu djecu*, Dalíjevo *Predosjećanje građanskog rata...* neposredan susret s »ljepotom ružnog« doživio sam u cetinjskoj Umjetničkoj galeriji. Među izloženim radovima crnogorskih slikara moju je pažnju posebno zaokupila slika Miodraga Dada Đurića. Na toj kompoziciji naslovljenoj *Pubertet*, rađenoj u plavim tonovima, naslikan je prizor koji bi zbog svoje bizarne zanimljivosti zahtijevao posebnu elaboraciju. Na toj slici dominira jedna ženska zdepasta figura predimenzionirane, hidrocefalusne glave s deformiranim licem što cijeloj kompoziciji daje dojam mračne groteske.

U tim danima dječastva, pri završetku osnovne škole, privlačilo me sve ono što je neobično, sve ono što odudara od konvencija odnosno propisanih standarda. U to sam vrijeme, u hodniku na zidu moje kuće akvarelnim bojama naslikao jednu kompoziciju inspiriranu Picassovom slikom *Dječiji doručak*. Kompozicija pokazuje plošne, stilizirane »kubističke« deformacije lica. Zanimala me mogućnost da se stvarni oblik ljudskog lica može preobraziti u nešto što je drugačije od stvarnog a da pritom ne izgubi svoj karakter. Jednom sam u nekom stranom ilustriranom časopisu vidio usporedne portrete Dore Maar. Jedan je portret bio realistička fotografija Dorinog lica, a drugi Picassova slikarska preinaka tog istog lica. U takvim kompozicijama drastičnih preinaka stvarnosti privlačilo me nešto istovremeno lijepo i ružno. Ali ne ružno u smislu odbojnog. Nego ružno na likovno estetiziran način.

U ranoj mladosti sam gledao u cetinjskom kinu Hitchcockov film *Psiho* koji je na mene ostavio snažan dojam. Posebno mrtvački lik Normanove majke što se pojavljuje pred završetak filma. Često sam prizivao u sjećanju taj lik crtajući ga. Sve ono gdje se moglo vidjeti deformiranost oblika i sjenka smrti privlačilo

me. U tom smislu mog afiniteta za neobičnim ili takozvanim »mračnim« među crnogorskim poznatim slikarima, Dadove su me slike posebno zanimala.

Zahvaljujući prijateljskim odnosima Dadove i moje obitelji na Cetinju, imao sam prilike u to doba upoznati nekoliko njegovih mladenačkih radova. Među tim radovima u slikarevoj rodnoj kući koju je pažnju posebno privukao jedan crtež urađen perom i laviranim tušem što je prikazivao trenutak u jednoj nogometnoj utakmici. Crtež je nosio naziv *Nogometasi*. Očito se radilo o crtačkoj preinaci neke dokumentarne fotografije iz novina koja je prikazivala jedan uzbudljiv trenutak nogometne igre pred golom. Golman u letu hvata loptu ispred dva igrača čiji pokreti svjedoče o dinamici fiksiranoj u jednom trenutku igre. U prvom planu, pri dnu crteža, ne odmah zamjetan, leži srušeni biciklist. Umjesto trbuha i donjeg dijela tijela vidi se samo klupko prosutih crijeva. Ekspresivnost deformiranih figura u pokretu, u tamnom ambijentu događanja radnje davali su tom djelu uznemiravajuću privlačnost. Svidjelo mi se što se realističnost običnog sportskog događaja pretvara u neobičan prizor. Imaginacija pokazuje kako se posredstvom nje, imaginacije, realnost može mijenjati sama sobom.

4

Moj izražen afinitet za nadrealizam uključivao je interes za Dadovo slikarstvo o kome se početkom šezdesetih godina u Crnoj Gori srazmjerno malo znalo. Zato su mi bili dragocjeni susreti sa Dadovom sestrom Tanjom. U to je vrijeme studirala povijest umjetnosti. Volio osam s njom razgovarati o slikarstvu. Kao vrsna studentica, lucidne misli, s rijetkim darom pisanja približila mi je Dadovu umjetnost. Vidjela je moje dječeačke radove i pohvalno ih komentirala. Sjećam se kad je prilikom posjete u mojoj kući vidjela jedan akvarel koji sam bio uradio kao domaću zadaću iz likovnog. Na toj je kompoziciji bio naslikan WC. Rekao sam tada Tanji kako su se đaci u školi smijali tom radu misleći da provociram i govorili mi da će me nastavnik sigurno kazniti. Na kraju sam ipak odlučio ne pokazati taj rad. Nešto sam drugo nacrtao, na brzinu za vrijeme velikog odmora, neki izmišljeni ženski profil s naopakim uhom. Na pitanje nastavnika zašto žena ima naopako nacrtano uho, odgovorio sam »zato, jer je tako rođena«. Svi su se u razredu smijali. Nasmijao se i nastavnik. Tanja me je ohrabrila za onu sliku s WC-om. Rekla mi je da nije važno što se slika nego kako se slika. Spomenuta je slika sačuvana i moja ju je sestra uokvirila i okačila u WC-u, u našoj kući na Cetinju.

Tanja mi je otkrila Hansa Bellmera, slavnog nadrealističkog crtača i kipara, Dadovog prijatelja. Posudila mi je luksuznu umjetnikovu monografiju, koju je dobila na dar kad je jednom prilikom boraveći u Parizu posjetila uglednog umjetnika. Knjiga je posvećena njegovim crtežima za koje je tekst napisao Constantin Jelensky. Ta je monografija bila otkriće u onom smislu u kojem mi je pokazala koliki udio može imati erotska imaginacija kada su posrijedi motivi lascivnog sadržaja izvedeni na virtuozan likovni način. Bellmer je bio opčinjen Marquisom de Sadeom i Georgesom Batailleom. Ilustrirao je neke njihove

tekstove. Ovim se piscima nadahnjivao. Crtački rafinman i preciznost davali su svojevrsnu eleganciju linijama koje su u nježnim paučinstim strukturama pokazivale neobičan i uzbudljiv svijet boga Erosa. Na Bellmerovim se crtežima tijela prožimaju, deformiraju ili raspadaju u prizorima bizarne i morbidne erotike. Tada me posebno bio dojmio jedan crtež naslovljen *Tête à la rose*. Na njemu dominira metamorfozno žensko lice, jedna glava, jedan zagonetni »vizaž« istovremeno melanholičnog i požudnog izraza. To je lice što se rascvjetava u sadomazohističkom orgijanju i bludno gleda s pohotno poluotvorenim ustima kao kakav Erosov fantom. Kao da se prikazani lik otjelotvorio iz opojnog mirisa ruže što je nježno nacrtana u donjem dijelu kompozicije.

Ova mi je Bellmerova erotika, posebno jedan ženski lik koji sam vidio na drugom crtežu u istoj knjizi, vratila u sjećanju one davne dane kada sam u osnovnoj školi prvi put vidio nago žensko tijelo. (Čitatelju treba napomenuti da u to vrijeme, krajem pedesetih godina prošlog stoljeća, nije bilo medija preko kojih su se, kao danas, najmlađi naraštaji mogli vizualno informirati o ženskoj nagosti.) Bila je to crno–bijela fotografija malog formata koju je donio jedan učenik iz razreda. Ukrao ju je svom starijem bratu. Nalikovala je onim viktorijanskim pin–up fotografijama. Samo je nas par učenika moglo krišom pogledati fotos. Postojao je opravdani strah da bi netko od ostalih đaka mogao cinkariti nastavniku kakva se nepoželjna stvar skriva u razredu. Gledanje je bilo upriličeno za vrijeme velikog odmora u jednom dijelu muškog WC–a. S velikom radoznalošću i uzbudjenjem gledali smo nago žensko tijelo. Anonimna mlada žena pozira gola u prirodi ispred jednog gustog širokog grma. Imala je jedro tijelo svijetle puti. Gledala je prema nama i zavodljivo se smiješila. Očešljana valovita kosa spuštala se do ramena. Svijetla španga je odvajala jedan gusti pramen kose otkrivajući lijevo uho nepoznate ljepotice. Tijelo joj je bilo skladne građe, izraženost bokova naglašavao je položaj ruku koje su dlanovima bile oslonjene na uski struk kao da ga žele dugim prstima učiniti još užim. Imala je malo uvučen trbuh što je potiskom zraka u grudni koš isturilo njena bujna prsa koja su se završavala velikim bradavicama. Fotografirana je iz poluprofila. To je učinilo još izražajnijim i bogatijim obline njenog tijela. Venerin brijeg je bio najtamniji, gotovo crn, kao najjači akcent na neznankinom tijelu svijetle puti. Napetost cijelom tijelu posebno izražena u lijepim dugim bedrima davao je način njenog stajanja. Imala je uzdignuta stopala, kao da se propinje. Sva je težina tijela mlade žene bila nošena na nožnim prstima. Stajala je na jednoj širokoj glatkoj kamenoj ploči položenoj u nisko pokošenom travnjaku.

Premda smo kratko gledali ovu fotografiju, urezala mi se jasno u pamćenju. Cijelog sljedećeg sata ta mi je izazovna žena bila pred očima. Njeno sam tijelo doživljavao u mašti tako plastično da mi se na momente činilo kako dirujem glatku kožu neznanke i osjećam snažnu ustreptalost njenog napetog tijela.

Jednoga mi je dana Dadov i Tanjin otac, Ranko Đurić, koji je radio s mojom majkom u administraciji bolnice »Danilo I« na Cetinju, poklonio s toplom posvetom katalog Dadove izložbe, koja se te godine (1968.) održavala u pariškoj galeriji »A. F. Petit«. To je bio moj prvi susret sa Dadovim karakterističnim, stilski samosvojnim djelom, čija je umjetnička kvaliteta uživala punu afirmaciju kod pariške publike. U tom crno–bijelom katalogu sa desetak reprodukcija u kojima se osjećao pastelni ton originala, moju je pažnju posebno privukla kompozicija *Herouval* reproducirana na dvije srednje stranice. (Slika je nazvana po mjestu Herouval stotinjak kilometara udaljenom od Pariza u kojem je Dado živio i radio.) U mnoštvu naslikanih figura koje su živjele, ako tako mogu reći, u svojoj rascvjetaloj tjelesnosti, u anatomiji koja se metamorfozno rastakala i istovremeno raspadala, u tim mekim halucinantnim tkivima u kojima su se multiplicirali dijelovi tijela, ruke, oči, usta, ili pojavljivale glave, stvarala se skladna cjelina lijepe bizarnosti.

6

U ljeto 1972. godine, nakon završetka prve godine studija na zagrebačkoj Likovnoj akademiji, prvi sam put posjetio Pariz. Za vrijeme tamošnjeg boravka Dado sam poslao razglednicu s reprodukcijom Leonardove *Madone u pećini* najavivši svoj dolazak u Herouval. Namjerno sam izabrao reprodukciju Leonardove slavne slike iz Louvrea jer je to djelo jedno od najmističnijih kompozicija renesansnog majstora. U to sam vrijeme posebno volio Leonardove crteže anatomske studija iz *Atlantskog kodeksa*. (*Codex Atlanticus*). Upravo se u tim crtežima, studijama, rađenim prema seciranim leševima ljudskih i životinjskih tijela očitovale ona ljepota ružnog i privlačnost odbojnog. Mjesec dana provedenih u Parizu mogao sam u neposrednom kontaktu u muzejima i galerijama, knjižarama i javnim gradskim prostorima vidjeti puno onoga što sam prethodno poznao samo putem reprodukcija u knjigama. Također, bio sam uvjeren da je Leonardo jedan od onih majstora koje je i Dado volio.

Adresu sa detaljnim uputstvima za putovanje do Herouvala dala mi je Dadova sestra Tanja. Sa pariške stanice Saint–Lazare putovao sam vlakom do Gisorsa. Potom sam uzeo taksu koji me je odvezao do Dadove kuće u Herouvalu. Stanovao je na izdvojenom, osamljenom mjestu na kojem se nalaze stari mlin i pokrajni objekti s kućom bilo. To je bio prostor Dadovog življenja i rada. Mjesto u kojem je, kako je često znao reći našao svoje »drugo djetinjstvo«. Upoznavanje sa umjetnikom i njegovom obitelji bilo je srdačno u opuštenu, gotovo bih rekao domaćoj atmosferi uz bocu crnogorske lozove rakije, koju sam ponio iz Cetinja. Uobičajeni poklon većine Crnogoraca kada nekom dolaze u posjetu.

Dadov mi je lik bio poznat iz crnogorskih fotografija od njegove obitelji na Cetinju i iz novina u kojima su bili objavljeni članci ili razgovori s umjetnikom. Bio je niskog rasta, bujne kovrčaste kose i guste brade. Imao je ugodno dubok glas. Znao je imati pogled pomalo ispitivački, pronicljiv. Odmah mi je rekao da mu se obraćam sa »ti«. Najveći dio vremena proveli smo u Dadovom ateljeu. Prenio sam mu pozdrava sa Cetinja od njegove obitelji i najbližih prijatelja. O svima se potanko raspitivao. Kao najprikladniji način da sebe predstavim

slavnom slikaru, izvadio sam iz džepa ljetne košulje crno-bijelu fotografiju moje slike naslovljene *Crivellijeva muha* (prezime talijanskog ranorenesansnog slikara).

Dado je uzeo fotografiju i prislonio je uz jednu kutiju od boja koja je stajala na staroj peći u ateljeu. Govorio sam mu sažeto o motivu kompozicije. Dok je pažljivo gledao u fotografiju, rekao je:

— Znači, voliš talijansku renesansu. To su pravi majstori. A i oni sa sjevera, Holandezi, nijesu ništa gori. Obožavam i jedne i druge.

— Voliš li Ghirlandajja? — upitao sam.

— Kako ne. Onaj ded s unukom, to je najljepša slika na svijetu. Kako je samo dobro naslikao onaj nos pun bradavica.

— I ja jako volim tu sliku — rekao sam istaknuvši jednu pojedinost koja se Dadu jako sviđjela.

— Jednoga sam dana izbrojao te bradavice.

— Koliko ih ima, časti ti? — radoznalo je upitao.

— Trinaest ili četrnaest. Toliko otprilike.

— Zašto ti pade na pamet da ih brojiš?

— Zato, jer kad sam bio u pubertetu bojao sam se da će mi se od stiskanja prišteva po nosu, ako dobijem kakvu upalu ili infekciju, nos pretvoriti u bradavičasti grozd. Kao Ghirlandaiovom djeđu.

Dado se smijao. Ustao je sa stolice i krenuo prema mojoj reprodukciji. Uzeo ju je i okrenuo naglavce, rekavši: »Crivelli je ustvari pravi nadrealistički slikar.«

Zatim se udaljio i gledajući u reprodukciju rekao:

— I ovako dobro izgleda.

— Imaš pravo — odgovorio sam.

Ovo okretanje slike naopako nisam shvatio kao slikarevu puku radoznalu igrariju. U tom se gestu očitavao jedan od Dadovih stvaralačkih postupaka. Jer, slika jest živo likovno tijelo. Može se sagledavati sa raznih strana potičući autorovu stvaralačku invenciju. Otkriva neočekivana, zanimljiva lica. Kasnije sam se nekoliko puta osvjedočio gledajući kada je Dado neka svoja platna okretao naglavce ili polagao sliku na bok nastavljajući raditi, graditi kompoziciju, formirati nove odnose elemenata u suprotnom smjeru od onoga na čemu se prethodno slika bazirala. Jer slikarstvo jest proces.

Dado je u Herouvalu našao odgovarajuću harmoniju, mir neophodan za nesmetan rad na slikama i crtežima.

Poslije podne jednog lijepog toplog dana, u vrijeme kada se odmarao od slikanja, Dado je za neobičnu razonodu svoju djecu i mene vozio jednim starim predratnim kamionom koji se samo još mogao vidjeti na filmovima. Motor je brujao kao kakav tenk okolicom Herouvala strašeći ptice koje su izlijetale iz obližnjih šumaraka.

Za vrijeme mog boravka u Parizu još sam tog istog ljeta dva puta posjetio Dada u Herouvalu. Bio je zaokupljen pripremama za predstojeću izložbu u pariškoj galeriji Jean Bucher. Galerist Francois Geger je bio došao u Dadov atelje zbog odabira slika za postav izložbe u spomenutoj galeriji. Radovi su bili odabrani i transportirani. Ali je Dado naknadno odlučio zamijeniti jednu sliku. Položio ju je u svoj auto i zajedno smo se odvezli u Pariz. Dok je vozio svoj pežo 404 karavan, od ateljea do galerije, putem smo razgovarali o Cetinju, o umjetnosti i umjetnicima. Ti su razgovori bili često garnirani dosjetkama, ironijom, samoironijom i humorom »cetinjskog tipa«. Najviše crnim humorom.

8

Kada smo se na večer vraćali iz Pariza u Herouval vozeći se uskim putem normandijskom ravnicom, iz nekog šumarka ispred automobila je istrčao zec. Dado ga je bezuspješno pokušao izbjeći. Zaslijepljena farovima, životinja je bila pregažena. Žaleći što ga je nehотиčno ubio, Dado je zeca stavio u gepek rekavši da ćemo ga sutra prirediti i pojesti za ručak. Oko podneva smo pripremili ražanj. Vatru smo naložili od suhih drva koje smo našli u obližnjoj šumi. Bio je lijep rujanski, ugodno topao dan. Meso divljači uz crno vino bilo je prava poslastica tog »ručka na travi«. Ovo sjećanje ne bi zavređivalo da bude zabilježeno da mi se iz banalnosti spomenutog nisu inicirale zanimljive asocijacije. Činjenica da smo ručali nedaleko od Dadovog ateljea sjedeći na travi, da smo prije toga odrali zeca, odstranili utrobu koju su pojele mačke i psi, da smo priređivali crveno meso što se u svojoj sirovosti bljeskalo na suncu, sve je ovo nabrojeno činilo, s obzirom na okolnosti i ambijent, na blizinu Dadovih slika, prožimanje prirode i umjetnosti. Možda se ovi napisani redovi mogu činiti kao neko intelektualno paradiranje kojim se želi istaći neminovnost odnosa prirode i umjetnosti. Ali tog sam dana tu povezanost prirode i umjetnosti osjetio upravo kroz banalnost doživljene stvarnosti. Ova se povezanost poglavito ogleda u stvarnosti tijela odrane životinje i imaginarnom svijetu Dadovih slika u ateljeu. Rijetko je koji savremeni umjetnik kao Dado uspio transponirati organske forme u fantazmagorične svjetove dajući im, usprkos prizora što donose opći rasap, neku vrstu dinamičke makabrične vitalnosti. Ta se vitalnost ogleda u paradoksalnoj spoznaji da razobličnost i destruiranost oblika na njegovim slikama ne pruža samo panoramu tog općeg poraza umirućeg svijeta, da ti blijedi svjetovi pastelnih tonova nisu obzori pesimizma, nego da te kompozicije, usprkos spoznaji o tragičnoj prolaznosti egzistencije, bude svijest o životu kao najvišoj čovjekovoj vrijednosti. Odbojna slika svijeta zla inicira svijest o njegovoj vrijednosti. To je teza koju je isticao tvorac najfantazmagoričnijih literarnih vizija, autor *Maldororovih pjevanja* Isidore Ducasse — grof od Lautréamonta. Njegove su vizije i fantastični bestijariji nadahnjivali nadrealiste i sigurno su bili bliski Dadovom senzibilitetu.

Nakon završenog ručka i ispijene crne kave, tišinu ambijenta odjednom je proparao zvuk dolazećeg automobila. Zaustavio se ispred vrata Dadove kuće. Dado je u tom času motornom kosilicom rezao zatravljenu površinu pored ateljea. Nepoznati čovjek je bio vidno uzrujan. Tražio je Dadovu suprugu, ta-

kođer umjetnicu, koja je tada radila na organizaciji neke izložbe u jednom pariškom muzeju. Čovjek je trebao broj telefona od glavnog kustosa. Ispričao je nervozno, nekim piskavim glasom, kako se dogodio ozbiljan problem. Dežurni radnici u muzeju koji su zapremali radove dospjele za izložbu, otvorili su drveni sanduk da bi izvadili eksponat i prenijeli ga u izložbenu salu. U sanduku su našli poveću najlonsku foliju omotanu oko teško uočljivog predmeta. Folija je bila višestruko svezana konopima. Radnici su razmotali ambalažu tražeći upakirani umjetnički predmet. Neznajući, raspakirali su umjetničko djelo konceptualnog umjetnika Christa Janoseva upravo poznatog po izlaganju upakiranih predmeta odnosno paketa–eksponata. Tako se jedna konkretizirana umjetnička ideja zbog neupućenosti i neznanja na najjednostavniji način demontirala, raspakirala. Nešto je u trenu postalo ništa.

Premda je stvar bila ozbiljna, nismo mogli suzdržati smijeh.

Kad je nepoznati čovjek otišao, Dado je ne komentirajući problem rekao: — Cesare bi se, da ovo čuje, još više smijao od nas.

Od ranije sam znao da slavni francuski kipar ima rezerve prema ovom umjetničkom pokretu. U jednom je intervjuu rekao da su konceptualni umjetnici kao nedonošćad. I kad imaju neku ideju ne umiju je do kraja realizirati. Nakon pokošene trave, ostatak dana Dado je proveo u ateljeu slikajući.

U sobi u kojoj sam za vrijeme boravka u Heoruvalu spavao nalazio se na jednom stolu stakleni ormarić nalik malom sarkofagu. Na njegovom dnu prekrivenom vatom bilo je položeno nešto slično mrtvom krvavom malom tijelu tek okoćene životinje. Bio je to rad Roberta Malavala, zanimljivog, kontroverznog umjetnika koji je u 43. godini izvršio samoubojstvo u svom pariškom ateljeu. Dado mi je rekao da je taj rad dobio na poklon od ovog umjetnika s kojim je prijateljvao.

Na zidu Dadove kuće u jednom hodniku visio je plakat neke Kienholzove izložbe. Zaboravio sam na koju se Kienholzovu izložbu taj plakat odnosio. Na plakatu je bila prikazana do pojasa jedna ženska odjevena figura koja je umjesto glave imala lubanju neke životinje, po izgledu i građi najsličniju lubanji divljeg vepra. Dado je veoma cijenio tog američkog umjetnika. Ispričao mi je kako se umalo dogodio incident kad je nabusiti umjetnik sjekirom nasrnuo, na nekom javnom mjestu, na jednog novinara koji se nešto bio zamjerio impulzivnom Kienholzu.

Upravo sam za vrijeme boravka u Parizu u nekim knjižarama vidio monografije i kataloge u kojima je bilo reproduciranih Kienholzovih djela. U to vrijeme početka sedamdesetih godina prošlog stoljeća u ondašnjoj Jugoslaviji, Kienholzov rad je bio većini iz umjetničke profesije poznat preko jedne produkcije u onoj čuvenoj Jansonovoj *Povijesti umjetnosti*. Ove su mi pariške informacije o umjetnikovom radu omogućile da s Dadom vodim utemeljeniji razgovor o djelu američkog nonkonformističkog autora. Povelili smo razgovor o suvremenoj skulpturi. Spominjući Cesara, Armana, Niki de Saint Phalle i dru-

ge, vidio sam da se Dadov afinitet više odnosi na Kienholzovu umjetnost. Kad sam rekao da smatram kako je Henry Moore vratio povjerenje u skulpturu, u važnost oblikovane forme, Dado nije dijelio moje mišljenje. Štoviše, smatrao je da Henry Moore nije toliko velik i značajan kipar kao što mu se to pripisuje. Držao je da one »rupe« na skulpturama engleskog kipara nisu »ništa tako posebno«.

— Kienholzove stvari su životnije od Mooreovih. Mooreve su skulpture nekako više muzejske.

Odgovorio sam:

— Kienholz je svakako veliki umjetnik i mome afinitetu blizak po mnogim stvarima, ali neke su njegove skulpture odnosno instalacije puno bliže scenografiji nego skulpturi u onom smislu kako ja shvaćam skulpturu Henryja Moorea.

— Da oprostiš, meni je Amerikanac bolji umjetnik — rekao je zapalivši duhan u luli.

10

Nisam se mogao složiti u potpunosti sa ovakvom konstatacijom. Premda sam naslućivao, ali sam tek kasnije po Dadovom radu na njegovim skulpturama–instalacijama, shvatio njegov afinitet i akceptiranje umjetnosti Edwarda Kienholza. Kad je u požaru stradao Dadov atelje u Herouvalu, slikar je počeo raditi na objektima, skulpturama i instalacijama. Koristio je obične, svakodnevnne odbačene predmete formirajući od tih »object trouve« kompozicione cjeline na kojima je intervenirao oslikavajući ih.

Govoreći nešto o Cesaru i Germaine Richier, kiparici koja je utjecala na Cesarove brončane ženske aktove, dotakli smo se Rodina.

— Šteta što Crna Gora nije imala svoga Rodina — rekao je.

— Da uradi jedna crnogorska *Vrata pakla* — dodao sam.

— Rodin je genijalan kipar. Najbolji poslije Michelangela — istakao je Dado.

— Jesi li vidio kako je Malraux dobro učinio što je skulpture nekih francuskih kipara izložio na onim travnjacima blizu Louvrea. Skulptura mora živjeti s narodom. U javnim prostorima. Tako se najbolje vidi i osjeća.

— Vidio sam, posebno mi se svidjela ona Maillova *Rijeka*. Krasno oblikovano žensko tijelo — odgovorio sam.

— To su bili pravi majstori, izdvajali su se od gomile kičerskih kipara kojih je u to vrijeme bilo na gomile u Parizu.

Razgovarao sam s Dadom i o njegovom prijatelju Hansu Bellmeru. O umjetnikovim lutkama. Neobičnim skulpturama što su nosile bizarne erotske konotacije.

Dado je volio lutke i u mladosti ih je crtao i slikao. Lutke je koristilo puno umjetnika za svoje kompozicije; Fernandez Arman, Daniel Spoerri, Niki de Saint Phalle, Edward Kienholz, braća Chapman... da spomenem samo neke. Premda ih nikada nisam crtao niti slikao, lutke sam koristio u nekoliko ob-

jekata za vrijeme studija. Te sam nadrealističke predmete radio u Zagrebu i Donjoj Stubici kod prijatelja i kolege Darka Bubanka. Govorio sam Dado o tim objektima u kojima se nalazio pomiješani odjek Bellmerove i Kienholzove umjetnosti. Jako žalim za jednim uništenim objektom sastavljenom od jedne lutke, starog gramofona i staklenog abažura zidne lampe. Objekt je bio nazvan *Rodendan*. Izradio sam ga bio jednog vikenda u Donjoj Stubici.

Nastavili smo razgovarati o Bellmerovim motivima na crtežima i slikama.

— Bellmer je volio crtati djevojčice, ali ga je u tome pretekao Balthus — rekao je Dado smijući se.

Baltasar Klosovsky de Rola bio je u to vrijeme u središtu pozornosti. Nakon izložbe u Tate Gallery u Londonu (1968. godine) interes za ovog poljskog slikara buržuskog podrijetla bio je ogroman. Provocirao je svojim platnima na kojima u intimi interijera dvosmislenim i izazovnim pozama leže, sjede ili stoje obnažene djevojčice. Balthus je svoje slike dugo radio po živom modelu. Danas bi netko ovog slavnog slikara na osnovu tematike njegovih brojnih slika mogao proglasiti pedofilom. Dado ga je tada, i ne samo on, smatrao najvećim francuskim slikarom XX. stoljeća. Rekao mi je da poznaje njegovog brata, Pierrea Klosowskog, u to vrijeme manje slavnog, ali ništa manje zanimljivog umjetnika, pisca i slikara.

U razgovoru o Balthusovim slikama i njegovim *Lolitama* spomenuo sam Munchovu sliku *Pubertet*. Za razliku od Balthusovih djevojčica što se nagih tijela opušteno predaju sanjarenjima ili vragolastim razmišljanjima, Munchova adolescentica izgleda uznemirujuće opsjednuta sama sobom. Djevojčica sjedi na krevetu, gleda ispred sebe kao da se posmatra u nekom nevidljivom ogledalu. Njeno tijelo je tijelo u pubertetu. Na prsnom košu, iako još uvijek ravnom kao u dječaka, više se naslućuje nego što se vidi početak bubrenja djevojačkih grudi. Fantomski oblik tamne sjene u pozadini što se formira iza tijela djevojčice potencira to stanje mladenačkog nespokoјstva. Mutna svijest o erotizmu prožima taj pubertetski lik, premda su ruke djevojčice pokretom što izražava postidjenost upućivale na zabranjeno mjesto. Na zonu adolescentske radoznalosti.

— To je genijalna slika. Munch je veliki majstor — rekao je Dado i nastavio: — Sjevernjaci znaju da prodru duboko u dušu. Da osjete suštinu. Ona slika *Vampir* mi se jako sviđa, sa onom rasutom narandžastom kosom. Slika je puna drame.

— A *Krik*? — upitao sam.

— To je odlična, ali previše razvikana slika. Ove su dvije što smo ih spomenuli bolje od *Krika*. Slikarskije su. *Krik* u drvorezu je bolji od onog naslikanog *Krika*.

Zatim je dodao presijecajući razgovor:

— Najbolji krik je naslikao Bacon.

Na kraju te iste 1972. godine Dado je doputovao sa svojom suprugom Hessie na Cetinje. Za božićne praznike sam i ja bio u rodnom gradu. Jednu smo večer večerali u mojoj kući. Dugo smo razgovarali uz ribu iz Skadarskog jezera i rijeke Zete koju je priredila moja majka. Jeli smo slane srdele i pastrmke pijući crno vino. Slane srdele su poseban specijalitet u Crnoj Gori. To nas je potaklo na razgovor o vrstama riba i njihovom priređivanju. Govorili smo o Crnogorskom primorju i lijepoj obali. Dado je pričao podsjećajući se budvanske plaže Mogren gdje se kao mladić često kupao i skakao s najvisočijih stijena. Rekao sam da tu plažu pamtim po jednoj nezgodi kada sam iskočio iz barke i nagazio na morskog ježa. Nekako spontano, govoreći o ribama i moru, s kulinarskih specijaliteta smo prešli na umjetnost.

12

Pitao sam Dada je li vidio Dalíjevu sliku *Lov na tune* o kojoj se puno govorilo i pisalo u Parizu i svijetu. Ova monumentalna Dalíjeva kompozicija (300 x 400 cm) bila mi je poznata preko kolor reprodukcije iz novina. Sam umjetnik i poznavaoći njegovog djela ovu su sliku smatrali jednim od najboljih ostvarenja nastalih u periodu od 1960. do 1970. godine. Znao sam još od one prve posjete Parizu i susreta s Dadom da ne voli puno govoriti o Dalíju. Nije želio puno govoriti ni o nadrealističkom slikarstvu. Osjećao sam i te večeri za stolom da nekako izbjegava govoriti o španjolskom nadrealistu. Ipak mi je rekao kratko i veoma jasno.

— Vidio sam *Lov na tune* i ta mi se slika nije baš svidjela. Nekako je previše »udešena« ispeglana. U nju je uložen veliki rad, ali nekako mi nije »legla«. Ima Dalí puno boljih i slika i crteža nego što je slika *Lov na tune*.

Umnogome sam se složio s Dadovom konstatacijom. Jer to monumentalno djelo majstorski urađeno, ima nešto od slikarskog »spektakla« kome nedostaje ona intrigantna dubina svojstvena najboljim Dalíjevim djelima. U svakom slučaju, *Lov na tune* spada u red Dalíjevih velikih ostvarenja.

Potaknut razgovorom o ovoj slici intrigirala me činjenica zašto Dado, barem preda mnom, izbjegava govoriti o Dalíju. Kad bih god u razgovoru započeo nešto o ovom slikaru ili nešto o nadrealizmu, elegantno bi zaobišao temu. Zanimalo me koji bi to mogao biti razlog. Ako bih se stavio u nezahvalnu poziciju likovnog psihoanalitičara, onda mislim da se radi o nekoj vrsti paradoksa. Dado usvaja Dalíja da bi ga prešućivao. Priznaje mu genijalnost, ali ga ne hvali. S obzirom na karakter Dadovog slikarstva, na njegovu inteligenciju, obrazovnje, duhovitost, onu mediteransku sklonost krajnostima, on bi po svemu trebao poštivati Dalíja. Stoga smatram da ga Dado, ustvari, istinski, ali prešutno, poštuje. To ne želi pokazati. Svjestan je Dalíjeve kvalitete i posebnosti premda ih ne ističe.

Također sam se pitao je li možda posrijedi neki nesvjesni ili baš svjesni otpor prema Dalíju? Mnogi su pišući o Dadovom stvaralaštvu među umjetnicima koji su utjecali na njegov slikarski izraz spominjali i Salvadora Dalíja. Edward

Lucie-Smith je u jednom tekstu napisao kako je Salvador Dalí »po mnogo čemu Dadov izravni uzor«. Teško bih se složio s ovakvom tvrdnjom. Dado je posebna osobnost. Njegova personalnost u smislu svjetonazora, koncipiranja umjetničkih kreacija, smislom za bizarnim, neočekivanim, može imati sličnosti s Dalíjevom umjetnošću (uostalom i Dalíjeva se umjetnost može posmatrati u širem kontekstu utjecaja), ali se ne može reći da je Dadova umjetnost »dalíjevska«. Paralele i sličnosti koje se postavljaju između ova dva umjetnika, njihovih stavova prema životu i umjetnosti zanimljive su po sebi. Dado je kao njegovi slavni prethodnici, Giorgio de Chirico i Salvador Dalí imao rezerve i kritičan odnos prema modernoj odnosno suvremenoj umjetnosti. Ne cinično kao De Chirico, ni duhovito kao Dalí, ali ubojito precizno iznosi svoje mišljenje. U jednom intervjuu s Brankom Bogavac vođenom 1990. godine, na temu o suvremenoj umjetnosti, Dado odgovara: »Ustvari, konstatujem da ta umjetnost ne služi ničemu, da je beskrvna, bez sadržaja, ispražnjena.«

Što se tiče sličnosti ova dva umjetnika, ta je sličnost nužna, jer je, da tako kažem, »mediteranska«. I Dalí i Dado su rasli u podneblju Mediterana. Bili su fascinirani životinjskim i biljnim svijetom, pejzažem u kojem su živjeli. Oba su ova slikara na neki način bili predodređeni da posjeduju sklonost za bizarnim, za zastrašujućim transformacijama oblika, što je u nekim njihovim djelima izraženo do paroksizma. Ovo bitno proizilazi iz kulturnog nasljeđa, iz mita i tradicije, iz neposrednog ambijenta Mediterana. To se odnosi posebno na ono što bih odredio kao »nadrealizam prije nadrealizma«, dakle, prije da tako kažem, Bretonovog nadrealizma definiranog u *Nadrealističkom manifestu* kao »čisti psihički automatizam, lišen svake moralne i estetske preokupacije«.

Moja generacija koju od Dadove dijeli gotovo dvadeset godina, generacija je među posljednjim koja je imala neposredan kontakt s prirodom. U vrijeme mog djetinjstva na Cetinju, u obližnjim kamenim brdima zvanim Glavice, što opasuju moj rodni grad, u sivom stijenju asocijativnih antropomorfnih ili zoomorfnih oblika koji su podsticali ili provocirali imaginaciju, na rubovima sjenovitih škrapa rasle su takozvane »gorske ruže« i »zvončići«, divlje cvijeće profinjenih boja i privlačnih oblika. U njihovoj neposrednoj blizini znale su se naći životinjske kosti, lubanje od mačaka ili ptica. Također smo u proljeće znali naići na bačenu lešinu crknutog psa na dnu neke škrape. Bile su to žive, uzbudljive, nenamještene slike, stvarni prizori koji su uzbuđivali svijest i poticali maštu. Ono što je činilo svojevrсну mitologiju našeg djetinjstva (ako vidiš žabu krastaču i ne povučeš se za pramen kose, umrijet će ti majka), što je bio sastavni dio dječije igre, istovremeno je značilo i otkrivanje svijeta prirode; insekata, guštera, zmija, puževa, gusjenica, pjegavih ptičijih jaja, raslinja... svega onoga što će se javljati kao ikonografski elementi u ranim radovima mojih nadrealističkih kompozicija. Životinjska kost može biti isto tako privlačna i lijepa kao cvijet koji je rastao pored nje. Prije nego što je ušlo u umjetnost, lijepo i ružno je harmonično živjelo u prirodi.

S obzirom na to da govorim o prirodi u kontekstu nadrealizma odnosno nadrealističkog slikarstva, a vezano za podneblje Mediterana, onda je potrebno naglasiti sličnosti umjetničkih poetika sklonih bizarnom. Poznato je među Dadovim prijateljima i kolegama kako je on, kao učenik srednje umjetničke škole, skupljao insekte, guštere i druge životinje da bi ih koristio u motivima svojih crteža i slika. Dalí je u svojoj mladosti također koristio skakavce, mrave, leptire, pauke za svoje fantazmagorije. Ovakva sklonost da se nađeno u prirodi koristi za transformaciju u umjetnički izraz, da se stvarnost preobrazi u imaginarno vidljiva je i kod umjetnika prošlih razdoblja. Smisao za nadrealno se na stanovit način ispoljavao i kod Leonarda da Vincija. Magija Mediterana se ogleda i u njegovom primjeru. Poznata je priča o štitiu na kojem je Da Vinci u djetinjstvu naslikao jednu zastrašujuću neman. Za izradu te nemani, piše Giorgio Vasari: »Donio je u svoju sobu guštere male i velike, cvrčke, zmiје, leptire, skakavce, slijepe miševе i druge životinje po kojima je naslikao jednu ružnu veliku životinju.« U starim danima za vrijeme jednog boravka u Rimu, Leonardo se zabavljao jednim gušterom nađenim u Belvedereu, kojemu je naljepio krila ispunjena živom i njim plašio svoje prijatelje. Na toj bi mu živoj nadrealističkoj igrački pozavidjeli svi nadrealisti.

Odnos lijepog i ružnog, privlačnog i odbojnog što se nalaze neposredno u prirodi, bez sumnje utječe na kreativni senzibilitet umjetnika. Zato umjetnici imaju potrebu da saopće onu vrst doživljaja koji je ostavio na njih snažan dojam, dojam kojeg smatraju posebno važnim.

U jednom intervjuu s Olgom Perović, Dado govori o fascinaciji koju je doživio kad je u mladosti nedaleko od Skadarskog jezera naišao na lešinu jednog konja koja se raspadala na toplom sunčanom danu. U pozadini te odbojne slike smrti prostirala se lijepa panorama jezera utopljena u plavičastu izmaglicu. Slično iskustvo puno godina ranije imao je Luis Buñuel. U svojoj ispovjednoj knjizi *Moj posljednji uzdah* slavni je režiser opisao svoj dojam: »Dok sam se jednog dana šetao s ocem po maslinjaku, povjetarac mi donese sladunjav i neprijatan miris. Na stotinu metara od nas, mrtav magarac, strašno naduven i rastrgan, služio je kao gozbeni stol desetini jastrebova i pasa. Ovaj me prizor istovremeno privlačio i odbijao. Prezasićene ptice su s mukom polijetale. Seljaci ne zakopavaju uginule životinje, uvjereni da se njihovim raspadanjem obogaćuje zemlja. Ostao sam kao opčinjen pred ovom slikom, naslućujući, iznad materije koja truli, jedno nejasno metafizičko značenje.«

I sâm sam imao impresivne doživljaje iz djetinjstva u kojima su se istovremeno privlačni i odbojni prizori miješali s nekim neodređenim mističnim osjećajima. Gledao sam na stijenama budvanske obale ulovljene ribe čije su srebrnasto svijetle trbuhe ribari rasijecali noževima, a izvađene utrobe bacali u more. Ljigave isprepletene iznutrice polako su tonule u modrotamnu dubinu. Utroba mora gutala je utrobu riba. Kao da je taj prizor poticao misao kako u suštini podjela na »vanjsko« i »unutarnje« ne postoji i kako sve ustvari pripada tajnom svijetu sveopćeg postojanja.

Sjećam se također iz svojih mladih dana mršavog i dugog tijela jedne male oderane lisice koje je lovac iz susjedstva bio okačio o dva zahrđala čavla na stablu trešnje u cvatu. Crveno-ljubičasto meso ubijene životinje bljeskalo se na suncu i doimalo se kao dugačka rana rasporenog stabla. Bilo je nečeg svečanog u tom prizoru što ga je činila privlačna bjelina trešnjinog cvijeta i nelagoda pred sirovim mesom divljači nalik raspeću.

Nizanje ovakvih primjera iz svijeta prirode i života općenito, ne služi samo da bi se ukazalo na neke suštinske sličnosti neposrednih prizora u različitim mjestima istog, mediteranskog podneblja (Crna Gora, Italija, Španjolska), nego da se, kao što sam već naveo, kroz takve prizore naznači onaj čudesni potencijal imaginarnoga.

Salvador Dalí govori o uspomenuama iz djetinjstva i sjeća se običaja lokalnih ribara iz Cadaquesa koji su na bogato ukrašeni monumentalni barokni oltar tamošnje crkve, tražeći oprost i milost Božju, kačili žive tek ulovljene jastoge. Njihovo bi umiranje uz šumove tromog micanja među anđelima, svecima, i ornamentima oltara, uz zvukove služenja mise, podsjećalo vjernike na muke i stradanje Spasiteljevo. Ono što pomiruje stvarnost i mistiku ili što ih na specifičan način prožima najbližije je nadrealizmu. U ovom je smislu posebno zanimljiv slučaj katalonskog arhitekta Antonija Gaudija. Katalonski je arhitekt plaćao roditeljima umrle djece da mu dozvole da s njihovih lica odlije kalupe za anđele koje je ugrađivao u arhitektonske detalje svog remek-djela katedrale Sagrada Familia u Barceloni. Ima li uzbudljivijeg primjera gdje se potresna stvarnost smrti nevinih pretvara u imaginarni svijet sakralnih bića u funkciji cjelovitosti jednog umjetničkog djela.

Što se u umjetničkom smislu tiče o odnosu Dalíja i Dada, možda sam bio prezahtjevan. Možda relacije između njihove umjetnosti koje neupitno postoje, nisu toliko bitne. Možda su moja pitanja o Dalíju bila posljedica mog odnosa prema umjetnosti »kralja nadrealizma« kojeg sam u mladosti jako volio.

Moj ujak arhitekt Slobodan Bobo Mitrović je bez sumnje najznačajnija osoba koja me pratila i podržavala u mom likovnom radu još od dječastva odnosno osnovne škole. Imao je istančan senzibilitet za umjetnost i profinjen ukus. Podjednako je cijenio tradiciju i uvažavao modernost. Ocjenjivao je i komentirao moje dječake radove. Jednog me je dana dao zadatak da precrtam neku od slika iz bogato ilustrirane knjige *Povijesti umjetnosti*. Precrtavao sam Leonardovu *Mona Lisu* i Botticellijevu *Veneru*. Tako sam u ranim danima vježbao crtačko umijeće. Ujak mi je često poklanjao razne knjige iz umjetnosti. Jednog mi je dana kad sam bio učenik gimnazije poklonio *Traktat o slikarstvu* Leonarda da Vincija i *Autobiografiju* Salvadora Dalíja. Sa uzbuđenjem sam pročitao Dalíjevu knjigu. Bio sam zadivljen idejom da je umjetnik svoj dolazak na ovaj svijet započeo sjećanjem na boravak u majčinoj utrobi. To mi se činilo izuzetno zanimljivim, tim prije što sam se, kao uostalom i mnoga djeca, znao pitati kako se osjeća dijete kad je u majčinom trbuhu. Ako i ima svijest o svojoj uterušnoj fazi života, onda se, ta svijest, mislio sam, automatski izbriše, poništava

iz memorije onog časa kad se dijete rodi. Zato mi je Dalíjevo svjedočanstvo bilo izuzetno zanimljivo. Istovremeno mi je podsticalo maštu. Razmišljao sam može li se u pisanju autobiografije otići još dalje od devetomjesečne egzistencije, od prenatalnog života. Jednog dana na plaži u Budvi gledao sam jednu mladu trudnicu kako izlazi iz mora. Počeo sam intenzivno razmišljati o mogućoj autobiografiji koja bi započinjala još dalje od Dalíjeve. Došao sam na ideju o »potencijalnoj egzistenciji« koja je bila zasnovana u namjeri roditelja da dobiju dijete. Ono što se procesom oplodnje trebalo stvoriti, postati zametak, fetus, potencijalno je živjelo i pripremalo se u dva spola. Trebali su se složiti uvjeti da se taj nadolazeći *corpus separatum* otjelovi u jedinstveno tijelo. Ustanovio sam da sam tako mogao živjeti u fazi preorganskog razvoja. Dakle, kao ideja.

Majka mi je govorila kako sam kao sasvim malo dijete izražavao negodovanje da je i moja mlađa sestra bila u istom trbuhu kao i ja. Očito sam mislio da imam ekskluzivno pravo na taj organski prostor što se razvija u tijelu za vrijeme trudnoće.

16

Uz Dalíjevu umjetnost me iz gimnazijskih dana veže i jedan osjećaj neugodnosti koji sam relativno brzo otklonio. Nije rijedak slučaj da se dogodi da dvije ideje, identične u svom karakteru, budu obznanjene kod dvije različite osobe koje žive na različitim područjima i koje dijeli veliko vremensko razdoblje. Ležeći u cetinjskoj bolnici nakon operacije krajnika, jedno poslijepodne sam kratko zaspao. Sanjao sam jednog čovjeka koji mi se javio u obliku komode kakvu sam imao u svojoj kući. Sjeo je na stolicu, otvorio ladicu iz svog drvenog ladičastog tijela i iz nje uzimao i jeo svježe listove zelene salate. Nakon oporavka od operacije želio sam nacrtati tu neobičnu figuru. Neugodno sam se iznenadio kad sam mjesec dana kasnije u jednom časopisu, vidio Dalíjevu sliku *Žirafa u plamenu* koju do tada nisam poznavao. Iz tijela naslikane ženske figure otvara se niz ladicica. Slika je naslikana 1936. godine.

Sebi sam razjasnio porijeklo moje vizije u snu. Prije operacije krajnika ležao sam s grloboljom u svojoj kući. U spavaćoj sobi, preko puta kreveta, nalazio se dvokrilni ormar. Asocijativnost njegovih intarziranih vrata sa zanimljivim šarama godova davali su sugestivne slike. U njima sam vidio glave nekih čudnih stvorenja. Kad bi se ta vrata otvarala da se iz ormara uzme plahta ili deka, činilo mi se da ormar oživljava i da se ta glava čovjeka-zvijeri kesi prema meni. Na prvoj godini Akademije sam otkrio umjetnost talijanskog baroknog slikara i grafičara Giovannija Battistu Bracellija čiji su radovi bez sumnje bitno utjecali na Dalíjeve ljudske figure s ladicama.

* * *

Bilo mi je posebno zadovoljstvo susresti se s Alainom Bosquetom u Parizu. Bosquet je odličan poznavatelj Dalíjeve umjetnosti. Autor je čuvene knjige *Dalí o Dalíju — 100 pitanja Salvadoru Dalíju*. S uglednim kritičarem i pjesnikom smo ugodno razgovarali Branka Bogavac, Jagoda i ja u njegovom pariškom

stanu. Bosquet je napisao najiscrpniji tekst o Dadovoj umjetnosti koji je objavljen u slikarevoj monografiji. Temeljito je analizirao njegovu umjetnost. Na zidu iznad kamina visjelo je platno Yvesa Tanguya, jednog od najzanimljivijih nadrealističkih slikara. Između ostalih slika na zidovima dnevne sobe nedaleko od Tanguyeve slika visio je jedan Dadov gvaš u dominantno svijetloplavom tonu. Bilo mu je drago da smo Dado i ja rođeni u istom gradu. Prelistavajući moju monografiju, Bosquet je gledao pažljivo reprodukcije i komentirao motive kompozicije crteža i slika. Na red su došli radovi ciklusa *Corpus Mysticum*. Gledajući u moja *Raspeća*, Bousquet je spomenuo Dalíja. Govorio je o značaju njegovog slikarstva. Smatrao ga je najvećim nadrealističkim umjetnikom. Uspoređujući Dalíjeva i moja raspeća, istaknuo je zanimljivu razliku. Rekao je kako je Kristovo tijelo u Dalíjevim kompozicijama blistavo i savršene građe, bez ogrebotina i rana. Kristovo tijelo na mojim kompozicijama je rasloženo i deformirano, u čemu je Bosquet vidio utjecaj modernog, nuklearnog doba koje na razaranju materije temelji svoj napredak. Tada je kumovao jednom triptihu sa scenama Golgote. Nazvao je kompoziciju *Nuklearna kalvarija*.

17

Kada smo se u razgovoru dotakli materije i raspadanja, istaknuo je kako je taj rasap oblika koji je vidljiv u nekim ranim Dalíjevim radovima i kod slikara Maxa Ernsta ili Ivana Albrighta u Dadovom slikarstvu posebno izražen. Pogledao je prema plavičastom Dadovom gvašu pokazavši rukom: »Tom svijetu u raspadanju, koliko god može izgledati odbojno, svjetlost daje neku zanimljivu i privlačnu, ali i uznemirujuću ljepotu.« Bousquet se u tim kratkim komentarijama prisjetio Miljenka Stančića. Istakao je važnost, kako je rekao, »maslinaste« svjetlosti na njegovim slikama. Volio je Stančićeve mirne interijere i djecu što lete, kako je pisao, »između zemlje i neba, između sna i stvarnosti«. Rekao je kako je Dado veoma cijenio Stančića i bio svjestan njegovog neprikosnovenog slikarskog autoriteta u ondašnjoj Jugoslaviji.

Dado je posebno obraćao pozornost na problem svjetla. Često je znao reći kako je »svjetlost jeziva stvar«. Najviše je slikao na dnevnom svjetlu. Smatrao je da umjetno svjetlo »zavarava oko«. Boja se neznatno mijenja što je dovoljno da bitno pokvari ono što se stvara pod potezima i namazima njegovog kista.

* * *

Dadova ironija prema poznatim slikarima koji nisu bili dobri crtači govorila je koliko daje važnosti crtežu kao temeljnoj likovnoj disciplini. U tom je smislu blizak također De Chiricu i Dalíju. Majstor *Piture Metafisice* govorio je da suvremeni umjetnici ne znaju crtati. Španjolski »kralj nadrealizma« je oholo opravdanim uvjerenjem izjavljivao: »Ja, koji umijem crtati kao Raffaello, meni je sve dopušteno. Vama ostalima nije.« U Dadovom stvaralaštvu crtež je neobično važan. Ljepota tog medija između ostalog jest u njegovoj neposrednosti, u »brzini« izvedbe, svježini i ljepoti linijskih struktura.

Kada smo jedan vikend proveli u grafičkom ateljeu Alaina Contrua, gledao sam kako Dado radi na nizu bakrenih ploča što su pripadale ciklusu o »Jobu«. Kombinirao je suhu iglu i akvatintu izrezujući figure sa pojedinih ploča stvarajući nove cjeline. Taj postupak »prerade« karakterističan je u velikoj mjeri za Dadov kreativni proces. U ateljeu mi je pokazivao kolaže rađene od crteža koje je prethodno razrezivao. Jedini slikar kojem je opraštao slabosti u crtežu bio je Francis Bacon. Ovog engleskog kontroverznog umjetnika Dado je neobično cijenio. U razgovorima, ono malo što bi mi rekao o Dalíju, osjetilo se da govori bez nekog emotivnog naboja. Gotovo ravnodušno. Kad je pričao o Baconu, odmah se osjetio udio emocije unešene u ono što je govorio. Smatrao je Bacona najvećim svjetskim suvremenim figurativnim slikarom. Istakao je da Parizu teško može »umaci« dobra slika. »A dopustili su da im Bacon umakne«, aludirajući na slikarevu afirmaciju za koju je najzaslužniji bio London.

Gledajući Dadove slike iz tog vremena, lako se moglo uočiti da je bio skloniji Baconu nego Dalíju. Dalíjeve zaglađene, minuciozno naslikane kompozicije nisu ga privlačile kao što su to činile snažne Baconove slike, nesputane geste intenzivnog kolorita i izražajne fature. Na njima se naga tijela raspadaju i grče u klaustrofobičnim ambijentima praznih prostora. U to je vrijeme, mogao bih reći, »zaokupljenosti« Baconovim slikarstvom Dado počeo koristiti u radu tradicionalnu formu slike–triptiha koju do tada nije upražnjavao, a koja je tipična za trodijelne kompozicije engleskog slikara. Naravno, Bacon nije izmislio formu slike u tri pojedinačna i spojena dijela, što se objedinjuju motivom odnosno konceptom kompozicije. U osnovi Dadovo koncipiranje slike je drugačije od Baconovoga. Nakon »otkrića« Bacona unio je promjenu u načinu slikanja. Fantastični svjetovi u raspadu na Dadovim kompozicijama dobili su na vehementnosti što im je donijelo oslobađanje slikarevog poteza.

Kada smo jedno poslijepodne sjedili u Caféu Mabillon na bulevaru St. Germaine u Parizu, jeli pomfrit i pili pivo, Dado je listajući *Le Mond* pokazao prstom na jednu fotografiju i rekao:

— Evo ti Bacona.

Fotografija je prikazivala jednog čovjeka sa šilt kapom na glavi. Snimljen je dok nešto razjapljenim ustima buntovno viče. Kapa mu je bila nabijena do polovice čela i stvarala tamnu sjenku preko gotovo nevidljivih očiju.

— Točno — odgovorio sam. — Bacon gotovo uvijek radi po fotografijama.

— Zna fotografiju dobro iskoristiti za sliku. Ne robuje joj. Nego je toliko promijeni da je nadiđe istinskom slikom, zato što sebe bespoštedno daje slikajući. Bacon je pravi slikar. Sada su mu u Parizu objavili knjigu intervjua. Svi su ovdje poludjeli za njim — rekao je sklapajući novine.

— Vidio sam na Akademiji u Zagrebu jednu veliku Baconovu monografiju koju je studentima bio donio Miljenko Stančić..

— Što radi Miljenko? — radoznalo me upitao i nastavio: — Imao je ovdje jednu zanimljivi izložbu kod jednog židova u galeriji Lambert na Il saint Lu-

isu. Bila je to odlična izložba. Čuo sam da je jako debeo. Da se jedva kreće. Zna dobru sliku napraviti, posebno kada slika decu.

— Odličan je slikar. Sada predaje na Likovnoj akademiji — rekao sam.

— Znači, pošao je u profesore. Predaje li ti što?

— Za sada ne. Možda na trećoj godini. Debljina mu stvara velike probleme. Jedva se kreće stepenicama kad ide običi studente u klasi ili kad odlazi u svoj atelje na Akademiji.

— Ima lijepe zelenkaste tonove na slikama. Daju nešto lirično i melankolično. Profinjen je to slikar — govorio je Dado prisjećajući se nekih Miljenkovih slika.

— Sjećam se dobro one njegove slike *Mrtvo dijete*, možda i najbolje koju je do sada naslikao. A to mu je ustvari bio brat. Dobro slika one dječije glave. Vidio sam nedavno, netko mi je pokazao neki katalog Stančićevih slika. Posebno su dobre one slike s naglašenim dječijim glavama, kao da su vodene, hidrocefalusne. Ta lijepa Miljenkova djeca imaju poluotvorena usta i zatvorene oči i izgledaju kao mali živi mrtvaci koji se igraju balonima. Glave su im velike i meke kao baloni. Patrick Waldberg je volio Stančića. Pričao mi je o njegovim slikama. Jelensky je također lijepo pisao o njemu. Cijenio ga je. Smatrao je da njegovo korištenje tradicije donosi nešto originalno. U jednom ga je tekstu, koliko se sjećam, bio usporedio s Balthusom. Zbog one atmosfere u interijerima.

— Je li ti poznata — pitao sam — Stančićeva slika *Djevojka cvijet*?

— Ne mogu se sjetiti — odgovorio je praveći napor ne bi li spomenutu sliku prizvao u sjećanje.

Probao sam je opisati: »Djevojka, više nalik kakvoj anatomske lutki, a ipak djeluje životno, izrazito uskog struka i naglašenih prsa u nekoj bjeličastoj haljini pripijenoj uz tijelo sličnoj trikou, drži među tankim prstima desne ruke jedan ljubičasti cvijet. Glava joj se pretvara u neki veliki lisnati oblik, sličan listu neke egzotične biljke koji jedva primjetno razvlači elegantnom kretnjom lijeve ruke. Djevojka cvijet sjedi pred ogledalom. Očito posmatra svoju transformaciju. Slika je puna »mračne senzualnosti«.

— Ne mogu se sjetiti te slike — potvrdio je. — Ali, vidim dobro si je zapamtio.

— Jako cijenim radove ranog Stančića. Vjerojatno zbog nadrealizma. Ova me Stančićeva slika, premda je likovno potpuno različita, po nekom dojmu rascvjetavanja, da ne kažem raspadanja, podsjeća na Bellmerov crtež iz njegove monografije što mi ju je Tanja svojevremeno bila posudila, onog crteža *Tête à la rose* koji sam posebno upamtio.

— Vidio sam taj Bellmerov crtež u galeriji »A. F. Petit« u Parizu. Odličan je.

Kod Bellmera se puno toga rascvjetava zbog njegove velike opsjednutosti erotikom. Stančićeva je erotika nekako mističnija — komentirao je Dado i nastavio:

— Čini mi se da je kasnije radio puno pitomije slike, one s krovovima. Je li tako?

— Neki u Zagrebu zamjeraju Stančiću da se komercijalizirao zbog tih »pitomijih slika« — rekao sam.

— Te su zamjerke glupost. Obična glupost. Treba se moći prodati slika. Nije to baš lako. A što se tiče komercijalizacije, pa to čine oni koji se smatraju danas najvećima. Gledao sam u New Yorku što se čini od Warhola i ostale pop-art kompanije. Ovdje kod nas u Evropi zgrću pare Dalí, Miró, Mathieu, Berocal... Fernando Botero je postao bogataš kao da je bankar, a ne slikar. Ne brini, ima slikara koji voze Rolls-Royce. Nedavno sam vidio Ernsta Fuchsa u takvom autu. Paradirao se Parizom. Zakrčio je bio jednu ulicu u Latinskoj četvrti.

Zatim je nastavio govoriti uz smijeh:

— Čuo si sigurno za slikara Richarda Lindnera.

— Jesam. Vidio sam nekoliko njegovih slika s onim čudnim ženama s dugačkim ustima i sunčanim naočarima kao da su od metala. Neobičan slikar.

— Sad ću ti ispričati jednu priču o tome što je uradila njegova žena, a odnosi se na komercijalizaciju. Na dobro unovčavanje slika — Dado je pripalio lulu i počeo pričati:

— Lindneru nije nikako išlo sa slikama u Evropi, pa je odlučio otići u Ameriku. Tamo je napravio dobar posao. Doživio je veliki uspjeh što se automatski odrazilo na njegove cijene. To se brzo pročulo po Parizu. Naglo su mu i ovamo u Evropi skočile cijene. Postao je popularan. Prilikom jednog boravka u Parizu žena mu je popravljala zube kod jednog poznatog pariškog zubara koji je volio slikarstvo i imao značajnu kolekciju slika. Kad je zubarski rad bio završen, Lindnerova je žena pitala koliko ta usluga košta. Zubar je predložio kompenzaciju. Jedan Lindnerov rad umjesto gotovog novca. Gospođa je pitala koliki je taj iznos. Kad je zubar rekao cijenu svoje usluge, ona je odmahнула rukom i rekla: »Moj suprug traži toliko samo da vam pokaže sliku.« Zatim je izvadila novac iz novčanika i platila zubaru. Eto ti, treba znati i sa slikama i s parama.

Zatim je nastavio:

— Poznajem se dobro s jednim bogatim čovjekom koji je odličan kolekcionar. Ima jednu Baconovu sliku. U djetinjstvu je bio jako siromašan. Njegova je obitelj teško živjela. Jedva su krpili kraj s krajem. Otac je njega i njegovog brata svake nedjelje izvodio u šetnju. Lijepo bi se obukli u ono najljepše što su imali. Vodio ih je u bogataške kvartove da djeca vide kako žive bogati i uspješni ljudi. Onda bi se nakon nedjeljne šetnje vraćali u svoju sirotinju. Tako im je davao stimulans za rad i učenje. Oba su brata u životu dobro prošla. Uspješni su ljudi, naročito ovaj koji ima dobru kolekciju.

— Otac je očito primjenjivao dobru metodu.

— Po njihovom bi se uspjehu reklo da jest. Ali sve je to varljivo. Mogli su isto tako krenuti stranputicom i da im ti nedjeljni izlasci nijesu značili ništa.

Mogli su ih, naprotiv, i dekuražirati. Znam ovdje u Parizu puno ljudi koji vrijedno i kvalitetno rade svoj posao a u životu se jako pate.

E, to ti je tako. *C'est la vie*, što bi rekli ovi ovđe. A da oprostiš, život je u osnovi sranje.

* * *

Dvije godine nakon mog prvog boravka u Parizu poslao sam Dadu i njegovoj supruzi Hesie katalog moje prve samostalne izložbe u Plavom dvorcu na Catinju (1974.). Nedugo zatim uslijedilo je pismo Dadove supruge u kojem je pisala kako se jedan pariški kolekcionar zanima za moje radove. U zimu 1975. godine otputovao sam u Pariz sa Dadovom sestrom Marijom Macom Đurić. Dado nas je dočekaao na stanici Gare de Lyon. Pred veče smo stigli u Herouval. Donio sam mapu crteža koje sam pokazao Dadu i Hesie. Nakon dva dana sam s Dadovom suprugom vlakom otputovao u Pariz. Za moje se radove zainteresirao galerist Alexander Braumüller koji je vodio istoimenu galeriju u Latinskoj četvrti, nedaleko od Delacroixovog ateljea. Galerist je imao posebnu sklonost prema figurativnom slikarstvu, uvjetno kazano, nadrealističke provenijencije. Dado me preporučio ovom galeristi koji je imao u bogatoj kolekciji puno njegovih radova. Par dana kasnije bio sam pozvan na sastanak u Rue de Lille, također u Latinskoj četvrti. U stanu otmjenog interijera u spomenutoj ulici dočekaao me markantni stariji gospodin. Bio je to Jean Davray, pravi vlasnik galerije Braumüller, vlasnik vode *Perrier* i poznati kolekcionar. Na zidovima tog stana visili su uokvireni radovi Dalíja, De Chirica, Braunera, Bellmera, Maxa Ernsta, Dada, Ernsta Fuchsa... i drugih poznatih figurativnih slikara.

Otvorio sam mapu i pokazivao radove. Davray je otkupio gotovo sve crteže. Od dvadeset pet ostalo ih je samo četiri. Za tri dana sam dobio novac. Ta je značajna suma bila za studenta, doduše pri kraju studija, pravo bogatstvo. Mogao sam kupovati najskuplje materijale za rad, skupe luksuzne monografije. S Jagodom sam često putovao u Pariz. Tako je zahvaljujući Dadovoj preporuci počela moja suradnja sa spomenutom galerijom koja je i dalje otkupljivala moje radove. Izlagani su u galerijskim postavkama s radovima Salvadora Dalíja, Victora Braunera, Dada Đurića, Ernsta Fuchsa, Leonor Fini i drugih.

Nažalost, suradnja sa spomenutom galerijom nije dugo trajala. Par godina kasnije mladi Alexander Braumüller je izvršio samoubojstvo bacivši se jedne noći sa mosta u Seinu.

Zanimljivim spletom okolnosti na jednoj večeri u Parizu kod moje i Jagodine prijateljice tapiseristice i kiparice Jasenke Tućan Vaillan, upoznao sam se s Patriceom Landauom koji je nakon smrti Jean–Pierrea Lavignesa preuzeo vođenje galerije Lavignes–Bastille u Parizu. Ova je ugledna galerija poznata i po prvoj prezentaciji u svijetu Warholove serije slika *Kip slobode*. U toj sam galeriji 2009. godine imao izložbu ciklusa *Marija Magdalena*. Premda je živio u New Yorku, Landau je bio suvlasnik galerije Lavignes–Bastille. Patrice

Landau je u istoj galeriji organizirao moju izložbu *Lica* 2012. godine. Razgovarajući o mojim pariškim kontaktima, o Dadu kojeg je osobno poznao, o mojoj kratkoj suradnji s Galerijom Alexander Braumüller, Patrice je rekao da je vlasnik spomenute pariške galerije veliki kolekcionar Jean Davray bio njegov krsni kum. Tako se zanimljivo zatvorio jedan pariški krug. Patrice je pričao o zanimljivim druženjima s Dadom. Prisjećao se posjeta u Herouvalu. Zanimao ga je moj kontakt s umjetnikom čije je slikarstvo veoma cijenio.

Boraveći petnaestak dana u Dadovom domu u Herouvalu, imao sam prilike gledati kako slika. U to je vrijeme Dado intenzivno radio na jednom diptihu monumentalnih dimenzija koji je namijenio kao njegov poklon Nacionalnom centru za suvremenu umjetnost Georges Pompidou u Parizu. Diptih je nazvan *Herouval*.

Ta dva velika panoa Dado je znao slikati cijeli dan. Pauzu je pravio samo za ručak. Kad bih na večer došao kod njega u atelje, vidio bih da je radikalno promijenio neke pojedinosti na slici. Ne samo u formalnom smislu nego i u koloritu. Ukazao mi je posebnu čast kada mi je u prostranom potkrovlju svoje kuće pokazao slike koje je odvojio »za sebe« i koje su bili prvi radovi na kojima je počeo slikati one plavičaste izmaglice, azurne koprene što zastiru njegove fantazmagorične kompozicije. Želio je čuti moje mišljenje. Rekao sam kako na tim kompozicijama, iako su tematski bliske starijim slikama, osjećam energiju nekog unutarnjeg pokreta kojom su ispunjena naslikana hibridna i fantastična bića. Pogledao me pronicavo nasmiješenim očima i rekao: »Dobro si razumio ove slike.« Kasnije sam se prisjetio one njegove priče, o zanimljivom doživljaju iz mladosti, konjskoj lešini koja se raspadala naspram plavičaste izmaglice lijepe panorame Skadarskog jezera. Jesu li se te impresije iz mladosti projicirale kroz slikarsku transpoziciju u radovima zrelog slikara?

Gledajući Dada kako radi, mogao sam pratiti kako se mijenja onaj takozvani »opći« ton slike, koncipiranje prostora u kompoziciji. Govorio mi je da želi postići intenzitet izraza djela, a ne da se zadovoljava samo vanjskom formom odnosno izgledom kompozicije. Gledajući ga kako stvara sliku, činilo mi se da joj se cijelim bićem predaje. Kao da je slikajući osjećao i mislio slikom. Kao da je neznajući bio u njenoj vlasti.

U razgovorima koji su se vodili za vrijeme ručka ili večere, ili u pauzama rada, doduše rijetkim, spominjući neke uspješne slikare u ondašnjoj Jugoslaviji, ponovo smo govorili o Stančiću. Zanimalo ga je kako surađujemo. Znao je da sam treću godinu Akademije upisao kod Miljenka Stančića. Rekao sam kako više nijesam u dobrim odnosima sa svojim profesorom. Bilo mu je zanimljivo čuti o mom razlazu sa Stančićem. Zanimali su ga detalji. Pitao me što se to moglo dogoditi da se sukobim s profesorom, sa slikarem kojega veoma cijenim. Ispričao sam kako je naš odnos, profesora Stančića i mene, u početku bio izvanredan...

— Imao sam kao i na prvoj godini kod Ljube Ivančića, također odličnog slikara i odličnog pedagoga, poseban tretman. Ta se posebnost ogledala u tome

što sam mogao, za razliku od drugih studenata, raditi i ono što sam želio, odnosno raditi na način kako sam htio. Dakle, zadani sam motiv prvo uradio školski, kako je predviđao program Akademije. Potom sam na svoj, drugačiji način, preradio isti motiv a da se pri tom u potpunosti zadovolji traženo, u smislu onoga što smo vježbali; svjetlo i sjena, iluzija prostora, iluzija materijalnosti crtanih oblika, stakla, tkanine, drveta, metala itd., itd. Tako sam na jednoj kompoziciji mrtve prirode na kojoj je dominirao gipsani odljev glave Miloske Venere savršeno lice poganske božice nacrtao s nekoliko okomitih, blago vijugavih ožiljaka, veristički tako urađenih da su mirnom i savršenom licu antičke ljepote davali nešto uznemirujuće. Na mrtvoj su materiji lijepe gipsane glave ostavljali tragove životnosti. Uz nju sam nacrtao jedno ptičije jaje i jedan raspukli divlji kesten. Aktovima sam dodavao krljušti na pojedinim dijelovima tijela ili do crtavao dva para sisa. Ali sve je usprkos neobičnosti bilo izvedeno korektno, zadovoljavajući sve tražene tehničke školske standarde.

Stančić je pozdravljao ono što sam radio. Na početku treće godine kada sam došao u njegovu klasu naslikao sam polikolorom dva akta koja su mu se bila toliko svidjela da je pozvao ostale studente da vide primjer kako se može uraditi ženski akt. Hvalio je te aktove i pred mojim bivšim profesorom Kulmerom. To su bili dani lijepe suradnje. Sve mi je tolerirano. Nakon što bi obišao svoje studente, znao me pozvati k sebi u atelje koji se nalazio na istom katu na kojem su se nalazile i njegove klase. Bila je to velika privilegija za mene. U njegovom smo ateljeu najviše razgovarali o slikarstvu. Pričao mi je o svom boravku u Parizu. Posebno se raspitivao o tebi i tvojim slikama. Veoma te poštuje i cijeni. Poklonio sam mu nekoliko tvojih kataloga. Detaljno sam mu pričao o mojim kontaktima s tobom. Sve ga je zanimalo. Jednom mi je prilikom rekao da nije tako teško pokretan i bolestan, ponovo bi otišao u Pariz. Kao da je žalio što nije tamo ostao kad je imao prvu samostalnu izložbu. Ponosan je i zahvalan što si ga onako pohvalio u onom intervjuu u *Startu*. Bio sam posebno počašćen što mi je ukazao veliko povjerenje i donio par slika manjeg formata da mi ih pokaže i porazgovara sa mnom o tim kompozicijama. Zahvalan sam mu zbog takvog odnosa.

— I kako je došlo do razlaza? — radoznalo je pitao Dado.

— Mislim da se Stančić uvrijedio, a tome su, siguran sam, »kumovali« još neki s Akademije. Odbio sam slikati motiv koji je bio zadao za slikanje. Javno sam pred studentima rekao da ne želim slikati dosadnu scenu s odjevenim modelom koji s knjigom u krilu sjedi pored stola na kojem su na svijetlom stolnjaku bile aranžirane tri jabuke, vaza sa cvijećem i pepeljara. Smatrao sam to nezanimljivim motivom koji je prikladniji za program vježbi na prvoj godini Akademije. Rekao sam da ne želim to slikati. Bio sam dosljedan.

Stančić mi je velikodušno dopustio da se izoliram i da radim po svom. Bio je to ustvari razlaz profesora sa studentom. Tu sam izolaciju mogao ostvariti i u smislu prostora. Pored glavne prostorije u kojoj su radili studenti Stančićeve klase nalazila se jedna mala prostorija u kojoj sam mogao nesmetano raditi.

Naravno, u određenom smislu sam se i dalje držao programa što ga je predviđao nastavni plan Akademije. Slikao sam i aktove i portrete. Ali ne na akademski način. Na nekim od polikolorom slikanih kompozicija žive modele koji su nam pozirali za slikanje aktova, pretvarao sam u hermafrodite. Tako sam na jednoj kompoziciji velikog formata na kojoj opušteno leži lijepi sin Herma i Afrodite ispisao fragment teksta iz *Maldororovih pjevanja*. »Tamo, u cvijećem okruženom gaju, na travi, sav vlažan od rose, spava dubokim snom hermafrodit. Mjesečev se disk pomolio iz gustih oblaka i miluje svojim blijedim zracima nježno lice tog mladića. Njegove crte izražavaju istovremeno muževnu snagu i ljupkost nebeske djevice. Ništa na njemu ne izgleda prirodno...«

— Mislim da bih i ja tako učinio uza sve poštovanje prema Stančiću. Nakon što se dobro savladaju prve dvije godine na Akademiji, profesori bi trebali biti liberalniji prema studentima — komentirao je Dado slušajući me sa zanimanjem.

Zato sam nastavio govoriti spominjući još neke detalje iz studentskih dana.

— U meni je postojala neka neobuzdana potreba za šokiranjem. Kao neki zakašnjeli plameni iz puberteta raspaljivali su moje ponašanje na Akademiji. Imao sam štafelaj obojen u crno na kojemu je bijelim slovima bilo napisano »Gioconda« što je simboliziralo misterij umijeća renesansnog genija. Veličao sam renesansni likovni izraz u funkciji modernih ideja. Bio mi je to neka vrst ideala. Na klasični način predstaviti moderni koncept. Moj indeks je imao crne plastične korice. Na prednjoj korici je bio bijelim polikolorom naslikan latinski križ na kojemu je pisalo »Montenegro«. Zabavljalo me da se studenti groze njihovih radova. Naravno, znao sam u svemu tome svjesno pretjerivati. Kada sam se udvarao Jagodi, odlazio sam na crtanje »Velikog akta«. Model je pozirao u velikoj sali Akademije. Mogli su, ako je bilo slobodnih mjesta, dolaziti crtati i studenti s drugih godina. Tako sam mogao posjećivati Jagodinu klasu i biti blizu nje. Jedne sam večeri crtao model na način da sam ga u maniri renesansnog preciznog crteža izdeformirao, nacrtavši mu po tijelu više pari ušiju (ušiju su mi u to vrijeme bila opsesija) koje su djelovale kao sasvim prirodne izrasline a oko modelove ispružene noge omotao sam rep. Ta je egzibicija imala efekta. Jagodi su govorili zgrožene kolege: »Odi vidi što onaj radi. Potpuno je lud.« Te sam večeri Jagodi poklonio jednu narukvicu od sitnih kosti kralježaka vjerojatno neke ptice. Našao sam ih pod Sljemenom. Jagoda je prihvatila poklon i zahvalila se. Sutradan je narukvicu imala na ruci. Znao sam da idem pravim putem.

— Znači, koristio si umjetnost za udvaranje — rekao je smijući se.

— Pa i umjetnost je dio mene. Je li tako? — odgovorio sam.

Zatim sam mu ispričao jednu zanimljivu pojedinost vezanu za biblijski motiv »Pokolj nevine djece«. (Među ranijim Dadovim radovima nalazi se slika koja je inspirirana ovim motivom. Slika je prekrivena gomilom dječijih tijela u raspadanju.) Ovu sam novozavjetnu priču prije čitanja evanđelja upoznao

preko slikarstva. Siže pokolja nevine djece pružao je mogućnost starim majstorima da naslikaju scene okrutnih prizora kada vojnici mačevima sijeku nemoćna dječija tijela brutalno ih odvajajući iz majčinog zagrljaja. U tome sam želio pretjerati i temu pokolja dovesti do paroksizma morbidnosti. Na okomitom velikom formatu naslikao sam jedno deformirano dječije tijelo okrenuto naglavce i obješeno na mesarsku kuku. Ali u podlozi tog okrutnog prizora nalazilo se nešto više od njegove pretjerane i odbojne vanjštine koja je zgražala one koji su tu sliku gledali. Osnova za ovaj mračni motiv nije se samo nalazila u *Bibliji*, nego i u Euripidovim *Bahantkinjama* gdje se u Dionizijevom krvavom ritualu rastrgavaju ljudska tijela i čereći meso. Okrutnost tog prizora na slici ima i odraz one Goyine gravure iz ciklusa *Strahote rata*. Na poznatoj umjetnikovoj gravuri *Ovo je gore (Esto es peor)* prikazano je golo tijelo muškarca odrezanih ruku nabijeno kao na kolac, na šiljatu granu jednog osušenog stabla čiji vrh izbija iznad stradalnikovih lopatica. Umjetnost prikazujući ukazuje na surovost ljudske prirode koja se manifestira podjednako u mitu i u stvarnosti. Još je Jean Ricardou pisao da bi se smrt jednog djeteta i smrt životinje u nekoj klaonici svodila na isto kad ne bi bilo literature odnosno umjetnosti. Moj prijatelj i kolega s Akademije Darko Bubanko fotografirao me pored te slike kako otkrivam trbuh navlačeći odjeću kao da skidam vlastitu kožu. Netko bi to danas zasigurno proglasio performansom.

25

— Jezivost slikarstva nikada ne može nadići jezivost života — objašnjavao je Dado nabijajući duhan u lulu.

— Tu su moju malu separiranu prostoriju — nastavio sam govoriti — taj mali atelje bizarnosti, iz radoznalosti posjećivali i neki profesori. Sjećam se kako je Ljubo Ivančić stajao pred *Hermafroditom* i dugo s pažnjom gledao tu sliku. Nisam ga pitao što misli o njoj. Skinuo je naočare i rekao mi: »Samo radite po svom.« Uglavnom, većina se grozila naslikanim prizorima..

— Ljudi se groze slika, ali i vole se groziti. To im je u prirodi — komentirao je kratko Dado i pitao:

— Onda, na kraju, kako je sve to završilo?

— Sljedeću sam godinu upisao kod profesora Šime Perića. Kod njega sam i diplomirao. Umjesto mene, Jagoda je primila moju diplomu. U to sam vrijeme bio u vojsci.

* * *

Na zidu sobe u kojoj smo razgovarali visila su dva lijepa crteža Pierrea Klosowskog. Dado se bio sprijateljio s tim zanimljivim umjetnikom, slikarem i piscem. Bila su to dva ženska akta rađena olovkom na bijelom papiru. Model za spomenute crteže bila je supruga Klosowskog, atraktivna gospođa markantnih crta lica. Dado mi je pokazao i poklonio monografiju Pierrea Klosowskog naslovljenu *Žive pare (La monnet vivant)*. Klosowski koristi kao predloške svojih kompozicija fotografije scena najčešće bizarno lascivnih i nadrealnih situ-

acija u kojima je glavni lik njegova supruga. Listajući knjigu i komentirajući crtačke kompozicije Klosowskog, u razgovoru se nametala usporedba sadržaja erotskih motiva, više od načina njihove izvedbe. Prvo se nametnula usporedba s Pierreovim bratom Balthusom, potom s Hansom Bellmerom i Francinom Baconom. Dado je rekao da mu je simpatičnija, iako pomalo crtački naivno i nespretno izražena, erotika Pierrea Klosowskog od one erotike njegovog brata Balthusa. Za Dado su Pierreove kompozicije bile kreativnije, maštovitije i upravo im je ta naivnost ili nespretnost crtanih oblika davala likovnu posebnost. Što se ticalo ekspresije prikazanog, smatrao je da su Baconove slike izražajnije jer su u erotskom smislu »mesnatije« od crtački nježnih scena silovanja Pierrea Klosowskog.

— I kod tebe na slikama ima erotike. Dosta imaš prikazanih muških spolnih organa u raspadanju — rekao sam upadajući mu u riječ.

— Mene zanima posebno dermatologija. Fature su bogate i predivne su boje. Slikarske. I bolest može izgledati lijepo. Zatim mi je ispričao kako pamti iz djetinjstva na Cetinju jednu zanimljivu scenu kad je jedna žena posjetila svog rođaka koji je sjedio u dvorištu i na proljetnjem suncu grijao ranu na nozi. Prišla mu je i rekla »Danas ti je rana lijepa«. U svemu čovjek može naći ljepotu.

— Najljepše je čireve naslikao Grünewald — rekao sam.

— Božanstvene — odgovorio je spomenuvši majstorovu sliku *Iskušenje svetog Antuna*.

Pokazao mi je nekoliko medicinskih brošura s fotografijama raznih vrsta kožnog oboljenja. Te su ga fotografije inspirirale. Nekoliko ih je nalijepljenih držao na kuhinjskom ormaru. U ateljeu je paralelno radio na par slika na kojima su crvenkastožućkasta izobličena lica umirala u nježnoj svjetlosti svanuća. Raspadala su se vrišteći razjapljenih usta ili stenjući od mučnine vlastite preobrazbe. Na nekim slikama koje sam tada vidio u Dadovom ateljeu bilo je na platnu ispisano »Dermatologija«. Poklonio mi je jedan komplet tih dermatoloških izdanja. Neke sam fragmente tih fotografija bolesne kože koristio na nekoliko kolaža.

Kada smo se jednog poslijepodneva vozili od Herouvala do Pariza, Hessie, Dado i ja, odlazeći na večeru kod Dušana Makavejeva, velikim dijelom puta smo razgovarali o umjetnosti. Kako sam jednom u razgovoru s Hessie o Bellmerovim fotografijama spomenuo aktove Mana Raya, koje sam posebno volio, Dadova me supruga pitala pitala da li volim djela suvremenih fotografa. Odgovorio sam kako posebno cijenim fotografije Helmutha Newtona.

— Znao sam da ćeš to reći — uključio se Dado u razgovor. — Dobar je nema što, ali se meni nekako sve to što radi ne dopada. Previše je mondensko.

Rekao sam da sam za vrijeme prošlog boravka u Parizu kupio Newtonovu monografiju *Bijela žena*. (Kasnije sam vidio njegovu izložbu u Galeriji Nikon u Latinskoj četvrti u Parizu.)

Hessie nije puno komentirala Newtonovu fotografsku umjetnost.

— Zašto ne voliš Newtona? — pitao sam Dada.

— Rekoh ti. Previše je udešeno, previše namješteno. Mnoge su mu žene kao umjetne. Kao lutke. Nekako su prelijepe. Izazivaju s onim skupim donjim rubljem. Neke su žene iz Pariza poluđele za tim. Izgleda da ta fotografija utiče na bogataško društvo. Poznajem jednu srednjovječnu ženu bogatog ovdašnjeg biznismena. Došla je u godine kad joj je malo »udarilo u glavu«. Kupuje najskuplje donje rublje kod najskupljih modnih dizajnera. Pravi čudne frizure. Počela je posjećivati zatvorene noćne klubove. Muž se našao na stotinu muka.

— Misliš da joj je Newton kriv?

— Ne mislim. Ali je sigurno doprinijela popularizacija tih fotografija u kojima su te lijepe senzualne žene fotografirane u bogatim interijerima u iza-zovnim pozama sa zgodnim frajerima. Jesi li vidio Charlotte Rampling kako gola sjedi na stolu u sobi onog hotela u Arlesu? O tome se dosta pisalo. Sve to i nesvjesno utječe na ljude. Na žensku i mušku psihu.

— Slažem se — rekao sam. — Ali ima kod Newtona jedna tako zanimljiva fotografija da bi ti se, uvjeren sam, jako svidjela.

— Kakva je to fotografija?

— Naslovljena je *Liječenje plavog oka*.

— Zanimljiv naslov. Ne znam tu fotografiju. Nijesam je još vidio. Opiši mi je.

— Urađena je prošle godine. Jako je privlačna i na neki način provokativna. Jedna žena markantnog izgleda, samo joj se lice vidi na fotografiji, čvrsto drži u ruci komad sirovog mesa. Prisanja ga na polovicu lica kao da njime trlja vlastito oko.

— Takav je bio i stari način liječenja mesom — prekide me Dado i reče: — Znaš li onu priču iz *Biblije*?

— Znam. O starom Tobiji. Botticelli ima lijepu sliku o toj temi.

Dalje sam nastavio govoriti o Newtonovoj fotografiji:

— Ono što mi se posebno svidjelo na toj fotografiji bio je spoj ženinog ra-finiranog *makeupa* i odbojne sirovosti životinjskog mesa. Sklopljeni kapak li-jevog oka i neznatno, blago namršteno čelo daju licu izraz neke unutarne tegobe koju kao da proživljava fotografirana žena. Usprkos naslovu, čini mi se da je ova slika sumornog izraza u stvari nejasnog značenja. Kao da se lijepo i odbojno rimuju u slici što simbolizira smrt.

— Bacon je ponovo aktualizirao problem slikanja mesa — ustvrdio je Dado očito potaknut motivom Newtonove fotografije.

— Jesi li vidio onog Rembrandtovog *Odranog vola* u Louvreu?

Odgovorio sam potvrdno, a on zatim nastavio:

— Kakva mala slika, a kako moćno izgleda! Banalan motiv da ne može biti banalniji. A slika je pravo remek-djelo.

— Što misliš o Southinovim odranim volovima i njihovom slikanom mesu?

— Southin je odličan slikar. Tragična ličnost. Bacon ga je dobro razumio. Predobro.

— Kako misliš »predobro«?

— Tako što je gledajući Southinova mesa mogao onako dobro naslikati svoja. Nije ih slikao na Southinov način. Baconova mesa imaju posebnu energiju.

— Misliš, zato što ih je slikao zajedno s ljudskim figurama.

— Ljudska im lica bez sumnje daju veću izražajnost. Da nije naslikao onog papu između dvije polovice govedskog mesa, nego samo meso, slika ne bi tako snažno djelovala — zaključio je.

Ovaj me kratki razgovor o slikanom mesu podsjetio na jednu davnu večer na Cetinju kada smo Dado i ja stajali ispred izloga jedne mesnice što se nalazila nedaleko od njegove kuće. Nekoliko velikih i teških komada govedskog i svinjskog mesa visilo je na željeznim kukama osvijetljeno električnom žaruljom. Nalik scenografiji kakvog teatra surovosti, obješeno se meso doimalo istovremeno banalno i tajnovito. Sjećam se kako ga je Dado s lulom u ruci pažljivo promatrao rekavši: »Kako lijepo izgleda.«

— Ono što je započeo Rembrandt, dovršio je Hermann Nitsch — rekao sam aludirajući na umjetnikov *Orgien Mystorium Theatar*, na velike spektakularne performance u kojima se životinjsko meso povezuje s obnaženim ženskim i muškim tijelima u bizarnom ritualu tajnih značenja.

— Nitsch je zanimljiv tip. Dobro sve osmisli. Iako katkad pretjera u teatralnosti. Vidio sam neke njegove radove s onim krvavim svećeničkim odorama. Zanimljivo je da jedan Austrijanac radi tako šokantne stvari.

Vozeći se po Champs–Elysées prema Place de la Concorde, ugledali smo s lijeve strane ulice uznemireno kretanje jedne grupe ljudi. Kad smo se približili, vidjeli smo nepomično tijelo nekog čovjeka kako okrvavljene glave leži na ulici. Nedaleko od njega, vjerojatno zbog sudara s automobilom, ležao je odbačen motorkotač. Taj me prizor s unesrećenim čovjekom posjetio na onaj fragment sa srušenim biciklistom na Dadovom crtežu *Nogometashi* koji je uradio u mladosti. Kada sam mu kazao tu, u tom trenutku izazvanu asocijaciju, uzvratilo je:

— Evo, vidiš. I ovo je život. Ovo je stvarnost. Smrt usred Pariza. Ja tu stvarnost samo prerađujem u slikama. A ljudi misle da fantaziram. Da izmišljam. Stalno govore o imaginaciji. Treba malo dublje zaviriti u slike.

Stigli smo u blizinu zgrade u kojoj stanuje režiser Dušan Makavejev. Imali smo sreće zbog nađenog slobodnog parkirnog mjesta. Makavejev i njegova supruga su nas srdačno primili i lijepo ugostili. Na večeri je bio i slikar Ljuba Popović. Razgovaralo se o filmu, slikarstvu, Americi... Govorilo se o različitim konceptima kulture i umjetnosti u Americi i Evropi. O amerikanizaciji francuske, odnosno evropske kulture. Razgovaralo se i o običnim stvarima kao što je bio nedavni štrajk pariških metroa.

Dado je govorio o svojim iskustvima koje je imao u New Yorku za vrijeme izložbe u galeriji Aberbach Fine Arts. Kako je rekao, najviše je vremena provodio crtajući u hotelskoj sobi. Uradio je jednu seriju crteža s monumentalnim glavama ljudsko-životinjske morfologije od kojih sam nekoliko vidio u Herouvalu.

* * *

Dado je jedan od rijetkih istinskih suvremenih slikara kome pristaje atribut majstora.

Kod Dada sam posebno cijenio njegovu predanost i vjeru u slikarstvo, usprkos svih onih nerijetko agresivnih mijena i moda u suvremenoj umjetničkoj praksi, kada se naivno proglašavala smrt slikarstva ili ga se smatralo izlišnim. Dadov primjer upravo dokazuje izražajnu moć slikarstva, moć tradicionalnog medija kao trajne vrijednosti koja se potvrđuje bogatstvom invencije i metijerskom superiornošću.

Jedne prohladne noći u Herouvalu neko smo vrijeme stajali pred ateljeom. Na nebu je sijao pun mjesec. Gledali smo ga kroz granje visokog drveća obližnjeg šumarka. Dado je zapalio cigaretu i rekao:

— Najteže je naslikati svjetlost. Najčudniju svjetlost je naslikao Mantegna na onom svom *Mrtvom Kristu* u Breri. I Magrittu je pošlo za rukom da naslika nekoliko slika što izgledaju kao da ih obasjava mjesečeva svjetlost.

Na Dadovim slikama svjetlost ne uprizoruje samo ono što osvjetljava, ono »jezivo«, ona (svjetlost) čini sebe »vidljivom« na način da naslikanim prizorima, čudovišnim bićima i stvarima koje ih okružuju dá istovremeno i stvarnost i snovitost. Zato svjetlost nije pasivni osvjetljivač što se projicira iz nekog vještačkog izvora. Ona je aktivni činilac slike. Ona gradi i razgrađuje ono što čini vidljivim. Stvara poetiku raspadanja iz koje zrači nešto tajanstveno.

Kada sam se sutradan ujutro probudio, nad Herouvalom je svitalo. Sunce se tek pojavljivalo. U Dadovom ateljeu je bilo upaljeno svjetlo. Radio je na velikim platnima koja je spremao za novu izložbu. Gledao sam ga kako prilazi slici i kako se, pažljivo je motreći, od nje udaljava. Mijenjao je kistove. Uzimao ih i odlagao na stol punom boja pored velike palete. Zapalio je cigaretu. Sjeo je i gledao u naslikano. Zatim je ustao i uzeo jedno platno plavičaste podloge, slično boji neba nad Herouvalom, što je nagovještavalo sunčan dan u Normandiji. Prislonio ga je uz zid. Na tom svjetloplavom platnu, pri dnu, uz rub slike, nazirali su se blijedi obrisi tek započete kompozicije. To je platno nalikovalo svitanju u slici što će osvjetliti još jedan prizor, prizor magičnog svijeta Dadove slikarske majstorije.

* * *

Zbog spleta okolnosti nismo kontaktirali godinama. Posljednji put smo se sreli u Budvi u ljeto 1990. godine.

Godine 1997. organizirana je na Cetinju Dadova velika izložba slika. Katalog s te izložbe poslao mi je s posvetom.

* * *

27. studenoga 2010. godine Miodrag Dado Đurić umro je u Parizu u 77. godini života. Sahranjen je po vlastitoj želji u Košćelama nedaleko od Cetinja. U *In memoriam* napisao sam tekst naslovljen »Umro je slikar umiranja«. S mjesta Dadovog groba pruža se jedan od najljepših pogleda na Skadarsko jezero.

Stanko Andrić

Tranzicijski frazarij

(prilozi za domaći »rječnik uvriježenih mnijenja«)

»Velika većina ljudi nema uopće mišljenja, pa im ono treba doći izvana, pod pritiskom, isto onako kako mast za podmazivanje ulazi u strojeve. Zbog toga je potrebno da duh — kakav god bio — ima vlast i da je može vršiti, kako bi ljudi koji nemaju mišljenja — a oni su u većini — zadobili neko mnijenje. Bez mnijenja ljudska bi zajednica bila kaos ili, još točnije, povijesna ništica.«

31

(José Ortega y Gasset, *Pobuna masā*)

AGNOSTIK. Ne zna se točno što je to. Nešto sumnjivo i odbojno. Ne vjeruje u Boga, ali se ne usudi to jasno priznati. Riječ je postala poznata otkako je jedan hrvatski predsjednik priznao da je to. Dotad se nije znalo da kod nas ima i takvih.

AGRESOR. Teža riječ za »neprijatelja«. Manje–više svi s kojima smo ratovali. Osobito na mjestu u izričaju »srpski agresor«. Nekoć je agresor bio isto što i Nijemac, ali to više ne stoji.

AKADEMIK. Najviša i najnedostižnija od svih titula. Odnositi se prema njoj sa strahopoštovanjem i uvijek je stavljati ispred imena onoga kome pripada. Akademici — najumniji ljudi koji hodaju zemljom. Ne zna se čime se bave: rade li što ili samo nose teret naslova »akademik«.

AMERIKA. Zemlja jednakih mogućnosti za sve. Teško je zaraditi samo »prvi milijun«. Svatko s imalo pameti prije ili kasnije u tome uspije. Prosječni je Amerikanac krajnje neobrazovan. Amerikanci cijelom svijetu dijele lekcije o demokraciji i ljudskim pravima, kao da zaboravljaju što su sami učinili s Indijancima!

ANDRIĆ (Ivo). Izdajnik. Dobar pisac, ali lišen ljudskog morala i poštenja. »Fra Jovan beg Andrić«. (Ako poznajete tu formulu, veliki ste znalac Andrića i on za vas nema tajni.) Kao pisac precijenjen. Nobelovu nagradu trebao je dobiti Krleža (v.), a ne on. Ipak, ne treba se sasvim odreći našeg nobelovca.

ANGAŽIRANA KNJIŽEVNOST. Izumrla je. Besmislen pojam; postoji samo dobra i loša književnost. Grmjeti protiv.

ANTIFAŠIZAM. Riječ koju bi trebalo izbaciti iz upotrebe. Prazan pojam, lišen stvarnog sadržaja. Uvelike fiktivan politički pokret koji su za sebe prisvojili komunisti (na što nemaju pravo). Krinka iza koje se skrivaju strahote i zlodjela komunizma. »O antifašizmu možemo govoriti do 1945. godine; nakon pobjede nad fašizmom, o čemu govorimo?«¹

ATEIZAM. Propala stvar. Neslavno potonuo skupa s komunizmom. Ateisti su naivni egoisti koji precjenjuju vlastiti razum.

AUTOMOBIL. Limeni ljubimac. Vrlo je šik naučiti malo dijete da raspoznaje marke automobila. U današnje vrijeme svaka šušica ima vlastiti auto.

BALKANAC. Uvreda zbog koje je opravdano fizički se obračunati s onim tko vam ju je uputio.

BAN JELAČIĆ. Mađari još i danas protrnu od straha na spomen njegova imena. Obavezno ga spomenuti kada se razgovara s kakvim Mađarom.

BASKI. Simpatizirati ih zbog njihove borbe za državu i jer ih tlače Francuzi.

BERBA. Kad čujete koje je godine rođeno dijete, treba kazati: »O, pa to je dobra godina. Dobra berba!«

BEZOBRAZLUK. Tom se riječju mogu, u pravilu, označiti sve »kritičke primjedbe koje netko drugi uputi na naš račun« (A. Bierce; vrijedi i danas).

BIJELA KAVA. Prema P. Hanáku, u bivšim austrougarskim zemljama ujutro je sigurnija od izlaska sunca. (Što nije odviše čudno, s obzirom na broj oblačnih dana u godini.)

BIZANTINAC. Sinonim za podmukla i prevrtljiva čovjeka. Bizantinci su uglavnom Srbi.

1 Romano Bolković: »Doživjeli smo uskrснуće jugoslavenskog nacionalizma i socijalističkog resentimana u njihovoj punini« (<http://blog.vecernji.hr>; 13. 10. 2013).

BLATO. Najčešće u frazi »nabacivanje blatom«. Novinari i političari često se »nabacuju blatom«, pa i nečim ružnijim od blata. Tom je lošem običaju jedan novinar–filozof uputio ovakav prigovor: »Pretpostavlja se da onaj tko to čini sam bude čist od izmeta koji baca po drugima.«²

BLEIBURG. Uz Goli otok (v.), mjesto na kojem je komunizam pokazao svoje pravo lice.

BOG. S puno uvjerenja govoriti »Ima Boga« svaki put kad kakva nevolja snađe one koji su vam naudili, koji vam se ne sviđaju i sl. Uz to pojasniti: »Ima, ima Netko tamo gore tko sve ovo gleda...«

BOSNA. »Tamni vilajet«. Ne zna se što bi to imalo značiti, ali je vrlo istinito. Zemlja ćevapčića i viceva. Bosanci su posvuda, samo ne u Bosni.

BOSANČICA. S nelagodom priznavati da je to zapravo ćirilica (v.). Ne slagati se s tvrdnjom da je to isto.

33

BOŠKOVIĆ (Ruđer). Najveći hrvatski znanstvenik (ne zna se što je otkrio). Da je bio Englez, bio bi poznatiji od Newtona.

BRADA. U odgovarajućim prigodama uvijek podsjećati: »I dragi Bog je prvo sebi bradu stvorio.«

BRONČANI KONJANICI. Svi su austrougarski brončani konjanici načinjeni od bronce zarobljenih turskih topova.

CJEPIDLAKA. »Kritičar naših postupaka« (A. Bierce; vrijedi i danas).

CRKVA. Posljednja »moralna vertikala«. Jedino se ona još nije kompromitirala. (U posljednje vrijeme donekle zastarjelo.)

CRKVENA ZVONA. Ona na važnijim proštenišnim crkvama uvijek su načinjena od bronce zarobljenih turskih topova.

ĆIRILICA. Srpsko pismo. Čuvati se da je ne naučite. Ako je već znate čitati, bolje je to držati u tajnosti. Strano pismo kao i kinesko ili arapsko.

2 »O biskupima se može i treba kritički govoriti, jer su grijeshili i grijese. Biskupi nisu svete krave, niti je Crkva bezgrešna da bi je trebalo izuzeti od propitivanja. Štoviše, poželjno je. Kao i političare. Ali se pretpostavlja da onaj tko to čini sam bude čist od izmeta koji baca po drugima.« (Ivica Šola, »Don Ivan Grubišić, demagog«, *Glas Slavonije*, 18. 5. 2011)

DA. Sumnjiva riječ; umjesto nje govoriti i pisati »kako«. Primjer: »Nisam siguran kako sam to rekao.« (Umjesto zastarjeloga: »Nisam siguran da sam to rekao.« Ne vidjeti nikakvu razliku u *značenju* prvog i drugog. Samo cjepidlake vide tu razliku.)

DAMA. Aksiom: »Dame imaju prednost.« Korisna fraza: »Zašto dama sjedi sama?«

DAPAČE. Zastarjela riječ; bolje je govoriti i pisati: »pače«. Za prefiks *da-* v. pod *Da*.

DARWIN, Charles. Na samrti se odrekao evolucije i vratio kršćanskoj vjeri. Umanjivati njegove zasluge. Nije pravi tvorac teorije o evoluciji; u biti, ukrao je tu ideju drugima. »Koliko je poznato, u srednjem vijeku iznio ju je skolastičar Theodoricus u vezi s metaforičkom interpretacijom Biblije. U 19. stoljeću istodobno su dvojica znanstvenika iznijela argumente za teoriju evolucije, Darwin i Wallace, ali je Darwin bio vještiji u promidžbi.«³ Uz to, bio je rasist i »beščutni protivnik brige o bolesnima«.⁴

DEMOKRACIJA. Velika podvala. Samo iluzija.

DEPRESIJA. Izmišljena bolest. Ili detaljnije: »Tobožnja bolest koja raznim lijenčinama i dangubama služi kao opravdanje za to što po cijele dane leže na podu i gledaju u strop, umjesto da se prihvate nekog posla. Neki njome čak pokušavaju objasniti i svoje pokušaje samoubojstva, kako neuspješne, tako i one uspješne.« (Z. Kremer)

DESNičAR. Citirati mudru misao: »Tko u mladosti nije bio liječnik, taj nema srca, a tko u zreloj dobi nije desničar, taj nema pameti.«

DJECA. »Djeca su slatki teret.« Također: »To je kapital, kažem vam.« (Čuje se u vlaku, kod frizera i na drugim mjestima pogodnima za vođenje neobaveznih ili čak filozofskih razgovora.)

DOJENČAD. Sve razumiju; neka vas ne zavara to što ne mogu izreći svoje misli.

DOMOLJUBLJE. Jedna od temeljnih vrlina. Osim ako je bio baš nepokajani komunist, o pokojniku treba uvijek reći: »Bio je velik domoljub.« O govorniku: »Govorio je nadahnuto i domoljubno, kako samo on to zna.«

3 Vladimir Paar, intervju u *Večernjem listu* od 2. 2. 2013.

4 Milan Ivkošić, *Večernji list*, 22. 2. 2014.

DRUG. Riječ koju bi trebalo zabraniti. Koristiti je samo kao uvredu.

DRUŠTVO. Sumnjiva riječ. Ispravno je reći: Narod. Prema tome, »narodna zajednica«, a ne »društvena zajednica«, itd.

DRŽAVA. Narod bez države je kao govno na kiši. (Sporiti se oko toga tko je prvi izrekao tu misao.)

DUBIOZNO. Učena riječ koja znači manje–više isto što i »dubinski, temeljito«. Kaže se: »dubiozno se baviti nečim«. Ili: »Prostudirao je to baš dubiozno.«

DUBROVNIK. Biser Jadrana. Dovoljno je reći Grad. Kad ga tako nazovete, ostavljate dojam da poznajete sve njegove tajne.

EGZISTENCIJA. Isto što i »posao« ili »radno mjesto« (v.). Mnoge niskosti i podlosti koje činimo smiju se pravdati brigom za egzistenciju.

35

EINSTEIN (Albert). Bio loš student, prilično slab u matematici itd. Svoja slavna otkrića velikim dijelom duguje svojoj ženi — Srпкиnji Milevi Marić, koja je radila u njegovoj sjeni. (Ako to znate, veliki ste poznavatelj Einsteinova opusa.)

ENGLEZI. Kradljivci tuđih kulturnih spomenika širom svijeta. Ukočeni i neduhoviti; njihovi vicevi naprosto nisu smiješni. Neskloni Hrvatskoj.

EUROPA. Stara kurva. (Nije li je već Zeus silovao?) Ako dopustimo da nas proguta, nestat ćemo. Uvijek smo bili njezin dio. Bili smo Europa kada mnoge zemlje, koje nam danas drže lekcije o Europi, nisu još ni čule za Europu.

EVOLUCIJA. Nije dokazana. Prema tome, ne bi ju se smjelo spominjati u školi.⁵ (V. i pod *Darwin*.)

FAŠIZAM. Manje zlo od komunizma. Za razliku od komunizma, više ne postoji. Ocrnjivati one koji ga primjećuju i u današnjem društvu.

FILOZOF. Ime koje dobro pristaje nekim vrstama ljudi, npr.: mudrijaš; zabušant; lijenčina vješta na jeziku.

5 »Teorija evolucije za mnoge je ljude nedodirljiv autoritet, kao što je poglavica za članove plemena, kao što su bili Staljin za sovjetske komuniste, Hitler za naciste, Tito za zadrte Jugoslavene... Ona je zapovijed, ideologija, religija. Pa ipak, ima autora koji tvrde da za evoluciju, izmišljenu iz pakosti prema Bogu, nema niti jednog jedinog dokaza.« (Milan Ivkošić, *Večernji list*, 22. 2. 2014.)

FRANCUZI. Uglavnom ružni, ali zrače neodoljivim šarmom. Ne mogu prežaliti što više nisu važni kao nekada. Iskvareni i pomalo ljigavi. Ipak, imaju nešto što izaziva poštovanje: Legiju stranaca.

GENOCID. Najgori ratni zločin, koji se sastoji u ubijanju nedužnih civila naše narodnosti.

GLAGOLJICA. Hrvatsko pismo. Trebala bi biti obvezatan predmet u školi, učiti se od malih nogu itd. Znati napisati svoje ime glagoljicom (ponos zbog toga).

GLOBALIZACIJA. Izvor svega zla. Nesmiljena arena našeg doba u kojoj velike ekonomije, narodi, jezici itd. proždiru malene. »Globalizacija je kolonizacija bez ispaljenog metka.«

GLOBALNO ZATOPLJENJE. Izmišljotina. Ipak, tužiti se na nj ako se kući vratite oznojeni jer ste se pretoplo obukli. Amerikanci su glavni krivci za nj.

GNJAVATOR. Ima ih na sve strane, a najčešća podvrsta jest »osoba koja govori kada vi želite da sluša« (prema A. Bierceu; vrijedi i danas).

GOLI OTOK. Titov Gulag, strašniji od Staljinova. Jedan od dva ključna argumenta da je Tito bio zločinac (drugi je Bleiburg).

GODIŠNJICA. Neispravna riječ. V. pod *Obljetnica*.

GOSPODARSTVO. Osnova svega. Pokrenuti gospodarstvo: to je glavni zadatak politike, kojim se ona uporno odbija baviti.

GOVNO. Riječ je nepristojna i ne smije se izgovarati ako se pod njom misli *govno*. Naprotiv, smije je se koristiti ako se misli na *čovjeka*. »Govno od čovjeka« ne znači *čovječje govno*, nego *čovjek koji je govno*. (V. i pod *Država*.)

GRANA. Osobito u izreci: »Reže granu na kojoj sjedi.« To je vrhunska moralna osuda. Tko to čini potpuni je bezumnik.

HARNOST. Umjesto »zahvalnost« u svečanijoj prigodi recite »harnost« i pokazat ćete kakav suptilan osjećaj imate za hrvatski jezik. Jedna od riječi koje dokazuje da je hrvatski jezik različit od srpskoga.

HOMOSEKSUALCI. Žaliti ih. Homoseksualizam je bolest. Osuđivati njihove parade i izrugivati njihove »brakove«. Citirati misao: »Čega se pametan stidi, time se budala ponosi.«

HOROSKOPI. Čitaju se samo radi razbibrige. Pa ipak, ima u njima nekog vraga! Suviše često dobro pogađaju razne stvari, a da bi se moglo raditi o pukim slučajnostima.

IDENTITET. Nešto sveto. Bez njega smo izgubljeni. Čuvati ga kao oko u glavi. Vrhovna zapovijed: »Budi to što jesi.« Postoje ipak dvije vrste: »pozitivni i negativni identitet, tj. jedan autentični, koji vjeruje u sebe, i onaj drugi, koji sumnja u sebe«.⁶

IDEOLOGIJE. Nešto pokvareno i vrijedno svake osude. U njih se ubrajaju marksizam, komunizam, jugoslavenstvo...

INTELEKTUALAC. Nešto kao počasna titula za osobu u posjedu fakultetske diplome. Osobito dobro pristaje sveučilišnom profesoru. Intelektualac mora poklanjati dosta pažnje svojoj vanjštini (kravata, ozbiljno odijelo, frizura itd.); leptir-mašna je danas rijedak, ali nepobitan dokaz profinjena duha (baš zato ju se tako rijetko viđa). Odmjeren korak i zamišljen izraz lica također najbolje pristaju učenoj glavi. Kada ne bi držao do toga, kako bi ga se na ulici moglo razlikovati od običnog puka bez diplome, o doktoratu da se i ne govori?

37

IRCI. Simpatizirati ih jer su katolici i jer je njihova borba protiv engleske vlasti slična našoj borbi protiv srpske.

ISLAM. Iskonski neprijatelj Europe. Pokorit će je. Potajno mu se diviti.

ISTINA. Istina iznad svega. Treba poznavati, i u svakoj prilici ponavljati, izreku »Drag mi je Platon, ali mi je draža istina«. Stoput ponovljena laž postaje istina.

ISTOČNJAK. Stanovnik zemlje koja nam je prvi susjed na istočnoj strani. Pogrdan izraz.

IZDAJNIK. Onaj koji nas ometa u mržnji prema našim neprijateljima. Naoko je naš i sličan nama, ali ne želi mrziti one koji su različiti od nas i stvara buku kad ih napadamo i kinjimo. Stoga zavređuje mržnju i prezir i više nego oni. »Poturica gori od Turaka.«

IZVJEŠTAJ. Zabranjeno je koristiti tu riječ. Mora se kazati »izvješće«.

JAPAN. Samuraji i gejše. Nepojmljiva radna disciplina. Kako bi sačuvali čast, ubijaju se zbog najmanjeg propusta ili pogreške. Omiljen način: harakiri.

6 Pater Ivan Ike Mandurić, *Večernji list*, 14. 8. 2015.

JASENOVAC. Nerado ga spominjati. Nije jasno što se tamo zapravo događalo. Broj njegovih žrtava jako se preuveličava. Upućeniji će dodati: i partizani su koristili tamošnji logor, i to nakon što je rat završio!

JAVNE OSOBE. Bilo da je riječ o političarima, pjevačima ili sportašima, treba ih u razgovoru spominjati kao prisne znance, koristeći nadimke i imena od milja, te baratati pojedinostima iz njihovih privatnih života. I oni su samo obični smrtnici, ništa bolji od nas!

JUGOSLAVENSTVO. Zločinački politički nauk. Izmislili su ga Hrvati (a ne, kako bi se očekivalo, Srbi).

JUGOSLAVIJA. Totalitarna diktatura. Umjetna državna tvorevina. Građena na trulim temeljima, prirodno je da se nije mogla održati. *Ili pak:* u mnogom pogledu bolja od ovog što imamo danas. Društvo socijalne pravde, solidarnosti, jednakosti i sklada među različitim narodima. Uzdisati za njom.

KAPITALIZAM. Raj na zemlji. Društvo obilja i pravde. U svakom pogledu nadmoćan socijalizmu. Hvala Bogu što je pobijedio na povijesnoj pozornici! Ipak, nije ono što se od njega očekivalo. Veliko razočaranje. Nije to nikakav raj na zemlji, blago rečeno.

KAVALIR. Ako želite nasmijati damu, a i okolinu koja vas promatra, recite *klavir*. »Dopustite da budem *klavir*.« (Malo zastarjelo, ali još uvijek upotrebljivo.)

KAZALIŠTE. Hram kulture. Imati godišnju pretplatu za nj — vrhunac kulturnog uzdizanja i samosvijesti. Žaliti što nam kazališta propadaju. Nije čudo što propadaju, kad znamo kakve sve nazovipredstave u njima daju. Golotinja, politika... Zar je to umjetnost?

KINA. Pripada joj budućnost. Za 50 godina svi ćemo biti Kinezi. »Zaboravite francuski, učite kineski!« (usklik jednog uglednog ekonomista).

KLASA. Riječ koja spada u ropotarnicu povijesti; ne koristiti je. Od nje izvedeni pojmovi, kao »klasna borba« ili »radnička klasa«, besmisleni su. Ako se već mora govoriti o tome, treba koristiti pojmove »stalež« i »staleški«, koji ljepše zvuče i primjereniji su našem vremenu.

KNJIGE. Nestat će. Zastarjele kao medij za čuvanje podataka. Besmisleno je kupovati ih. »Sumrak civilizacije knjige«. Smijati se onima koji zbog toga tuđu.

KNJIZEVNIK. V. pod *Pisac*.

KNJIŽNICE. Hramovi kulture. U njih zalaze još jedino besposleni penzioneri. Drže i novine!

KOMUNIST. Isto što i »zločinac«. Manje–više svatko je to bio (moralo se). (V. i pod *Desničar*.)

KORPORACIJE (međunarodne). Izvor svega zla. Samo je pitanje vremena kada će države početi gubiti svoja nacionalna imena i zamjenjivati ih imenima kao što su Coca–Cola, Microsoft, Samsung i sl.

KOTAČ POVIJESTI. Nitko ga ne može zaustaviti ili vratiti unatrag. Neki (osobito ljubitelji komunizma, Jugoslavije i sl.) to ipak uporno pokušavaju. Teška optužba.

KRAĐA. Ovisno o okolnostima, ne mora biti jako teško zlodjelo. Potkradati državu posve je oprostivo (iako o tome ne treba naglas govoriti). Treba strogo osuđivati samo one vrste krađa za koje znate da ih nikada nećete imati priliku počinuti. »Hrvati dugo nisu imali svoju državu pa je očito potkradanje tuđinske vlasti nekada bila vrlina, a znamo da se navike sporo mijenjaju.«⁷

39

KRITIČNOST. Odviše smo kritični prema samima sebi, svojoj zemlji i njezinim vrijednostima. (V. i pod *Ocrnjivanje i Pljuvanje*.)

KRLEŽA (Miroslav). Pokvaren pisac. Beskičmenjak, klanjao se diktatoru Titu. Uvelike precijenjen. Nepravedno ga se uzdiže iznad drugih podjednako velikih pisaca XX. stoljeća kao što su Matoš, Budak itd.

KRBAVSKA BITKA. Turci su u njoj pobijedili zahvaljujući ratnom lukavstvu; imali su i brojniju konjicu. Da se nije dogodila, opstala bi sve do danas velika srednjovjekovna Hrvatska. Znalac će dodati: na čelu hrvatske vojske nije stajao Hrvat, nego Mađar, ban Derenčin.

KRIŽ. Svatko ima svoj. Bog nikomu ne stavlja na ramena teži nego što može nositi.

KRIŽNI PUT. Ono što je snašlo zarobljene hrvatske vojnike nakon Drugoga svjetskog rata.

KRUH. Ljubitelj kruha treba kazati: »Jedem kruh uz svako jelo. Ja vam i s kruhom jedem kruh!«

7 Božo Skoko, »Kakvi su Hrvati? Rastreseni, kreativni, ali i opasni«, *Večernji list*, 16. 2. 2013.

KULTURA. U nju spadaju: priredbe s pjevanjem i plesanjem, kazalište na otvorenom (ljeti), predstave za djecu, smotre narodne nošnje, natjecanja u starim sportovima, humorističke monodrame, predavanja o hrvatskom grbu, kravati itd. Odlična je poslije večere.

KULTURNA BAŠTINA. Nismo svjesni koliko je bogata naša kulturna baština. Kada je stranci otkriju, ostaju zapanjeni. Nažalost, premalo znaju o njoj, za što smo uvelike sami krivi.

LATINSKI. Najsavršeniji od svih jezika. Učenjem latinskoga najbolje se izoštravaju umne sposobnosti. Trebalo bi ga vratiti u sve škole. *Ili pak*: mrtav i zastario jezik, čije je poznavanje beskoristan teret. Kakva smisla ima, u današnje vrijeme, puniti glavu njegovim deklinacijama i konjugacijama, pravilima i iznimkama?

40 LAŽ. V. pod *Istina*.

LEKTOR. Svaliti na nj krivnju ako vam je objavljen tekst s puno gramatičkih pogrešaka i stilskih rogozatnosti.

LIBERALIZAM. Zločinački nauk. Liberalima nije sveto ništa osim vlastitih probitaka. U njihovu se stranku učlanjuju: masoni, Židovi, homoseksualci i oni koji žele postati nešto od toga.

LICEMJERJE. Ne zna se točno što je to. Nekakav drevni porok što ga spominje Biblija.

LIČNOST. Zabranjena riječ. Treba reći »osobnost«. Primjer: »slavna osobnost«.

MAĐARSKA. Zemlja gulaša i čardaša. Ili: »kas čikoša i kotlič s paprikašem« (B. Hamvas). Mađarice: iznimno strastvene ljubavnice. Mađari: neobično skloni samoubojstvu (o tome svjedoče statistike!). Ne mogu bez neprestane svirke ciganskih violina. Unatoč osvajačkim precima, nisu osobito dobri ratnici: v. pod *Ban Jelačić*.

MAJKA. Ljubav prema majci posebno je karakteristična za Hrvate. »Zbog rata i smrti kojima su Hrvati, ponajprije muškarci, bili izloženi, želja za opstankom okrenula se ženi majci, pa je ljubav prema majci uzdignuta u jednu od temeljnih vrednota u Hrvata.«⁸

8 Eduard Kale, citirano prema: Božo Skoko, »Kakvi su Hrvati? Rastreseni, kreativni, ali i opasni« (*Večernji list*, 16. 2. 2013).

MALI ČOVJEK. Uvijek nedužan, a uvijek najviše strada. Gospoda se posvade pa onda potajice izmire i o svemu dogovore, a mali čovjek nagrabusu.

MARKSIZAM. Zločinački nauk; k tome u svakom pogledu pogrešan. Manje-više svatko ga je učio napamet i prihvaćao njegove zasade. Danas je aktualniji nego ikad!

MARULIĆ (Marko). Otac hrvatske književnosti (za majku se ne zna). Nije ga se čitalo.

MARUNA (Boris). »Hrvati mi idu na jetra.« Citirati taj redak kao nešto jako mudro i u pogledu čega posve suosjećate s pjesnikom. Ne zna se ništa drugo iz te pjesme, kao ni općenito iz Marunina opusa.

MAŠTA. Uvijek »bujna«.

MATOŠ (Antun Gustav). Zapostavljen. Nepravda je što ga se danas smatra manje važnim od Krleže, iako je bolji pisac od njega.

41

MILOŠEVIĆ (Slobodan). Utjelovljeno zlo. Hitler u novom obličju. Učinio sve da zatre Hrvatsku. Tajno se sastajao i o svemu dogovarao s Tuđmanom (v.).

MITO I KORUPCIJA. Rak-rana hrvatskog društva. Ipak, bez mita čovjek danas teško može nešto postići. (V. i pod *Veze i vezice*.)

MJESEC. Sumnjati u to da su ljudi bili na njemu. Najvjerojatnije samo američka podvala.

MLEČANI. Posjekli su stare šume po hrvatskim planinama uz more i pretvorili ih u goleti.

MOHAČKA BITKA. Mađari su je izgubili jer nisu slušali savjete Hrvata ili jer nisu čekali da im u pomoć stigne hrvatska vojska.

MOLBA. Zastarjela riječ. Mora se kazati »zamolba«.

MUČENIK. Hrvatski političar ili intelektualac koji je neko vrijeme bio u komunističkom zatvoru. »Martirij hrvatskog naroda«.

MUHAMED. Ako ne može Muhamed brdu, može brdo Muhamedu. Ili obratno (svejedno).

MULTIKULTURALNOST. Zločinački projekt, uperen protiv nacije, vjere i tradicije. Kazati »multi-kulti« (podrugljivo). Radovati se njezinoj propasti.

MUZIKA. Treba često navoditi onu mudru izreku: »Koliko para, toliko muzike.« To će reći da se ne može očekivati puno od onoga što se plati s malo novca; unatoč tome, uvijek tražiti načina da se kupi nešto dobro, a jeftino.

NACIONALIZAM. Pojam koji su izmislili komunisti;⁹ ne bi ga se smjelo koristiti. Nepravедno ocrnjen. U svojoj biti, zapravo nešto uzvišeno. Istinski nacionalizam je plemenit. Izjava jednog nacionalističkog intelektualca: »Ne razumijem kako itko u svojoj vlastitoj zemlji može biti smatran nacionalistom!«

NAJLJEPŠE GODINE. Obično su to baš one godine u kojima je osoba kojoj se upućuje čestitka. Rabiti taj izraz bez obzira na životnu dob slavljenika. Ako je riječ o poodmakloj dobi, treba se zamijeniti izrazom »zlatne godine« (v.).

NAPADAČKI RAT. Rat koji drugi vode protiv nas. (V. i pod *Obrambeni rat.*)

42

NAPREDAN. Koristi se ponajviše u ženskom rodu i to u frazi: »napredna i nazadna«. (Misli se na žensku osobu svestrano izraženih oblina).

NAROD. Patnik. »Šuti i trpi.« Gospoda ga posvade pa ostave na cjedilu. Neuništiv. To pokazuje povijest: »S jedne strane Turci, a s druge Mlečani napadaju narod da ga unište, a narod se ne da.«¹⁰ Razoružati protivnika pokazujući sažaljenje koje on ne osjeća: »Ovaj napaćeni narod...«

NARODNI. Sumnjiva riječ. Treba je zamjenjivati riječju »nacionalni« ili pak »pučki«.

NATJECANJE. »Važno je sudjelovati, a ne pobijediti!« Ta je istina osobito uvjerljiva ako je se izgovara suznih očiju.

NAZADAN. V. pod *Napredan.*

NEBULOZNO. Isto što i »sumanuto«. »Nebulozna ideja«: ideja potekla od luđaka, ili barem od čovjeka s glavom u oblacima.

NEPOKOLEBLJIV. Onaj tko ustrajno zastupa stanovište s kojim se slažete. (Usp. *Tvrdoглав.*)

9 Tako prema Ratku Cvetniću (*Globus*, 23. 10. 2015, str. 63): »Sam pojam 'nacionalizma' pripada agitpropovskom rječniku starog režima.«

10 *Starija hrvatska književnost: renesansa* (skripta za ispite na Filozofskom fakultetu u Zagrebu).

NEUMORAN. Osobito u izrazima »neumorni taj-i-taj« ili »neumorna ta-i-ta«. Kaže sa za osobu poodmakle dobi koja protivno očekivanjima i dalje nešto radi.

NEVJERA (BRAČNA). Osuđivati je to žešće što su manji izgledi da je sami počinite. Muškarcu koji redovito obavlja svoju dužnost u vlastitom bračnom krevetu mora se oprostiti ako uz to ima i štogod »sa strane«.

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA. Gubitnička država. Više od svega zamjerati joj poraz.

NIJEMCI. Narod superiornih sposobnosti. Uzor u svemu. Nije puno nedostajalo pa da pobijede u Drugom svjetskom ratu; malko žaliti što do toga nije došlo. Ipak, nisu ni oni bez mana: u gostionici, za istim stolom, svatko bez srama plaća samo svoje piće.

NJEMAČKE RIJEČI. Rabeći ih obilno u svakodnevnom govoru (npr. šulkolega, platfus, vindjakna, nahtkaslić, kohčokolada, špajservis, flajšmašina, cukerpiksna) pokazujemo da pripadamo boljem gradskom svijetu i višem staležu. (*Donekle zastarjelo.*)

NOGOMET. Izgubio je dušu. Nije više ono što je nekada bio. Veliki biznis u kojem se sport sasvim izgubio. Koristan je jer narodima koji se mrže služi kao zamjena za rat.

NOVI SVJETSKI POREDAK. Zločinački projekt. Teži uništenju nacionalnih država, vjera i svih tradicionalnih vrijednosti. Njegovi su kolovođe skriveni, a metode rada obavijene tajnom; otkrivaju ih detalji kao natpis na američkom novcu (*Novus ordo saeculorum*) i sl.

NOVINARI. Klevetnici. Zanima ih jedino skandal i kako oblatiti ljude od ugleda u javnosti. Nažalost, takva se roba odlično prodaje. One s kojima se politički ne slažete nazivati »plaćenicima«: »Tko zna na čijoj su platnoj listi!«

NOVINE. Preplavljene »žutilom«. Sve lažu. Žaliti se što imaju sve više slika i sve manje teksta. Nekoć su bile puno ozbiljnije.

NOVOROĐENČE. Nije važno kojeg je spola, samo neka bude zdravo. Ali ipak: muško je muško!

OBDAREN. Lascivna riječ. Bolje ju je uopće ne koristiti.

OBLJETNICA. Srditi se ako je zaboravljena kakva obljetnica koju držite važnom.

OBRAMBENI RAT. Rat koji mi vodimo protiv drugih. (V. i pod *Pravedni rat* i *Napadački rat*.)

OBRAZ. Ponositi se na svoj *čist obraz*. Isusov naputak da treba *okrenuti drugi obraz*: odnosi se na vrlo rijetke prilike, kakvih u običnom životu nema. Ispravno tumačenje koje zagovara Crkva: svatko ima sveto pravo na samoobranu i nitko ne može, braneći se, počiniti zločin.

OCRNJIVANJE. Uživamo ocrnjivati sami sebe; ništa slično ne može se vidjeti kod nekog drugog europskog naroda. (V. i pod *Kritičnost* i *Pljuvanje*.)

OPROST. Ponavljati misao: »Treba oprostiti, ali ne i zaboraviti.« (Može se reći i obrnuto, smisao je isti.)

44

OSIJEK. Slavonska metropola. Srednjoeuropski grad. Njegova je najveća znamenitost veliki most sultana Sulejmana iz 16. stoljeća, koji se ne može vidjeti jer je spaljen u 17. stoljeću.

OTROV. Sve što jedemo puno je otrova. Nemamo pojma kakve sve otrove stavljaju u hranu koju jedemo. Samo za ono što sam uzgoji čovjek može biti siguran da je zdravo.

OZBILJNA GLAZBA. Čim se s radija ili televizije začuju zvuci ozbiljne glazbe, duhovit čovjek treba kazati: »Evo koncert za citru i litru!«

PALANAČKI DUH. Prokletstvo malih sredina. Spomenite ga kada govorite o svojim neostvarenim planovima i nerazumijevanju sredine u kojoj radite. Kolike li je darovite ljude ugušio i upropastio!

PAPA. Najmudriji čovjek na Zemlji. Trebalo bi mu dati da vlada cijelim svijetom. (Malo zastarjelo otkako je na vatikanskom tronu papa Franjo I.)

PARTIZANI. Komunistički mit. Kokošari. Po Slavoniji uglavnom krali kobasice sa seljačkih tavana. Prigrabili pobjedu koju je izvojevao netko drugi. Unuci partizana još i danas ratuju s unucima ustaša.

PAŽNJA. Sumnjiva riječ; treba kazati »pozornost«.

PIJETET. Osjećaj koji je svatko dužan osjećati prema našim žrtvama, kao i našim državnim nacionalnim svetinjama. Nešto nespojivo s ćirilicom (v.).

PISAC. Inzistirati na razlici između pisca i književnika. Nisu svi književnici pisci, a ni svi pisci književnici. Prezirati književnike i uzdizati pisce.

PISANJE. Pomalo ženstvena aktivnost. »Ženama pisanje ide lakše od ruke« (slično kao i šivanje ili vezenje).¹¹

PITANJE. Postavljanje pitanja mnogo je važnije od nalaženja odgovora na njih.

PIVO. Pivo je hrana. U Njemačkoj ga ne smatraju alkoholnim pićem, nego prehrambenom namirnicom. Isticati njegovu veliku hranjivost kao razlog zbog kojeg ga valja piti.

PLATON. Poznat iz izreke »Drag mi je Platon, ali mi je draža istina«. (V. pod *Istina*.)

PLJUVANJE. Na svijetu vjerojatno nema naroda koji pljuje po vlastitoj povijesti tako zdušno kao mi. (V. i pod *Kritičnost* i *Ocrnjivanje*.)

POBJEDNIK. Pobjednici pišu povijest. Zgražati se jer neki ocrnjuju naš pobjednički rat; takvo što je svugdje u svijetu nedopustivo.

POEZIJA. Nešto naivno, ali i jako plemenito. U mladenačkim godinama piše je manje–više svatko. Zar je moguće da je u današnje doba netko još stigne čitati? Njenu snagu osjeti se u punoj mjeri kada je netko recitira s puno strasti i čeznuća, zaneseno i uz diskretnu glazbenu pratnju. Diviti se daru mladih pjesnika i pjesnikinja koji u zanosu recitiraju svoje stihove.

POEZIJA (hrvatska). Superiorna je prozi, ali, nažalost, podcijenjena kao književni rod. Suvremena hrvatska poezija bolja je od suvremene hrvatske proze; po kvaliteti ona stoji uz bok vrhunskoj europskoj, pa i svjetskoj.

POLITIČAR. Lopov. O određenom političaru poteklom iz našeg mjesta: »Što nam je dao? Ništa.« To mu je smrtna presuda.

POMPA. Isto što i *galama*. Čuditi se kada se oko nevažna incidenta »pravi velika pompa«. Jedan sportaš razbio je nos drugom i poslije se čudio nastalom skandalu: »Bezveze se digla cijela ova pompa.«¹²

11 U jednom osječkom muzeju ravnatelj je s tim riječima prepustio jednoj od namještenica zadatak da se napiše nekakav prigodni sastavak.

12 *Jutarnji list*, 21. 1. 2012, str. 84.

POPRSJE. Uvijek »bujno«. Ne zna se za drukčija poprsja. Osim ženskih, postoje i muška poprsja, koja su od bronce ili mramora.

PORAZ (U RATU). U hrvatskoj povijesti, manje–više nepoznat pojam. (Ipak v. pod *Krbavska bitka*.)

POREZI. Uvijek mrski. Umjesto »porezi«, kazati »harači«. Jedino za što je vlast sposobna jest izmišljanje novih harača.

POŠTENJE. Pojam koji znači različite stvari kada se pridijeva muškarcu i kada se pridijeva ženi. »Pošten čovjek« znači da nije lažljivac, lopov itd., a »poštena žena« da ne vara svog bračnog druga. Drugo je važnija vrлина od prvog. Otud postoji uzrečica: »O čem će kurva nego o poštenju« (a ne: »O čem će lopov nego o poštenju.«)

46

POŠTOVATI. Zabranjeno je koristiti taj glagol. Mora se kazati »štovati«. Prefiks *po-* suvišan je. (Usp. *Radi*).

POVIJESNA ISTINA. U svakoj se prigodi zalagati za nju: »istina i samo istina«. Ide nam u prilog. Nije ni čudo, jer ona je uvijek upravo ono što mi smatramo da se u povijesti dogodilo.

POVIJEST. Povijest se ponavlja. Kada čujete kakvu povijesnu priču o tiraniji, častohleplju, podlosti i sl., morate povikati: »A zar je danas imalo drukčije? Ništa se ne mijenja. Sve je uvijek isto!« U potvrđivanju te misli leži najviša misija povijesne znanosti.

POVJESNIČARI. Prošlost treba prepustiti povjesničarima. Kada se naiđe na kakvo prijeporno pitanje iz povijesti, političar koji želi ostaviti dobar dojam treba kazati: »Neka se time bave povjesničari, a mi se okrenimo budućnosti.«

PRAVDA. Ako nas se osobno ne tiče, relativan pojam. »Pravda je nimfomanka; teško ju je zadovoljiti.«¹³

PRAVE VRIJEDNOSTI. Vjera, Domovina, Obitelj. Bez toga narod propada. To su čvrsti i istinski temelji ljudskog društva, kao i Privatno Vlasništvo i Poštovanje Vlasti (prema G. Flaubertu; vrijedi i danas). U novije vrijeme, među njih je uvršten i Identitet (v.).

PRAVEDNI RAT. Rat koji mi vodimo protiv drugih. (V. i pod *Obrambeni rat*.)

13 Napisano kredom na oglasnoj ploči ispred jedne gostionice u Brodu, umjesto dnevnog menija ili ponude pića po sniženoj cjeni. Vlasnik je očito maštovit duh.

PREDZIĐE. Koristi se isključivo u izričaju »Hrvatska je uvijek bila predziđe kršćanstva«, čijim se poznavanjem pokazuje bolja naobrazba. Trebalo bi to naučiti reći i na latinskom: *antemurale Christianitatis*. Samo postojanje te izreke na latinskom jeziku nepobitno dokazuje da je Hrvatska to zaista bila.

PRISUTAN. Zabranjeno je koristiti tu riječ. Mora se kazati »nazočan«.

PRIVREDA. Zastarjela riječ. V. pod *Gospodarstvo*.

PROBITAČAN. Kaže se za čovjeka koji se spretno i žustro probija u životu.

PROLJEĆE. Nema više proljeća. Sada se iz zime prelazi odmah u ljeto. Iz kaputa u kratke rukave. (V. i *Globalno zatopljenje*.)

PROPAST ZAPADA. Jako žalosna činjenica. Pojava nad kojom se treba duboko zabrinuti. Vrag je odnio šalu! Zapad je počeo propadati onda kad se odrekao svojih kršćanskih korijena. Propast će, ili je možda već propao, isključivo vlastitom krivnjom.

47

PROŠLOST. Uvijek »bogata«. »Dobro došli u ovaj grad bogate prošlosti...«

PROVINCIJA. Treba uvijek podsjećati: »Nisu ljudi u provinciji, nego je provincija u ljudima.« Uz to navoditi i ovu misao: »Provincija je samo stanje duha«. U današnje vrijeme brzih i lakih komunikacija, pojam »provincija« nema nikakva smisla.

PUTNA GROZNICA. U turističkom autobusu, iznenadna potreba za velikom nuždom koja čovjeka spopada ubrzo poslije polaska prema odredištu.

RADI. Nepravilno; treba kazati »poradi«. S prefiksom *po-* riječ je skladnija. Oblik »radi« mrzak je dijelom i zato što podsjeća na kompromitirane pojmove »rad« i »radnik« (v.).

RADNIK. Sumnjiva riječ; trebalo bi je zabraniti. Ispravno je kazati »djelatnik«.

RADNO MJESTO. Izvor redovitog primanja novca. Državno je sigurnije od privatnog. »Borba za radna mjesta.« Osnovno pitanje za svako novo poduzeće: koliko novih radnih mjesta donosi?

RADNO VRIJEME. Neispravno. Treba stajati: »Djelatno vrijeme«.

RAK. U obolijevanju od njega presudnu ulogu igra psihologija. Njegove su žrtve psihički ranjive osobe, s nekim potisnutim duševnim problemima. Pušenje, alkohol i ostali štetni čimbenici ne mogu nauditi čovjeku koji je psihički stabilan. Dokaz: taj–i–taj rođak ili poznanik koji je pušio od kad zna za sebe i umro u devedesetoj.

RATNI HEROJ. Časnik koji u borbi svojim podčinjenima nikada ne zapovijeda: »Naprijed!«, nego uvijek i jedino: »Za mnom!«

RAZUM. Nešto posve ograničeno. Sumnjati u njegovu korisnost. U povijesti napravio više zla nego dobra. »Riječ *razum*, osobito afirmirana u vrijeme prosvjetiteljstva (doba razuma), pripada tradiciji prevratničkog jezika koji je služio kao pokriće za rušilaštvo i zločinstva.«¹⁴

48

RAZUMAN. Onaj koga bez prevelikih teškoća možemo u nešto uvjeriti ili razuvjeriti (prema A. Bierceu; vrijedi i danas).

RENASANSNI INTELEKTUALAC. Renesansni je intelektualac svestran. Ako se i dan–danas nađe koji, uvijek je »posljednji« takav, barem u našoj zemlji ili našem narodu.

REVOLUCIJA. Težak zločin, gori i od genocida (v.). Izgovarati posprdno.

RIKA (JELENSKA). Nešto fascinantno. Nezaboravna za svakog tko je doživi. »Najljepši ljubavni zov u prirodi.« Naročito se muškarci trebaju oduševljavati tom prirodnom predstavom i njezinim značenjima.

RODOLJUBLJE. Sumnjiva riječ. Mora se kazati »domoljublje«.

ROMANTIČNO. Nešto povezano s mjesječinom (*zastarjelo*), s upaljenim svijećama i vatrom u otvorenom kaminu. Ako ste na večeri u društvu ljepšeg spola i konobar dođe upaliti svijeću na vašem stolu, raznježite se i svakako recite: »O, malo romantike!«

RUKA. Treba često ponavljati poslovicu: »Ruka ruku mije...«. Također i ovu: »Ne pljuj na ruku koja te hrani.«¹⁵

14 Milan Ivkošić, *Večernji list*, 27. 9. 2014.

15 Jedan primjer prikladne upotrebe: »Otkako je došao u Zagreb, Jergović svaki put ugrize ruku koja ga hrani. Legenda kaže da mu je prvo pomogao Ivan Aralica. Kako mu je uzvratilo, poznato je hrvatskoj javnosti.« (Damir Pešorda, »Jugoslavenski kulturni prostor — 'to se sada nosi'«, <http://www.jedinohrvatska.hr>, 7. 2. 2011.)

RUKOVANJE. Strogo voditi računa da se najprije rukujete sa ženskom osobom i tek onda s muškarcem koji je uz nju. Ako vam muškarac u pratnji ženske osobe pruži ruku, posramite ga ustuknuvši od njega i rukujući se najprije s njome.

RUPE U ZAKONU. Ono što zakone čini koliko–toliko podnošljivima. Pravnici = stručnjaci za rupe u zakonu.

RUSI. Drže Europu u šaci. Nesposobni za demokraciju; navikli da se njima vlada željeznom rukom. Strahovito puno piju. Rastrošni bogataši. Poželjni kao turisti. Svi koji imaju novca bave se mafijaškim poslovima. Ruska mafija: najstrašnija od svih; nipošto joj se ne zamjeriti.

SAMOPOŠTOVANJE. Nedostaje nam. Kad bismo sami sebe više cijenili, i drugi bi nas više cijenili.

SAMOUBOJSTVO. Oni koji najavljuju da će ga počiniti nikad ga na počine. Biti odrješit prema takvima: »Kažeš da ćeš se objesiti? Hoćeš odmah? Evo, ja ću ti pridržati stolicu!«

SIR. Kod švicarskog sira, uvijek pitati naplaćuju li trgovci i rupice u njemu.

SLAVONIJA. Izvanredno plodna zemlja: »Zasadite u nju dugme i nešto će izrasti.« Sramota je da država koja ima Slavoniju uvozi hranu!

SLIJEPCI. Najbolji maseri.

SLIKARSTVO. Donosi puno novca. Cijeniti djela slikara koji izvrsno zarađuju.

SLOVENIJA. Sićušna zemlja. Zbijati šale na račun njezine neznatne veličine: trebalo bi je premostiti, poslovice »mali ptić, veliki krič« i sl. Zvati je i »europskim stratištem«, jer su ondje jugoslavenski partizani na kraju Drugoga svjetskog rata posmicali svoje protivnike u bijegu.

SLOVENCII. Janezi. Slovenci su uvijek bili austrijski sobari i kočijaši. Nažalost, gospodarstvo im je puno bolje od našega; skrivati ogorčenje uzrokovano time. Potonje je u međuvremenu donekle zastarjelo: i oni su zapali u ekonomske teškoće, možda i gore od naših. Osjećati stanovito zadovoljstvo i nadmoć zbog toga. (No, sada je opet kao prije i nema razloga za zadovoljstvo.)

SOCIJALIZAM. Utopija. Neodrživ poredak. Cijeniti samo onaj »skandinavskog tipa«; ostali ne vrijede ni pišljiva boba.

SPORT. Najbolja reklama za našu zemlju. Sportaši su naši najbolji diplomati. Zahvaljujući njihovim uspjesima, za Hrvatsku se čulo u svakom kutku Globusa. Treba se truditi govoriti »šport«.

SRBIJA. S nelagodom izgovarati to ime; strašnije je od psovke. (V. i *Velika Srbija*.)

SREDNJA KLASA. V. pod *Srednji sloj*.

SREDNJI SLOJ. Više ga nemamo. Svaki gospodarski potez vladajuće politike uperen je protiv srednjeg sloja.

SREDNJI VIJEK. »Mračni srednji vijek« — makar što! Naprotiv, bilo je to doba procvata kulture i duhovnosti. Treba samo pogledati gotičke katedrale! Kamo sreće da još živimo u njemu. Ili kao što je dobro rekao Berdjajev: »Nama je još daleko do vrhova srednjovjekovne duhovne kulture.«

50 SREDNJOEUROPSKI. Plemenit pridjev; puno više od puke zemljopisne oznake. Hrvatska je oduvijek pripadala srednjoeuropskom kulturnom krugu. »Srednjoeuropska uljudba«.

STARCI. Naročito na selu, ima ih koji i u dubokoj starosti ne odustaju od svojih poslova, njiva, stoke. Kada se spomene neki takav primjer i pritom izrazi sažaljenje, svakako treba kazati: »Pustite ga, ta to ga još jedino drži na životu!«

STARČEVIĆ (Ante). Ako želite ostaviti snažan dojam na slušateljstvo, recite: »Otac Domovine doktor Ante Starčević.« Izričaj koji izaziva respekt; izgovarajući ga, pokazujete da ste čovjek s kojim se ne treba šaliti. K tome, bit će jasno da Starčevićev život i djelo poznajete do u tančine. Osnovao je Hrvatsku stranku prava, a svoj politički nauk sažeo u geslu: »Bog i Hrvati!« To je sve što se o njemu zna; nepoznato je na čemu je doktorirao, što znači »pravo«, čime je zaslužio naslov Oca Domovine itd., itd.

STOLJEĆE. Čuditi se kako je nešto moguće »danas, u 21. stoljeću«. U svakom prikladnom trenutku podsjećati sugovornike da živimo u 21. stoljeću.

SVEĆENICI. I oni su ljudi. Ima ih svakakvih. »Trebalo bi ih kastrirati.«¹⁶

SVJEDOK. Treba uvijek i bez iznimke odbijati da se bude svjedok u pravosudnom postupku; ne zna se u kakve nas neprilike to može odvesti (prema G. Flaubertu; vrijedi i danas).

16 Potonja misao, zabilježena kod Flauberta prije 140 godina, živi i danas; čuo sam jučer, 11. lipnja 2011, kako je izgovara jedan od trojice muškaraca zabavljenih živahnom raspravom u šetnji uz Dravu.

ŠTAFETA. Nedjeljivo povezana s Titom (v.). Ne zna se što je to zapravo. Smijati se tom glupom ritualu iz prošlosti. Nerado se sjećati da ste i sami trčali s njom u ruci. Ponositi se time (rjeđe).

ŠTROSMAJER (biskup). Bio pobornik jugoslavenstva. Volio Srbe i pravoslavlje više nego što dolikuje biskupu. Dokazivati da je, u stvari i protivno tim predrasudama, bio vatren hrvatski domoljub.

ŠUMA. Kaže se »ne vidjeti stablo od šume«, ili »ne vidjeti šumu od stabala«. Svejedno, smisao je isti: od manje stvari ne vidi se veća, ili od veće manja, ili pak više stvari zaklanja jednu, ili jedna više njih.

TELEVIZIJA. Prozor u svijet. Ima presudan utjecaj na javno mnijenje. Za razliku od nekadašnje, današnja televizija zaglupljuje. Služi obmanjivanju javnosti. Tko joj još vjeruje?

TEORIJA RELATIVNOSTI. Znanstvena potvrda uobičajenog mišljenja da je sve relativno. Ili drugim riječima: »Znanstvena teorija koja dokazuje da se stvari u prirodi i društvu mogu promatrati na razne načine, s različitih točaka gledišta, odnosno da sve može biti i ovako i onako.« (Z. Kremer)

51

TITO (Josip Broz). Običan zločinac i ubojica. Neobrazovani vjetropir, ponašao se kao tipičan hohštapler, zavodio lijepe žene, pušio skupe cigare itd. Izvrsno je govorio više svjetskih jezika. Neuki bravar, nije znao beknuti nikoji strani jezik (osim ruskoga, koji se ne računa). Najveći državnik kojeg smo imali. Bio je Hrvat: stidjeti se zbog toga; ponositi se time. Dokazivati da zapravo nije bio Hrvat, nego Slovenac, Rus, Židov itd. Ako ga ne volite, zovite ga Broz.

TOLERANCIJA. Nešto odbojno. Proizvod liberalizma (v.). Drugo ime za hladnu ravnodušnost. Prezirati je; kršćanin mora biti sposoban za više od toga.

TOM. Neispravna, tj. srpska riječ. Treba reći *svezak*. (Zašto »atom« može, a »tom« ne može? Posve nerazumljivo i besmisleno pitanje.)

TUĐMAN (Franjo). Stvorio Hrvatsku. Otkrio svijetu da su Hrvati jedan od najstarijih i najkulturnijih europskih naroda. Tko o tome misli drukčije, mora se suočiti s činjenicom da je Tuđman bio povjesničar s doktoratom. Poštovanje prema njemu iskazivati uporabom njegovog punog imena i naslova: »prvi hrvatski predsjednik doktor Franjo Tuđman«. Ako ga ne cijenite osobito, uvijek recite samo: Tuđman.

TURCI. Mahom brkati; muškarci bez brkova kod njih su na slaboj cijeni. Sve stare crkve, utvrde, palače i ostale građevine kojih više nema razrušili su Tur-

ci. Krivi za sadašnji neobičan zemljopisni oblik Hrvatske. Glasno priznati da smo o njima imali pogrešnu sliku: iznenađujuće kulturni narod (na temelju turskih igranih serija na televiziji, u novije vrijeme silno popularnih).

TVRDOGLAV. Onaj tko ustrajno zastupa stanovište suprotno našem. (Usp. *Nepokolebljiv.*)

UBOJICA. Redovito »monstrum«. Ipak, imati razumijevanja za njegov čin, sažalijevati ga, govoriti »i on je također žrtva« — naročito ako ga sud strogo osudi ili ako je njegova žrtva žena, stranac, inovjerac, homoseksualac, prostitutka itd.

UČENJE. Učiti znači zagrijati stolicu. »Nije lako učiti, treba dobro zagrijati stolicu!« (Usp. *Zicflajš.*)

52

UJEVIĆ, TIN. Pijanac. Živio po kavanama i krčmama. Najveći hrvatski pjesnik (nije ga se čitalo). Suprotstavljati ga Krleži kao istinskoga književnog genija.

UKRAJINCI. Simpatizirati ih jer mnogi od njih priznaju papinu vlast i jer je njihova borba protiv Rusa slična našoj protiv Srba.

UNIVERZA. Isto što i Sveučilište, ali bolje zvuči i ostavlja dojam veće učenosti. Osobito prikladno u izrazima kao »papinska univerza«, »bečka univerza« i sl.

USTAŠE. Nepravедно su ocrnjeni. Nisu ni izdaleka bili tako strašni kako ih se prikazuje.

UZBUDITI. Škakljiva riječ; bolje ju je ne koristiti.

VATRA. Tko je bliže vatri, bolje će se ogrijati.

VELIKA HRVATSKA. Izmišljotina. »Velikohrvatska« politika nikada nije postojala. Možete biti duhoviti pa reći: »Da, u pravu ste, postoji zaista Velika Hrvatska. Tako se zove jedno malo selo u Hrvatskom zagorju.«

VELIKA SRBIJA. Vječni ideal srpske politike. Srbi to poriču, i zato treba ustrajno rabiti izraze kao »velikosrpska agresija«, »velikosrpska politika«, »velikosrpski program« itd. Postoje također i velikomađarska, velikoaustrijska i sl. politike, ali one su puno manje opasne. Nasuprot tome, pridjev »velikohrvatski« (v.) puka je besmislica i izmišljotina.

VEZE I VEZICE. Nažalost, bez njih se ništa ne može postići.

VJERA. Neuništiva. I ateisti vjeruju, samo je pitanje u što. Vjera i znanost si ne protuslove, nego se međusobno nadopunjuju. (V. pod *Ateizam*.)

VRHUNARAVNO. Starinska riječ koja znači isto što i »vrhunsko« ili »izvanredno«. ¹⁷

ZAKONI. Dobri su samo kada nam idu u prilog; inače su nepravedni, idiotski itd. Općenito, i među nama govoreći, ne treba ih uzimati jako ozbiljno. Uza sve to, glasno se zalagati za vladavinu zakonā i pravnu državu. (V. i pod *Rupe u zakonu*.)

ZASTAVA. »Samo impotentni muškarci uživaju u mahanju zastavom« (misao jedne liberalne intelektualke).

ZDRAVO. Sumnjiv pozdrav. Ako vas tko njime pozdravi, snužditi se kao da vam je zaželio bolest, a ne zdravlje.

ZADOVOLJITI. Lascivna riječ. V. pod *Pravda*.

ZAKLETVA. Posve neispravna riječ. Ispravno je reći: prisega.

ZALJUBLJENIK. Nešto vrlo plemenito. U pogrebnoj besjedi poželjno je istaknuti da je pokojnik bio »veliki zaljubljenik« u nešto. Primjeri: zaljubljenik u povijest, zaljubljenik u tamburicu, zaljubljenik u sportski ribolov itd.

ZEMLJAK. Obvezatno je silno se razveseliti ako u inozemstvu slučajno susretete znanca iz zavičaja.

ZICFLAJŠ. Koristiti izreku: »Za učenje treba imati zicflajša.« Jednako je ispravno kazati i: guzicflajš. (V. i pod *Germanizmi*.)

ZLATNE GODINE. Izvrsno ime za starački dom.

ZLOČIN. Zločin je zločin. Svi su zločini jednaki. Zločin nema nacionalnost ni vjeru. Isticati to kada se uspoređuju zločini ustaša nad zatočenicima u koncentracijskim logorima i poslijeratni zločini komunista nad ustašama i domobranima.

ZNAKOVITO. Birana riječ koja znači isto što i »značajno, važno«.

17 Primjeri: »Smrt tako dolazi iznenada tek i jedino kao *vrhunaravni absurd* od kojih se poglavito i sastoji život i rutinska egzistencija bezličnih i depersonaliziranih junaka ovih proza...« (Delimir Rešicki, recenzija knjige *Zec na tavanu* Marine Šur-Puhlovski, *Glas Slavonije*, 1996.); »Isprva smo pozorno pratili vijesti iz naslonjača i pametovali kako bismo mi cijelu tu gungulu s izbjeglicama *vrhunaravno organizirali*.« (<http://www.dulist.hr/>, 28. 9. 2015)

ZNANAC. U razgovoru s neznancem najvažnije je ustanoviti imate li kakva zajedničkog znanca. »Mnogi ljudi se potpuno raspamete kad shvate da netko zna nekoga koga oni znaju.« (R. Perišić)

ŽIDOV. Inzistirati na tome da se ime *Židov* piše s malim početnim slovom, jer je to oznaka vjeroispovijesti (kao katolik, musliman itd.).

ŽRTVA. Sve su žrtve jednake. Isticati to kada se uspoređuju oni koje su ustaše pobili u logorima i oni koje su partizani smaknuli poslije rata. Inače, ima ih dvije vrste: naše žrtve i žrtve drugih naroda. Ako je žrtva naše vjere i narodnosti, onda je nedužna i izaziva sućut bez ostatka. Ako nije, držati se sumnjičavo i nalaziti joj mane koje pokazuju da je dijelom odgovorna za to što ju je snašlo.

Antun Vujić

O memoarima

55

Razgovarao sam o memoarima s jednim svojim prijateljem, baš uoči našega mogućeg zajedničkog sloma, koji je mogao značiti i konac našega javnog životnog Djela. Njemu je i značio. Umro je. Ja sam preživio, iako to zajedničko djelo baš i nisam nastavio.

— Kad sve ovo prođe, ne znam što ću raditi, ali nadam se da neću toliko oglu-paviti da počnem pisati memoare.

Očito, predviđao je onaj nepovoljan ishod.

Gledam ga i mislim, što mu sad to znači? Možda ipak misli pisati memoare, pa ispituje teren. Uvijek je tako postupao, zaobilazno. Uostalom, svi pišu memoare.

— Nije valjda da bi ti ipak pisao memoare? — pita on mene.

— Što ne bih pisao? I ja, i ti. Pogotovo ti imaš o čemu pisati. Možeš pisati i o meni! — uzvraćam u šali, trudeći se ne biti posve naivan. — Jedino što se ne smije pisati, to su one dosadne tjedne kolumne, i poslije ih još objavljivati kao knjige. Već u novinama ih nitko nije čitao.

Stvarno, ima i gorih stvari od memoara — barem te knjige kolumni.

Memoari se obično pišu od nekog završetka prema početku. Međutim, neki pisci najprije napišu memoare (za svaki slučaj), a tek poslije ostala djela. Tako je učinio i Pero K. u svom sada već znamenitom *Uvodu u Peru K.*, u kojem i sam imam čast igrati određenu ulogu. Između ostalog piše kako me pobijedio u nekoj partiji šaha. Znam da smo jednom zaista igrali šah. Ne sjećam se tko je pobijedio, ali sam siguran da bih u mojim memoarima pobijedio ja.

Svi pišu memoare

Svi pišu memoare, iako ih nitko ne čita. Evo, sad su se pojavili i memoari jednog akademika, njegovi partijsko-političko-povijesni apokrifi na istu ta-

kvu njegovu manje poznatu ulogu u isto tako manje poznatim događajima. Koješta. Čak i ti događaji sada zanimaju samo njega, a on zanima samo sebe. Na promocije takvih knjiga odlazi se kao na giljotinu. Djeci, već u godinama, neugodno je što stari trabunja o sebi, žena se pokušava držati solidarno, barem zbog uobičajene posvete. Promotori su memoare prelistali, da se baš ne vidi da ih nisu ni čitali. Zato oni pričaju uglavnom samo o sebi, o tome kako su se prvi put susreli s autorom, što im je on rekao, pogotovo što su oni njemu rekli. Ili pričaju o onim drugim memoarima koje su ipak čitali, doduše u mladosti, i nastoje ih usporediti s ovima koje nisu čitali. Natežu bizarne razlike trudeći se da ove memoare ipak prikažu kao originalne i zanimljive. Nekoliko se knjiga besplatno podijeli najvažnijim uzvanicima, s posvetom, ostali ih mogu kupiti uz prigodni popust. Kupuju ih oni najneiskusniji, dok oni iskusniji, to što ih ne kupuju drže za stvar osobnog prestiža.

56

I prigodni domjenak je obično s tim u skladu — nešto malo boljeg vina, ne preskupog, slani štapići, ponekad i malo sira na čačkalici. Piva obično nema (prilika je svečana), pušiti se ne smije. Zato domjenci dugo i ne traju. Dok traju, razgovara se o nečemu drugom. Vjerojatno je slično i u drugim zemljama.

Možda je to mučilo i Malrauxa, pa je svoje memoare nazvao *Antimemoarima*. Svojedobno sam ih čitao. Ne sjećam se da sam zapazio neku razliku, ono — *anti*.

Disidentski memoari

Za memoare su poželjni neki prethodni uvjeti. Prvo, povijesno doba mora biti totalitarno, a okruženje intelektualno. U tome je komunizam, osobito ruski, u znatnoj prednosti pred fašizmom. Tu su izazovi i posljedice snažnije, razočaranja moralistička, i svi o tome ponešto znaju, i zanimaju se. Da je Staljin napisao memoare sigurno bi u tom obliku bio čitaniji nego u Deutscherovu. Posebno žrtve totalitarnih sistema dobro prolaze s memoarima, ako naime prežive. Dobar su primjer Mandeljštamovi. Svi znaju da je Osip Emiljevič veliki pjesnik. Ali malo tko je čitao njegove memoare klasicističkog sadržaja i šumovitog naziva *Huka vremena*. Izašli su prerano, još u doba Staljina (1925), a on je stradao tek dosta kasnije (1938). Ali Nadežda, koja je preživjela, njeni memoari, koji obuhvaćaju i to razdoblje, a izašli su mnogo kasnije, to su čitali svi. Ono tjeskobno očekivanje Staljinova telefonskog poziva u noći, pri tihom padanju jesenjeg lišća (ili još bolje snijega), sjena diktatora koja se nadvila nad šutnjom, taj nespokoj — sve nas to i danas uvlači u jezu drame ruske inteligencije u doba Careva. A Car, on se samo poigrava. Dosta mu je da izaziva tu jezu — do daljnjega.

Jedan moj postariji prijatelj, inače informbiroovac s Golog otoka, rekao mi je:

— Glupost, nama je bilo gore! Ali oni imaju bolju literaturu.

Stvarno imaju dobru memoarsku literaturu, ti Rusi, čak i kada je pišu matematičari, npr. Zinovjev. On je otišao korak dalje od memoara pačeničkog tipa. U njegovoj memoarskoj knjizi *Polet naše mladosti* zapravo ni nema neke osobite kritike staljinizma kao takvog. Gola faktografija, plus nekoliko matematičko-fizičkih zakona. Npr.: ispod tisuću kalorija dnevno jedinke ne teže promjeni vlasti, nego se zgušnjavaju oko njenog izvora, pri čemu se međusobno sudaraju i stradavaju, čime se osigurava tzv. *zakon ravnoteže 1000 cal. dnevno*. Naprotiv, pri više od tri tisuće kalorija svi traže revoluciju, jer su toliko osnažili da hoće četiri tisuće kalorija (kad bi ih dobili, tražili bi pet i više). Dakle, održati vlast na 1000 cal, lakše je nego riskirati sa 3000 cal. Napokon, što je tu i moralno? Otklon u kretanju atoma? Moral ne može biti izveden iz odnosa jedinke prema vlasti, jer je vlast pitanje vjere i nade; vlast je politički transcendentna, prestabilizirana harmonija 1000 cal. Moral se izvodi iz odnosa jedne jedinke prema drugoj jedinki u zgusnutom prostoru sudaranja oko vlasti zbog golog preživljavanja, a to je pitanje opstanka. Alternativa je — denuncijacija ili žrtva? Žrtva ne može biti moralna jer bi tada moralno načelo proturječilo samom načelu opstanka kao elementarnom ljudskom načelu. Budući da su svi potencijalne žrtve, pitanje je samo tko će denuncirati, a tko biti denunciran — i odstranjen, čime se postiže manja gužva oko 1000 cal. dnevno.

57

Uopće, neke najotrovnije stranice o moralu u totalitarizmu napisali su, eto, matematičari u svojim memoarima, ako sam ih dobro shvatio.

Ipak, možda najbolje memoare u kategoriji totalitarizma nije napisao matematičar, nego pravi pisac. Varlam Šalamov. On je izokrenuo sam smisao memoara. Oni obično započinju nekim komforom, zatim je neko vrijeme taj komfor oduzet, o čemu se piše nakon što je opet donekle vraćen. Naprotiv, Šalamov se jedva mogao sjetiti da je uopće ikad živio izvan svojih *Kolimskih visova*, a i kad je s njih sišao, ubrzo je umro, premda u priličnoj starosti i, kako kažu, zdrav kao dren. Kod njega jedva da se može pronaći neka složenija rečenica. Sve je rafalno. Logor je *žica, postrojavanje, prozivka, kundak*. Hrana je *razmočen kruh, stari, kiseli, jedva*. Pušenje — *krđa*; opijanje — *zagrijani firnis*. Proljeće: *kora, grm, pronađena malina, jedna*. Pisao je kao mutant. Ne znam kako bi napisao npr. »ako postaje toplo, a temperatura je -30 , znači da se smrzavaš i da umireš, pa se moraš brzo vratiti u hladno«. To je tamo sve kraće, jasnije. Sa Šalamovom memoari u kategoriji totalitarizma postižu svoj vrhunac — konceptualizam elementarnih osjeta, ili čestica. Nenadmašno, i životno i umjetnički! Ali to se moglo u totalitarizmu. A što sad? Sad je demokracija.

Disidentski memoari i demokracija

Pitao sam svog ruskog prijatelja, jednog od najkompetentnijih za takva pitanja:

— Viktore, što sada pišu vaši disidenti?

Ručali smo u moskovskom klubu književnika, onom povijesnom, odakle su neki pisci i putovali na Kolimu, ali gdje su neki, kao partijski sekretari društva, bogme, imali i vlastite kabinete.

— Sjedimo baš u kabinetu sekretara partije Mihaila Šolohova — kaže Viktor.

Zaista, Šolohov je tu stolovao kao partijski sekretar Društva pisaca kad su Mandeljštam i Šalamov bili na Kolimi. Sada je to separe reprezentativnog restorana — u statusu zaštite kulturne baštine. Jede se fantastično. Kakav kavijar! Crni ili crveni, svejedno. Ali, čega li tu sve nema? Jesetre, krabe... Ispada da je kavijar gotovo nešto drugorazredno. Pije se šampanjac, ili votka.

Tu prelazim na ruski, ako je to baš neki ruski: — *Šampanjskoe ne davaj — vodku nalivaj!* — kažem solidarno. Inače slavenska braća, govorimo engleski.

— Što pišu disidenti? — pita se Viktor. — Što bi pisali? Ne znaju ne biti *disidentom*, a to ljude više ne zanima. S druge strane, opet, ne mogu pisati kako je bilo dobro dok su bili disidenti. Nije im lako. Ni sada.

58

Epidemički memoari

Ako se već ne može dobiti poželjno povijesno vrijeme, za pisanje memoara morala bi postojati barem neka jaka pozitivna opća duhovna konstelacija spram koje bi se memoari odnosili kao da su je i sami stvarali. Sada ni toga nema. Npr., glazba bi morala biti tonalna, melodijska (lirski memoari). Slikarstvo mora biti figurativno, eventualno hiperrealistično (politički memoari). Književnost mora biti, no, recimo — narativna (višesveščani ili zamorni memoari). Vicevi anegdotalni (tzv. ruralni memoari). U filozofiji (metafizički memoari) i religiji (spiritualni memoari) mora se znati što je dobro, a što je loše (edukativni memoari). Dobri moraju odnositi pobjede, a tome uvijek pridonosi vlastiti pozitivan primjer koji se navodi u memoarima. Ti su memoari zapravo povijesti osobnih doprinosa autora razvitku čovječanstva u nekom poželjnom smjeru, a sam taj smjer nije sporan ni autoru ni čitaocima. Zato su oni i čitali takve memoare, slušali takvu glazbu, gledali takve slike, studirali takvu filozofiju.

To se sad uvelike izmijenilo, ali memoari nisu nestali. To jest, ako se opći smjer i izgubio (»dekomponirao«), procvjetala su nova područja memoarskih interesa. Javljaju se, dapače, komercijalni memoari tipa *Uspomene lovca na lisice*, *Sjećanja jedne frizerke*, *Duboko grlo*, *Iskustva jednog pubertetlije* (ili *dobro odgojene djevojke*), zatim memoari tipa *I ja sam tamo bio*, ili tipa *Kako sam to uspio*.

Ali mi, dakako, ne razmatramo taj tip memoara. Mi hoćemo nešto s one prve liste. Mi ne govorimo o memoarima koji se čitaju, nego o onim pravim, koji se ne čitaju. O memoarima u kojima *Moj slučaj* prerasta u univerzalni *Exemplar humanae vitae* (Uriel Acosta, ili Da Costa), a šifrirani *Dnevnik i*

dopisivanje Samuela Pepysa 1660–69 (dešifrirano 1825.) konačno se odgoneta kao *Zbiljnost povijesnih bespuća* (još u dešifriranju).

Dok je talijanski liječnik Geronimo Cardano svoje memoare (*De vita propria*, 1574) zamišljao kao »prirodnu povijest samoga sebe«, a Benvenuto Cellini svoje fascinantne pustolovine, uključujući i poneko nesretno ubojstvo, prikazivao kao normalne posljedice nesretnih prilika (svatko–bi–to–učiniona–mom–mjestu), J. J. Rousseau je u svojim *Ispovijedima*, poslije veoma popularnim, definitivno uveo ključ originalnosti kao ono najvažnije. Izborio je pravo na shvaćanje samoga sebe kao nečeg jedinstvenog i neponovljivog, čime se otvorila breša za ponovljivosti koje nitko ni do danas ne uspijeva zaustaviti. Tako se već u povodu izvjesnih *The Memoirs of the Life and Writings of Percival Stockdale* u *Quarterly Review* iz svibnja 1809. pojavila recenzija u kojoj se njen autor Isaac D’Israeli žali da smo suočeni s »epidemičkim obujmom pojave memoara« (on kaže *autobiografija*).

Postmemoari

59

Možda i ima dobrih memoara, ali pitanje njihova nekontroliranog razmnožavanja i posljedičnog nečitanja nismo riješili. Razmišljam, zašto se ipak toliko pišu? Čak je i ova moja kritika memoara nekako memoaristična. Središte sam svijeta i u tome sam neometan, pišem o onome što sam čitao kao da je upravo to ono najvažnije, iznosim neka originalna zapažanja, recimo, malo i podvaljujem što je za memoare obavezno, koristim jedan stvarni razgovor, ali ga prilagođavam, pametujem — sve vrlo memoarski, a smisao je dvojbena.

Jedno vrijeme se mislilo da bi se banalnost memoara mogla prevladati nekim postupkom antimemoara. No antimemoari nisu memoari koliko ni antidrame nisu drame. Sve je to ipak tu negdje — isto. Nakon što je jednom upalio, taj štos više ne drži vodu. Ni antimemoare nitko ne čita. Sada je, međutim, magična riječ — *post*. Možda bi se povratak smisla memoarima mogao osigurati u nekom post–modus, da pišemo, recimo, postmemoare. Ne znam, nažalost, u čemu bi se to moglo sastojati, iako mogu zamisliti književni pokret postmemoarista, čak i uvjerljive recenzije takvih djela.

Čovjek–feniks

Zašto se memoari toliko pišu, ako se i ne čitaju?

Odgovor sam našao u naslovu jedne bibliografije o memoaristici, a možda i u natpisu na jednom grobu na Mirogoju. Pisalo je — *Svaki je čovjek feniks*.

Ne samo što preko memoara svatko može postati pisac, nego s memoarima svatko može uskrsnuti, postati feniks. Samo kad bi se još riješilo to pitanje čitanja.

Rade Jarak

Život je vrsta pogrešne magije

(ulomak iz romana *Emigranti*)

60 1

Siniša Baltus, agent za vezu jugoslavenske SDB, našao se s Borom Konjem u Stuttgartu na Charlottenplatzu. U deset i trideset ujutro sjeli su na terasu restorana nedaleko ulice kojom je tekao bučni gradski promet.

— Kako si?

— Guram nekako. Kolotečina, braco. Dani mi prolaze sporo, a godine brzo... Ustvari, često razmišljam o smrti.

— Zašto, braco?

— Lijepo je misliti na smrt.

— Smrt je tvoj posao.

Naručili su espresso kave. Povjetarac s trga donosio je prašinu na terasu.

— Moramo da likvidiramo jednog ustašu. Nije preteško, nije jako opasan. Ali napravio je mnogo štete i još uvijek radi. Piše i javno nastupa protiv našeg poretka i, što je najgore, huška, nagovara na terorizam.

— Gdje se nalazi?

— Gnjida je trenutno tu, u Stuttgartu.

— Tko je naručio njegovu likvidaciju?

— Služba, sam vrh službe.

Baltus naglo ušuti i posegne za vrećicom šećera. Otvori je i čitav sadržaj uspe u kavu. I Konj je šutio, čekajući.

Baltus srkne gutljaj kave, a zatim izvadi kovertu iz unutarnjeg džepa jakne i stavi je na stol. — Ovdje su podaci o licu koje treba maknuti. I hiljadu osamsto maraka, kao akontacija i za troškove.

— A kada ću ja u penziju? — upita Konj.

— Uskoro, ovo ti je zadnji posao, obećajem ti — reče Siniša Baltus.

- Opet ćete me izraditi — nabaci Konj sumnjičavo.
— Nećemo. Ovaj posao je zadnji. Dobit ćeš zemljište i novac ako treba, nekakav kredit. Onda otvori lokal, restoran, što hoćeš.
— A kad će to biti?
— Za manje od godinu dana.
— Imam četrdeset i tri godine, umoran sam od svega.
— Kažem ti, niti godinu dana i imat ćeš zemljište.

Konj nije odgovorio. Gledao je svjetloplavu kovertu na sredini stola. A onda je pogledao Baltusa. Njegove sitne oči pod nateklim kapcima, široku vilicu s isturenom kvrgavom bradom.

- I sve optužnice protiv tebe se brišu — doda Siniša Baltus.

Konj uzme kovertu i spremi je u džep kaputa.

- Dobro, držim te za riječ. Kada stvar treba da se izvrši?

— U naredna tri dana. Unutra su upute. Morat ćeš da upadneš na njihov teren, tako je najlakše. I ne zaboravi, radi se o tipu koji laže i podmeće, odgaja teroriste. Od Titove smrti sve je krenulo naopako dolje, u zemlji. Ustaše su to shvatile kao signal da se odvoje. Naši su ubačeni među njihove, a njihovi među naše. Moramo ga ubiti radi preventive i upozorenja ostalima.

Boro Konj ga opet pogleda, a zatim ustane.

- Doviđenja — reče i ode a da kavu nije ni okusio.

- Čao! Čujemo se — dobaci Baltus dok je Konj odlazio s terase.

Hodao je nasumice ulicom, osjećao je blagu proljetnu vrtoglavicu. Nekih tristotinjak metara dalje naiđe na mali bar koji se upravo otvarao. Uđe unutra, bar je imao samo dva stola, u jednom kutu bio je fliper s drečavim natpisom »Skywalker«, u drugom kutu šank. Neka je djevojka na brzinu pomela pod, konobar je krpom brisao šank. Boro Konj sjedne za prvi stol do vrata, naruči čaj i otvori kovertu. Unutra su uz novac bile upute, otipkane pisaćom mašinom na listu običnog papira. Pisalo je ime čovjeka kojega je trebalo ubiti, adresa na kojoj je stanovao i imena njegove žene i djeteta koji su živjeli s njim. Također, bile su priložene njihove polaroid fotografije. Kao posebna napomena istaknut je vozač, njegovo ime bilo je podcrtano kemijskom olovkom, koji je neka vrsta tjelohranitelja te se pretpostavlja da je naoružan.

Ispijajući čaj, više puta je pregledao fotografije. Pažljivo je motrio slike žene i djeteta. Ona je sredovječna gospođa s naočalama, u crtama njezinog lica tražio je ostatke mladosti, nekadašnje ljepote. Ali nije ih našao, žena je bila pregažena vremenom, godinama. Zatim se koncentrirao na vedro lice dječaka od nekih desetak godina. Uzdahnuo je i sve vratio natrag u kuvertu. Zapamtio je adresu. Pitao se zar su ti ljudi zaista opasni? Njemu nisu izgledali tako. Znao je, u Jugoslaviji je vladala određena histerija, u partiji, ali i među narodom, histerija vezana za Tita, kult ličnosti, samu komunističku ideju. Postupci partije i naroda su bili nepredvidljivi i potpuno nerazumni, a naknadno su se činili »logičnim«, premda on tu neku logiku nije vidio. Platilo je i izišao van, vratio

se na Charlottenplatz jer je tamo ostavio automobil. U kiosku je kupio plan grada, našao je ulicu i odmah se odvezao onamo.

Kuća se nalazila u predgrađu gdje je stanovala uglavnom srednja klasa. Nije se razlikovala od ostalih, dapače, čak je bila malo ispod prosjeka. Imala je jedan kat i malu okućnicu.

Pomalo umoran odvezao se na autocestu za Karlsruhe, gdje je u jednom motelu još jutros uzeo sobu. Usput je stao pored supermarketa i uzeo sendvič. Motel se nalazio izvan grada, u polju. Njegova soba bila je pozadi, kroz prozor je mogao vidjeti polje i zeleni pojas šume u daljini.

Pojeo je sendvič i popušio dvije cigarete sjedeći uz prozor, gledajući prema šumi i čistom bijelom nebu. Namjeravao se prije noći opet odvesti do kuće hrvatskog emigranta i provjeriti još jednom, možda mu je promakao neki detalj. I ubrzo je krenuo, ali dok se vozio kroz grad sjetio se Isabele, djevojke koju je upoznao zadnji put kad je bio u Stuttgartu. Radila je kao plesačica u Leonhardstrasse, u blizini kolodvora. Odlučio je da ne ode u predgrađe, nego da potraži Isabelu.

62

Isabela Choule bila je miješanog, europsko-afričkog porijekla. Otac joj je bio Francuz iz Alsacea a majka Alžirka. Upoznali su se u noćnom baru, prošle godine, svidjela mu se i zajedno su otišli u sobu. Ostavila mu je broj telefona koji je kasnije izgubio i nikad joj se nije javio. Sada je naglo poželio da je opet vidi.

Parkirao se u gradu, ali bilo je još rano. Nije želio obilaziti kafiće i piti, jer je u zadnje vrijeme pio vrlo malo — mučio ga je čir na želucu — nego je odlučio skratiti vrijeme u kinu. U 18 sati davali su film Brucea Leeja »U zmajevu gnijezdu«. Boro Konj kupi kartu i uđe.

Uživao je gledajući Bruce Leeovo sjajno mišićavo tijelo u akciji, divio se njegovim hitrim pokretima i snažnim, preciznim udarcima. Uživio se u okrutnost s kojom je Bruce Lee na kraju zaslužen i osvetnički pobio pokvarene neprijatelje. Polomio im ruke, noge, vratove, zaslužili su to. Nakon filma pojedje hamburger bez priloga u McDonald'su, a onda prošetala do noćnog bara u Leonhardstrasse. Naručio je pivo i sjeo za šank promatrajući djevojke i čekajući da se Isabela pojavi. Međutim, nije je bilo. Bar se polako punio, pojačali su muziku, a on je naručio drugo pivo.

Jedna mršava brineta stane uz njega.

— Hej, usamljeni vuče, trebaš li društvo? — viknula je da nadjača buku.

— Jesi li za piće?

— Može, martini.

— U stvari tražim nekoga. Djevojku koja je ovdje radila lani.

Konobar joj pruži martini preko šanka.

— O kome se radi?

— O Isabeli. Isabeli Choule.

— Nema je već duže vrijeme. Otišla je iz Stuttgarta, odselila.

— Kamo?
— Otišla je negdje, u Francusku... Ili u Alžir, Maroko... kamo već?
— A tako... — reče Boro Konj razočarano.
— Što će ti ona?
— Trebali smo razgovarati.
— Pa možeš razgovarati i sa mnom — reče djevojka i otpije gutljaj martinija.

Boro Konj slegne ramenima.

— Ja sam Irene — nastavi djevojka.

— Drago mi je.

Lagano se njihalala uz njega u ritmu glazbe. Boro Konj popije preostalo pivo.

— Nisi raspoložen. Hoćeš li da odemo u sobu?

— Ne dušo. Došao sam da popijem piće i idem kući.

— Dobro, kako hoćeš.

Ona se udalji od njega. Boro Konj plati piće i iziđe iz bara.

Odveze se u predgrađe da osmotri kuću. Nije primijetio ništa posebno, u jednoj prostoriji u prizemlju gorjelo je svjetlo, to je dnevni boravak, vjerojatno. Pogleda na sat, bilo je 23 sata i 17 minuta. Proveze se još malo kroz kvart, za svaki slučaj, ničega nije bilo osim jednoličnih obiteljskih kuća. Krene natrag prema motelu. Na izlasku iz grada, upali radio i nasumice nađe neku stanicu, svirao je Lou Reed »I Love You, Suzanne«. Ali već nakon nekoliko taktova pjesma ga počne iritirati pa je ugasi. Tišina mu je više odgovarala od buke.

Volio je motele, usamljena odmorišta uz autoceste. Kad je mogao birati, uvijek je radije u njima odsjedao nego u hotelima u gradu.

Moteli su pojačavali njegov osjećaj osame, izdvojenosti od svijeta. Bio je otpadnik, usamljena sablast što luta gradovima, i bio je svjestan toga. Čudni asket. A autoceste, kuda su jurili automobili, podsjećale su ga na život. Svi su nekuda žurili vođeni raznim nadama, planovima. Ali ti su planovi većinom bili uzaludni i bez nekog naročitog smisla. Kao ubojica, a to je eto s vremenom postao, bio je izdvojen od ostalih ljudi. Njihovi strahovi i nade nisu ga se doticali. Mislio je da bi u motelima uz autoceste mogao provesti čitav život, to mu je bilo dovoljno.

Kad je ušao u sobu, osjeti blagu glavobolju, valjda od umora. Svuče se, ostane samo u košulji i legne. Sutra će koristiti Walther 7,6 mm, ujutro će namjestiti prigušivač. To mu je bila zadnja misao prije nego što je utonuo u san.

2.

Pod lažnim imenom, Andrija Tankosić, Boro Konj je u agenciji *Avis* iznajmio automobil Volkswagen Golf, oker boje. Iz njega je motrio kuću hrvatskog emigranta Ivana Miljkovića u predgrađu Stuttgarta. Prvog dana nije imao sreće,

jer se Miljković oko devet sati ujutro odvezao u grad sa svojim vozačem i Boro Konj ih je ubrzo izgubio u prometnoj gužvi. Ali drugog dana, Miljkovićev sin je očito kasnio u školu jer ga je vozač odvezao oko deset do osam i Boro Konj je zaključio da je pogodno vrijeme za akciju.

Ivan Miljković bio je novi prebjeg. U Jugoslaviji je imao prilično visoku funkciju u partiji, a onda je iznenada pobjegao u Njemačku. To je bila nova situacija, dotad skoro nepoznata Službi. Još nikada na Zapad nije prebjegao visoki, dobro situirani član partije pred kojim je bila izgledna karijera i koji je kucao čak i na vrata Centralnog komiteta Hrvatske. I zato se vrh Službe odlučio za likvidaciju kako bi unio pomutnju i strah među emigrante. A zapravo, pitao se Boro Konj, možda je radikalni potez Službe bio potez očajnika, jer nakon Titove smrti njihove ideje i doktrine nisu stajale baš najbolje. Zemlja je klizila prema rasulu.

Njemu Miljković nije izgledao naročito opasan za poredak. Ali držali su ga u šaci i on je morao odraditi posao.

64

Uđe u dvorište kroz mala vrtna vrata koja nisu bila zaključana. Brzo ode iza kuće. Sa stražnje strane bila su dva široka prozora, dosta nisko, jedva metar iznad razine tla.

Oprezno zaviri kroz oba prozora. Prvi je gledao u dječju, a drugi u radnu sobu. Obe su bile prazne. Odluči se za dječju.

Izvadi pištolj s prigušivačem iz džepa. Udarcima drške pištolja razbije staklo, provuče ruku i okrene ručku. Otvori prozor, nogom stane na dasku i prebaci se unutra. U istom trenutku na vratima sobe pojavi se žena u žutom kućnom ogrtaču i s naočalima na glavi. Odmah je pucao, pogodi je u trbuh, a zatim u glavu.

Pređe preko njezinog klonulog tijela i uđe u hodnik. Lijevo je bila kupao-nica, desno kuhinja.

— Vera! Što se događa? — začuje glas iz kuhinje.

Uđe u kuhinju, umalo je naletio na prosijedog, brkatog muškarca u kariranoj košulji koji je upravo ustao od stola. Ivan Miljković. Pucao mu je u grudi. A kad je pao, Konj se sagnuo i još dvaput mu pucao u glavu. Na stolu su bili nasječeni kruh, otvoreni maslac i dvije šalice iz kojih se još pušila instant-kava.

Vrati se na hodnik i pričeka nekoliko sekundi, nije bilo nikakvih šumova. U bravi na ulaznim vratima nalazio se ključ. Okrene ključ, prvo oprezno proviri, a onda izađe van. Prođe kroz dvorište što je mirnije mogao, vrtna vrata ostavi otvorena. Na pločniku ga znatizeljno odmjeri neka starija gospođa koja je krenula u kupovinu. Vrati se do automobila skoro trčeći, upali motor i krene.

Na prvom raskršću mimoide se sa zelenim Audijem, kojim se Miljkovićev vozač vraćao kući. Imao je, znači, nekih desetak minuta da se udalji od mjesta zločina, da nestane iz kvarta, da pobjegne što dalje. Osjeti kako mu srce sve jače lupa. Posao je bio dobro obavljen.

3.

Dvadesetdevetogodišnja moldavska prostitutka Gabriela Tescovina prijavila je Borislava Paskaljevića saveznim agentima u Kölnu u zamjenu za pomoć prilikom dobivanja radne dozvole. Ispitivao ju je savezni agent Strecke. Rekla je da je jedne večeri, sredinom svibnja, u noćni bar u kojemu je radila Paskaljević stigao malo pripit. Izgledao je kao da više želi društvo nego seks, što joj je bilo vrlo čudno.

Nalijevao se pivom i pričao nepovezano. Došao je i naredne večeri i opet potražio nju. Bio je manje pijan i suvislije je govorio. Gabi Tescovina je počela hvatati konce njegove priče. Činilo se da je imao napad osobne ispovijedi. Na kraju su otišli u sobu, ali ni tamo nisu vodili ljubav, nego je otvorio bocu vina, natočio sebi i njoj, i nastavio pričati. Imao je potrebu nekome otkriti detalje iz vlastitog života, one najskrivenije.

Rekao je — ispričala je Tescovina — da je ove godine ubio dvoje ljudi. Nakon zadnjeg ubojstva skrivao se u Ženevi petnaest dana, a onda se opet vratio u Njemačku. Ubio je ukupno sedam ljudi, a neke je ranio. Rekao je da nije imao sreće u životu, da su ga oni koje je najviše volio ostavili. Ponekad je sumnjao da je sam kriv za to.

Pozvao ju je sutradan na ručak u luksuzni restoran. Nakon ručka otišli su u njegov stan i tu su jedini put spavali skupa. Platilo joj je sto pedeset maraka za seks i društvo. Bio je dobar prema njoj, ali slutila je u njemu nešto čudno, uvrnuto i nije znala kako bi mogao reagirati. Htjela je pobjeći od njega.

— Vjerovala sam mu skoro sve što je rekao — nastavi Tescovina. — Naglo me obuzela panika kad sam pomislila da će me ubiti ako shvati što mi je sve priznao.

Izvukla se iz stana pod izlikom da se mora spremiti za posao u baru. Ujutro je nazvala saveznog agenta Streckea, kojega je otprije poznavala i sve mu ispričala. Boro Konj uhvaćen je tog popodneva u svom iznajmljenom stanu Kölnu.

Na policiji, odbacio je sve optužbe. Prilikom pretresa njegovog stana pronađen je pištolj Beretta te je nakon balističkog vještačenja potvrđeno da je iz njega pucano na Milana Crnobrnju početkom godine u Frankfurtu. Za druga ubojstva nije bilo nikakvih dokaza. Branio ga je poznati odvjetnik Jakob Weiss iz Düseldorfa.

Leon Koltovski otputovao je u Köln u pratnji saveznog agenta da ispita optuženog. Savezno tužilaštvo odlučilo je podići optužnicu. Paskaljević će biti prebačen u Frankfurt.

4.

Kad su se za njim zatvorila vrata ćelije, Boro Konj nije osjetio skoro nikakvu razliku. Bilo mu je svejedno. Već godinama se na slobodi osjećao kao u zatvoru, kao da ga zidovi tamnice posvuda prate. Ono što su ostali ljudi smatrali slobodom, njemu je odavno bilo poput najgore robije. Ipak, shvatio je da se između njega i svijeta spustila nepremostiva prepreka te je mogao sagledati svoj život kao konačni i zaokruženi niz događaja. Kao da se opet vratio u majčinu utrobu, u maternicu, na zatvoreno ali sigurno mjesto, odakle može precizno odbrojati i odvagati prethodne dane.

66

Odrastao je u Zemunu, u sjenovitoj Ulici Vladimira Majakovskog. Njegov je otac bio kondukter na željeznici, vozio se gore–dolje po Jugoslaviji. Jednog dana nestao je negdje u Austriji s linije za Zürich. Jednostavno je nestao i nikad se više nije vratio. Boro Konj je imao deset godina. Mnogo godina kasnije čuo je glasine da je njegov otac živ i da se nalazi u Skandinaviji. Opet se, navodno, oženio. Otišao je u Kopenhagen da ga pronađe, ali nije uspio. Nije mu se svidio taj grad, velika sjeverna prijestolnica puna mutnih kanala i leda. A možda i nije želio da pronađe oca. Bio je došao do određene adrese u Christianshavnu, popio je kriglu piva u gostionici preko puta, na šanku pored nekoliko plavobradih grdosija — vjerojatno mornara — zatim je izišao van i dugo gledao osvijetljene prozore stana u kojemu je navodno živio njegov otac, ali ipak nije pokucao na vrata. Okrenuo se i vratio natrag. Nikad se više nije raspitivao za njega.

Njegova majka, do očeva nestanka obična domaćica, morala je početi raditi u tvornici jogurta i više nije mogla obuzdati njega i njegovog brata. U petnaestoj godini Boro Konj je završio u popravnom domu. Ispostavilo se da je to ulaznica za svijet kriminala. Nakon nekoliko provala i pljački, kad mu je opasno visio odlazak u zatvor, Vasa Opel mu je sredio odlazak u Njemačku, u Stuttgart. Tamo mu je šef bio neki Zečević, zvani Zec. Čudno je, ali tada je sebe još uvijek smatrao nenasilnim. Tukao se samo ako je morao. Trenirao je karate, radi obrane, istočnjački sport koji je tih godina došao u modu.

Ipak, bila mu je određena drugačija sudbina. Nedugo zatim u Njemačku je stigao njegov mlađi brat Miša i sve se zakompliciralo. Miša je bio agresivniji, ali nedovoljno iskusan, i Boro je uložio dosta vremena i truda da bi ga izveo na »pravi put«. Međutim, u nekoliko navrata morao ga je vaditi iz tučnjava. Zadnji put se to dogodilo u disku u Hannoveru kada je došlo do pucnjave. Miša je pogođen u nogu, a Boro je morao pucati u samoobrani. Ustrijelio je nekog Tarasova, pola Rusa a pola Uzbeka iz Taškenta, koji je bio važan član suparničke bande.

Tražila ga je policija i suparnička banda, morao je napustiti Saveznu Republiku. Uspio je pod lažnim imenom Jure Šeligo prebaciti se u Švicarsku, prvo u Bern a zatim u Zürich. Miša je dobio izgon iz Njemačke i vratio se u Jugoslaviju, gdje je trebao odslužiti kaznu zbog silovanja.

U Zürichu, Boro je odlučio da se smiri, bilo mu je dosta luđačkog života. Navršio je dvadeset i pet godina i čvrsto je odlučio da će zauvijek reći »ne« kriminalu. Dobio je posao u gradskoj čistoći, iako je više želio u automehaničarsku radionicu, ali nije uspio, odbili su ga s izgovorom da je prestar za šegrta. Svako jutro vozio je kamion s bubnjem za smeće ulicama usnulog grada, a zatim istresao teret na deponiju. Bilo je u toj rutini neke poezije. Oko sedam sati bi završio smjenu, parkirao kamion u garaži i onda pješice krenuo kući, oko tri kilometra hoda što nije bilo loše za njegovu kondiciju, a i da smrad smeća izvjetri s odjeće i kože. Ispijao je kavu kod mosta na Bellevueu, prvu jutarnju što su je kuhali pospani konobari u kafiću na tramvajskom okretištu. Zatim bi nastavio dalje, kroz stari grad pa preko Langestrasse do pruge, gdje je živio u garsonijeri smještenoj u radničkoj baraci. Volio je šetnje kroz grad koji se tek budio i na čije je zidove padala prljavo siva svjetlost jutra. Kad bi došao do svoje barake, zapalio bi jednu cigaretu, Camel bez filtera, uz prozor koji je gledao na slijepi kolosijek, napravivši rezime protekle noći i prethodnog dana, a onda legao.

U ljeto šezdeset i šeste kad je već pet mjeseci radio kao smetlarski kaminondžija i kad se navikao na melankoličnu rutinu jutarnjeg pješačenja nakon noćne smjene, kada je sanjario o običnom životu pošteni čovjeka u bijelom svijetu, nedaleko svoga skrovišta u baraci, pored željezničkog zida susreo je sedamnaestogodišnju Angelu Dos Santos.

67

Angela Dos Santos, mulatkinja s Kariba, iz Dominikanske Republike s otoka Hispanola vraćala se uplakana s terevenke u restoranu u obližnjem kvartu kamo su je braća i otac natjerala da pođe — bila su to vremena kad su prvi Dominikanci hvatali korijena u Zürichu. U kosi je, od prošle noći, još uvijek imala jasminov cvijet. Nosila je haljinu bež boje, s naramenicama ukrašenim decentnom čipkom, koja je potpuno otkrivala njezina glatka ramena i labuđe dugi vrat. Na nogama otvorene cipele s malom potpeticom, vjerojatno jedine koje je imala za takve »svečane« prilike. U lijevoj ruci pridržavala je bijelu torbicu ukrašenu šljokicama, koja je bila prije dječja bižuterija nego damska torbica, a u desnoj je nosila teški metalni odbojnik premazan minijem, koji je netko — možda bagerom — iščupao iz tla; na oba je kraja imao grozdove betona i bio je težak najmanje deset kilograma. Jezus, njezin brat, izvukao ju je iz restorana oko pet sati ujutro, ali nije ju odveo kući, nego do obližnjeg gradilišta gdje se već nalazio Joaquin, drugi brat, da im pomogne u skupljanju željeznog otpada, jer je njezina familija između ostalog u tim teškim vremenima trgovala i rabljenim željezom. Nisu mogli sve ponijeti pa je i nju zapao jedan komad. Stoga se rasplakala.

Pod teretom odbojnika sva se nagnula na desnu stranu. Jedva je hodala, zastajući s vremena na vrijeme. Boro Konj je dostigne iako je zapravo trebao otići u suprotnom smjeru.

— Da ti pomognem? — reče i posegne za odbojnikom.

— Hvala — odgovori Angela i prepusti mu teret.

— Kamo ga носиš?

— Tamo, iza one zgrade na raskršću, u dvorište.

— Aha. Dobro.

Tako je upoznao Angelitu Dos Santos.

Ponekad je dolazila u njegovo sklonište poslijepodne oko tri sata kad bi se probudio i donosila mu ručak, ponekad bi mu skuhalo kakao ili čaj. Ta je djevojka bila najljepše i najnevinije biće — iako je bila primorana raditi svakakve poslove — koje je u životu ikada upoznao i s kojim je ikada progovorio ijednu riječ. Bila je primorana od malih nogu da se prilagodi okrutnosti svijeta, da odvoji posao od emocija — rekli bi cinici — unatoč svemu bila je nevina poput djeteta. Zamisljao je neku plažu na Karibima okruženu palmama i kokosovim orasima gdje je Angelita sve do jučer imala ljuljačku i krpenu lutku, a sad je upala u okrutnu realnost zapadne Europe. Psovao je i proklinjao čitavi svijet.

Jednog dana je došla nešto ranije i uvukla se u njegov krevet dok se još nije bio probudio. Vodili su ljubav, a da on nije točno znao sanja li. Kad se razbudio, rekao je očajno:

— Ti!... O, ne, Angelita! Ne... kvragu!

Ona se nasmijala i stavila prst na usta: Pssst.

— Ne, dušo. Ne.

Jedno vrijeme je sve dobro funkcioniralo, ona bi mu donosila ručak i uvukla se u njegov krevet. Noćima, odmarao se i spremao za posao i nije pitao kuda se ona skita i kakav »posao« odrađuje na ulici. Nekoliko tjedana kasnije, izjutra na povratku sa smjene dočekali su ga Jesus i Joaquin.

— Što radiš s mojom sestrom? — viknuo je Jesus ljutito.

— *Chinga tu madre* — dodao je Joaquin i zavrnuo rukave.

— *Ijo de puta* — Jesus ga je gurnuo u prsa.

Bili su jako ljuti. Boro Konj je mogao da se brani, ali nije. Pustio je da ga tuku. Udarci su pljuštali po njemu.

U jednom je trenutku pao i izgubio svijest. Probudio se u bolnici, s potresom mozga, slomljenim nosom i brojnim modricama. Čitavog događaja se slabo sjećao. Ležao je pet dana i kad je dobio bolnički račun, otišla je gotovo čitava njegova ušteđevina. Za njega više nije bilo života u Zürichu te je odlučio da se vrati u Saveznu Republiku. Angelitu više nikada nije vidio. Tako je završila njegova karijera vozača smetlarskog kamiona i poštenog čovjeka.

Vratio se u Njemačku, staroj Zecovoj ekipi. Iznude, pljačke, reket gastarbajtera od Bavorske do Hamburga. Napredovao je u gangsterskoj hijerarhiji, vozio je sportski automobil, Porsche Targa. Ipak, morao je pucati na Banovića, dobrog dečka s Korduna, u žestokoj svađi oko podjele plijena.

Sljedeće godine suparnička banda ubila je Zeca. Ostali članovi ganga predložili su Bori Konju da postane novi vođa, ali on je odbio. Namjeravao se povući i s određenom količinom novca odseliti u treću zemlju, negdje daleko, možda u

Južnu Ameriku. Ili na Karibe, volio je pjesmu *Jamaica farewell* od Belafontea, maštajući ponekad o Angeli, iako je znao da je ona za njega zauvijek izgubljena.

U obračunu sa suparničkom bandom, morao je pucati na još nekoliko ljudi. Nedugo zatim po prvi put kontaktirao ga je službenik Udbe, Adam Ležaić. Našli su se u nekom zabačenom kafiću u Münchenu. Ležaić je nosio konzervativno smeđe odijelo, bijelu košulju i tamnocrvenu kravatu. Nosio je naočale s debelim crnim okvirom zbog kojih je pomalo izgledao kao strip detektiv Rip Kirby. Ponudio je Bori novi identitet u Njemačkoj, ako počne raditi za Udbu, i s vremenom jugoslavenske dokumente i eventualnu pravnu pomoć ili zastaru u vezi dvije provale počinjene davno u Jugoslaviji. Boro je zatražio tjedan dana da dobro razmisli, više onako reda radi, a onda je pristao, jer zapravo nije imao izbora.

Smirio se neko vrijeme dok je obračun među bandama trajao. No, morao je početi surađivati s Udbom, uplesti se u komplicirane i teško razumljive političke odnose. U njegovom gangu su Srbi i Hrvati oduvijek bili zajedno, što se kaže »rame uz rame« i nitko nije pravio razliku, bitno je bilo samo da si dobar čovjek i pouzdan, dobar kriminalac. Uostalom i njegova je majka bila Hrvatica. A onda je shvatio da je Hrvatima u čitavoj priči politički nešto krivo i da samo oni, doduše, uz sve nemirnije Albance, remete ustaljeni poredak.

Dobio je nove dokumente na ime Goran Golec. Sve u svemu, suradnja s Udbom, unatoč političkim komplikacijama, produžila mu je karijeru i život za još nekoliko godina. Sasvim solidnih godina. Nastavio je voziti dobre automobile, upoznao je nekoliko novih žena, striptizeta i animir dama, Isabelu Choule i još neke. Kasnije i zubaricu Lotte. Ipak, ni za jednu se nije vezao. Njegov način života bio je drugačiji, nikad nije bio vezan za jedno mjesto, kafić, društvo, ili ženu. Zato je uspio preživjeti toliko dugo. Bio je kao sjena, sablast njemačkih gradova i drumova. Jedino je morao izdržati teret samoće i teret savjesti.

I eto, tako je prošlo njegovo vrijeme. Iako je ponekad sanjao o posljednjem bijegu, negdje na Karibe i zasluženoj mirovini — uz Angelitu? Ne, znao je da je ona tek sanak pusti — sad je tome došao kraj. Za njim su se zatvorila teška vrata ćelije.

Na rođenju je dobio jake životne karte, bio je sposoban i snažan, ali te su karte istovremeno bile i najslabije.

O, kako je mrzio i Udbu i ustaše, i Srbe i Hrvate, i domovinu i tuđinu, i samog sebe. I one koji su ga tukli i one koje je tukao. Znao je da mu nitko nije kriv. Trudio se da uradi najbolje, a ispalo je drukčije, loše.

Nije mrzio samo one koje je ubio, kao ni one koji su pokušali ubiti njega. To mu se činilo nekako pošten posao. Bilo je u smrti neke težine koja je brisala mržnju. Mrtvima se sve prašta.

Ćelija, to su četiri zida i mala rupa. Život je ćelija, prema tome život su četiri zida i mala rupa. Rupa kroz koju proviruju samo stražari i kroz koju se čovjek ne može provući i ispuzati van, a kamoli konj.

Marina Krleža

Porno svijet današnjice

(ulomak iz romana *Žena robot*)

70

Ja hoću san bez psihoanalize; hoću kišu, a ne meteorološke spoznaje o kretanjima vlage i zraka; hoću pičku, a ne anatomsko-ginekološke studije o funkciji genitalnih organa.

Borivoj Radaković

Roman poput ovog piše se noću. Posljednjih dana razmišljala sam zašto mi inspiracija ne dolazi danju. Zato što su stvari o kojima pišem uglavnom noćne. Noć je u najvećim svjetskim metropolama dinamična poput dana, jednako produktivna, iako se izbor noćnih i dnevnih aktivnosti razlikuje. Danju se obavlja posao i sve nužne stvari. Noću pak dolazi vrijeme za opuštanje i zabavu, u onoj mjeri u kojoj si ih je čovjek u stanju priuštiti. Noću se ljudi pretvaraju u lovce, čineći mnogo toga kako bi zadovoljili svoje hedonističke potrebe.

Seks je postao dostupniji nego ikad. Internet vrvi raznim stranicama prepunih seksa. To više nisu samo fotografije kao što je bio slučaj pred petnaestak godina, a nisu ni filmovi snimljeni isključivo za porno industriju. Radi se o video zapisima spontanih seksualnih akata koji su na porno stranicama uvršteni u kategoriju *Amateur*. Sram nestaje i ljudi svojevolumeno na internet stavljaju intimne događaje iz spavaćih soba. Nude se drugima na gledanje. Tijelo je dostupno kao i obični predmeti. A tijelo je, za razliku od predmeta, stvarnije, toplije, kreativnije. Možemo li stoga reći da je ovo jedna od najslobodnijih epoha u povijesti ljudske evolucije?

Ako ništa drugo, svatko će zamijetiti da su internetske stranice s porno sadržajima dinamične. Odišu životom i energijom, bez obzira prikazuju li artistski vođenje ljubavi djevojke i mladića, znojani seks gayeva u teretani, ručnu penetraciju Japanaca nakon nježne masaže u salonu, droljav trashy seks s protagonistima celulitnih tijela ili pak muškobanjastu dominu kako pod utjecaja-

jem kokaina iskorištava mladića s malom alatkom. Tamo se ljudi trude, tamo ljudi pomažu jedni drugima da, barem na trenutak i na tako izlizan način, budu sretni u svijetu, svakodnevicu koja je često patnja, a tek onda sve ostalo.

Nekoliko puta mjesečno posjećujem pornografsku internetsku stranicu. Iako se na njoj prikazuju uglavnom eksplicitne penetracije na različite načine, na različitim mjestima i po još različitim scenarijima, često nađem na nešto što još nisam vidjela. Za erotiku, poglavito pornografiju, nepotrebno se misli da se ne može izmisliti nešto što već nije viđeno, osim varijacija na neku temu s različitim protagonistima. No, ako ste znatiželjni i izoštrite li čula, otkrit ćete nove stvari. Uvidjet ćete da netko negdje radi nešto što vi nikad niste, o čemu čak niste ni maštali.

Mlade djevojke nisu ono što su nekad bile protagonistice takvih video snimaka. Djeluju odraslije za svoje godine jer se dobna granica spušta kad je prvo seksualno iskustvo u pitanju. Dostupnije su i manje sramežljive od žena sedamdesetih i osamdesetih. Više nema tabua. Starkelje, pervertiti i ultra ružni frajeri koji u stvarnome životu ne mogu nabaviti normalan komad mesa, sada uživaju do najnemogućijih ekstaza gledajući ih jer toliko su podatne i toliko stvarne.

Jedna od njih podsjetila me na glumicu i pjevačicu Taylor Momsen. Kada sam prvi put vidjela Taylor u spotu za pjesmu »Make Me Wanna Die« grupe The Pretty Reckless, dala sam joj dvadeset četiri godine. Kasnije sam saznala da je imala svega sedamnaest. Tugaljiv izraz lica što je izvira iz gotičkog joj seksipila, bio je samo maska. Iako je u intervjuima sličila plahoj srni, u glazbenim video spotovima bila je poput vučice koja spretno hoda muškim svijetom. Svjesno ili nesvjesno, slučajno ili namjerno, unovčila je mladost, talent i seksualnost.

Do prije nekoliko godina bili smo uvjereni da će nam cyber svijet u budućnosti omogućiti da u budemo tko god želimo, s kim god želimo i na način koji želimo. No, prije nego što se to dogodi, evolucija je nenadano umetnula stepenicu u kojoj stvarni ljudi jedni drugima virtualno pružaju seksualni užitak. Virtualno sam ga već davala i primala, a onda mi je u ruke došla knjiga »Mogućnost otoka« Michella Houellebecqa i saznala sam da je i on to iskusio.

U Spielbergovu filmu »Artificial Intelligence« Jude Law je robotičkim likom Gigola Joea pobudio čežnju djevojaka diljem svijeta. Muškarci su počeli biti na usluzi ženama, baš kao što su žene stoljećima bile na usluzi muškarcima. Pokazalo se da su žene sklone dobivati porcije užitka kakve zaslužuju. Nakon što je u viktorske doba izumljen vibrator jer se pretpostavljalo da žene orgazam trebaju češće nego muškarci te da su sve vrste psihoza i depresija u žena izazvane upravo izostankom orgazma koji im njihovi muškarci nemaju vremena ili svijesti priuštiti, ta je tema neposredno poslije nepotrebno marginalizirana. Tek su je 90-e godine dvadesetog stoljeća ponovno aktualizirale.

Višestoljetna kazna koju su odrađivale nemajući pravo preuzeti inicijativu nevinu čekajući da ih se osvoji, nemajući pravo biti prljavima i prostima, žene su u svojim namjerama postale jasnije. I sve one koje su se nekoliko desetljeća žalile da nije fer što časopis *Playgirl* nije ni upola rasprostranjen u Europi kao muška verzija istog, to više ne čine jer nije potrebno. Video i stvarnost preuzeli su dominaciju nad fotografijom.

Objašnjavala sam to Lindi i Trini dok smo pod pauzom za kavu sjedile na poslu. Linda je pila dupli espresso, Trina cappuccino, a ja kavu sa šlagom.

— Nećete vjerovati — čudila sam se sam sipajući drugu po redu vrećicu smeđeg šećera po gustome šlagu — na spomenutoj pornografskoj stranici našla sam nešto neobično, ali stvarnije od ičega prije. Bilo je isprve toliko šokantno da sam mislila da je namješteno. Kad sam shvatila da je posve spontano, prizore nisam mogla promatrati očima erotomana, nego isključivo dokumentaristički.

— Ma daj, ozbiljno? Baš me zanima o čemu se radi — nepovjerljivo i sa smiješkom izustila je Trina, iako nije bila ni upola čest posjetitelj takvih stranica kao ja. Ali bila je znatiželjna i uvijek je sve rado saslušala.

— Prilikom gledanja tog videa, umjesto o seksu razmišljala sam o socijalnim fenomenima, dobnim razlikama, muško-ženskoj prevlasti moći i snazi seksa — rekla sam.

— Trina, ni ja trenutno ne mogu dokučiti kamo ovo vodi, ali baš me zanima — mrmljala je Linda tražeći cigarete u svojoj ogromnoj torbi.

— Stranica sadrži — nastavljala sam — video klipove naslovljene *Dancing, sucking and fucking*, zatim *Fucking male strippers*, pa *Public cocksucking, Sucking party, Girls having sex with male exotic dancers* i slično.

— Pa da. Što se čudiš? — pitala je Linda. — Do prošlog desetljeća žene su bile objektima u prostituciji, davanju tijela nepoznatim muškarcima za puko preživljavanje. Danas postaju subjektima. Muškarci polako svojevoljno pristaju na objektivizaciju, ali rade to mnogo prirodnije, strastvenije, bez ikakvog osjećaja srama. Žene konačno mogu birati, vrebati i čekati svoj plijen.

— Time nestaje koketiranje popraćeno romantikom — zaključila je Trina.

— Hoće li ti koketiranje nedostajati ako u skorij budućnosti nestane? — pitala sam Trinu.

— Pa hoće pomalo — priznala je.

— Meni ne — rekla sam.

— Ni meni — složila se Linda.

U kratkim crtama opisala sam im video. Popile smo kave i vratile se radnim obavezama.

Video je snimljen, rekla bih, u omanjem klubu nekog španjolskoga gradića. Svira elektronička glazba — najnoviji mainstream hitovi koji rijetko kome ne podižu adrenalin kad se puste vrlo glasno. Klub je ispunjen djevojkama u dobi od šesnaest do tridesetak godina. Među njima obitava desetak stripera,

uglavnom zgodnih, atletski građenih i seksipilnih, u dobi od dvadeset pet do trideset pet godina. Djevojke su uglavnom iz srednjeg društvenog sloja, blago urbane, ali ima i ruralnih. U zraku se osjeća netom otkrivena puna seksualnost i spremnost udovoljavanju svim prohtjevima vlastitog tijela, kao i potreba za eksperimentiranjem. Kad se to spoji s nekoliko kapljica alkohola, i najmanje kočnice nestaju. Čak pomišljam da im u klubu nešto stavljaju u pića pošto su tako raskalašene.

Ženska inteligencija sada nije važna jer žene ne trebaju razgovarati niti razmišljati. Ovdje one postaju isključivo žene s nagonima.

Ljeto je. Odjevene su većinom u mini suknje i majice na naramenice. Neke nemaju gaćice; kad kamera snima iz žablje perspektive, to se jasno vidi. Znaju da ih se snima i to vole. Znaju da nema povratka iz te seksi rupe u koju su s predumišljajem stigle na nagovor najbolje prijateljice, ili zato što su već bile ovdje i bilo je zabavno, ili pak zato što su odlučile osvetiti se dečku za kojeg se priča da ih je prevario. Možda su ludo zaljubljene u jednog od stripera? Sve je moguće.

Striperi su vrlo druželjubivi. Pošto ne smiju nikoga odbiti, očito je da moraju uistinu voljeti svoj posao, bez ikakvih pretenzija prema posebnoj vrsti djevojke. Možda nije ni loše imati radno mjesto na kojem si plaćen za to da ti je ud čitavo vrijeme dignut. I to po nepredviđenom scenariju, nikad ne znajući u kojoj ćeš se kombinaciji naći za pet minuta.

Neki od stiperera obučeni su u oskudne odore policajaca, neki su posve goli samo s mašnom oko vrata, a neki oko struka imaju američku zastavu koju, po potrebi, dižu pokazujući svoje nabreklo meso.

Žene su ovakav scenarij čekale stoljećima. Sada ih ništa ne može zaustaviti da svoje najluđe maštarije pretoče u stvarnost. One koje se ne usuđuju pred kamerama biti sa striperom, posežu za najboljom prijateljicom upuštajući se u ženski lapdance, potom diranje i poljupce, čak do svlačenja grudnjaka.

U prvome prizoru videa plavuša puši striperu koji ima samo mašnu oko vrata. Sise joj ubrzano poskakuju, a on joj, da si pojača uzbuđenje, pomamno jednu dira. Potom se ona okreće na sve četiri, a on joj turi svoj poduži penis. Radi to zdušno i ubrzano.

Nakon dvije minute dolazi mu punašnija brineta u svilenoj žutoj košulji. Otkopča ju i stavi mu sisu u usta. Jebena djevojka to primjećuje, ali praveći se da ne vidi, počinje glasnije uzdisati jer ju vidljivo napaljuje sisa brinete u ustima njenog jebača. Zbog uzdisanja i užitka koji prima, postaje predmetom promatranja mnogih u klubu. Iščekivanje zapljuskivanja orgazma pred minimalno stotinu ljudi predstavlja joj novi izazov. Svoju pozitivnu energiju prenosi na ostale.

Kamera odlazi na drugi prizor u kojem seksi crnac prodornog pogleda jebe odlično građenu osamnaestogodišnju ridokosu. Turi joj ga s prezervativom kao da mu je posljednji put. Ona pak izgleda kao da nikad nije bila tako pošteno

jebena što je, budimo realni, moguće jer joj njeni vršnjaci takvu podužu penetraciju nisu u stanju priuštiti.

U trećem prizoru djevojka u sivoj majici kratkih rukava u jednoj ruci drži plastičnu čašu, a drugom drka i puši striperu. U trenu kad joj on počne stavljati ruku u majicu, ona ustaje govoreći mu da ne želi dalje. On se povuče kao da se ništa nije dogodilo i stopi se s ostalima, sve dok ga neka druga ne pozove.

U klubu su poželjni svi. Manje lijepe djevojke ne seksaju se već samo promatraju, nadajući se da će i njih možda striper kojiput zaskočiti. Ako ništa drugo, memoriraju pregršt materijala za kasnije masturbiranje kod kuće ili na toaletu kluba. Sada čak nije ni važno to što su manje lijepe jer pozitivnu vibraciju ionako dijele sa svima. Kad su seks i uzbuđenje u pitanju, ljepota postaje sekundarnom.

Iako su neke od njih možda još djevice, ovdje kao da samim promatranjem drugih dobivaju na iskustvu. Iako striper mazi neku njihovu prijateljicu, sljedećeg trenutka može se okrenuti njima i zapečatiti im poljubac ili ih naprosto zamoliti da mu popuše kurac.

74

Sve mi je to prvi put u životu djelovalo prestvarno za pornić. »Gdje je caka?« — upitao bi se vjerojatno erotoman iz sedamdesetih.

Ljudi na zemaljskoj kugli sve je više. Više je i sadržaja koji ispunjavaju ljudski život. Zahvaljujući toj brojnosti, ljudski život postaje beznačajniji, iako ispunjeniji. Neki će reći da sadržaji koji se nude postaju zaglupljujući, beskorisniji, ne služeći razvoju i probitku čovjeka. Nisam sigurna je li tako. U svijetu je uvijek postojalo pozitivno i negativno, dobro i loše, značajno i beznačajno, glupo i pametno. Čovjek je uvijek imao izbora, a tako je i danas. U odnosu na prije sto godina, čovjek današnjice ima puno manje šansi dosađivati se. Virtualni svijet postao je dostojna supstitucija svim ljudskim prohtjevima, a postat će i nenadmašni oblik samopomoći. Postat će u tolikoj mjeri sofisticiran da će nam realni svijet postati nepotreban. Asocijalnim ljudima nadoknadit će socijalizaciju, psihički nestabilnima pružit će potporu za kakvu realni svijet nema volje ni vremena, kreativnima bit će izvor za stvaranje, a starima manje strašan i manje dosadan put u smrt.

Žarko Paić

Antiteologija novoga događaja:

Alain Badiou i kontingencija politike

1. Intervencije: Politika kao mišljenje

75

Jezici u kojima je riječ »novo« sinonimom bezuvjetnoga raskida s tradicijom u metafizičkim su temeljima dovoljno »stari« da bi imali mogućnosti istinskoga kazivanja tog imperativa vremena. Kao da umjesto njih o našem vremenu bolje govori ono neljudsko iz sklopa kibernetičke tehnologije. Programski jezici računalstva zasnovani na binarnome kôdu postali su nadmoćni simboličkoj snazi »prirodnih« jezika. Štoviše, čini se da su u svojoj zastarjelosti osuđeni na ono isto što je suvremeni francuski filozof Alain Badiou namijenio filozofiji. Da je, naime, njezina sudbina postati izložbenim »predmetom« u muzeju ukoliko ne uspije otvoriti mogućnosti nadilaženja ove epohe. A ta epoha od 19. stoljeća za svoje presudne pojmove ima znanost, politiku i umjetnost. Može li filozofija, dakle, preživjeti modernost s njezinim kultom »novoga« a da se ne izgubi u stapanju s tri prethodno iskazane bitne snage kazivanja (*legein*):

- (a) znanstvene procedure generičke proizvodnje istine;
- (b) političkoga stvaranja novoga događaja od revolucija do složenih transformacija društvenih poredaka i,
- (c) naposljetku, poetske transferencije smisla bitka u kojem se sabire iskustvo jezika i slike?

Pitanje je to budućnosti mišljenja iz okružja početka onoga što čini bit zapadnjačke metafizike. No, više nije riječ tek o budućnosti Zapada kao svijeta u smislu eurocentrizma novovjekovne slike svijeta. Umjesto toga u pitanju je budućnost svijeta s obzirom na univerzalnost znanosti, politike i umjetnosti.¹

1 Vidi o tome: Daniel Bensaid, »Alain Badiou and the Miracle of the Event«, u: Peter Hallward (ur.), *Think Again: Alain Badiou and the Future of Philosophy*, Continuum, London–New York, 2004., str. 94–95.

Za Badioua se stoga filozofija može očuvati od prijetnje vlastita samodokidanja u ove tri forme vladavine »novoga« samo ako poprими, paradoksalno, onaj lik s kojim je 19. stoljeće uistinu postalo paradigmatskim za modernost uopće. Taj lik jest figura suprotstavljanja, svojevrsne pobune protiv Drugoga u samome sebi, a iskazuje se pojmom *antifilozofije*.²

Ako se s njom kreće u rušenje cjelokupne zgrade onto–teologijske metafizike Zapada, onda je očito da se taj proces mora zbivati usporedno u jeziku i slici znanstvene istine svijeta, političkih događanja u realnosti globalnoga kapitalizma te u biti suvremene umjetnosti. Značajka je ove umjetnosti bez djela da ulazi u područje *inestetike*. Ona više ne »prikazuje« i ne »predstavlja« bitak. Naprosto ga stvara iz mnoštva čistih kontingencija. Kada nastaju nove situacije i konteksti u performativno–konceptualnome obratu više nemamo posla s bitkom kao djelom. Umjesto toga susrećemo se s kontingencijom i singularnošću događaja.³ Ukratko, istina, događaj i bitak u doba vladavine »novoga« zahtijevaju filozofijski pokušaj da se upravo to »novo« shvati na »nov« način. A to ujedno znači da u svojoj epohalnoj »novosti« mora otvoriti mogućnost nadolazećem kao mišljenje koje će moći biti navlastito samo onda ako ne postane svodljivo na filozofiju znanosti, političku filozofiju i filozofijsku estetiku. Četvrti uvjet filozofije u njezinome suvremenom određenju koji ima upravo tu antifilozofijsku pobudu jest *antiteologija* ljubavi.⁴ Utoliko je shvatljivo zašto se Badiou u svojem materijalističko–ateističkome obratu spram bitka kao mnoštva okreće kršćanskome pojmu ljubavi i zajednice univerzalizma u sv. Pavla.⁵

Badiou je sebi postavio zadaću da nakon Marxa, Nietzschea, Heideggera i Wittgensteina pokuša filozofiji vratiti izgubljeno dostojanstvo. Bez nostalgije za prošlošću, bez napasti scijentizma i esteticizma, ali i bez onoga što se čini najvećom opasnošću našega vremena. Radi se o tome da se političko i politika iznova prepuste kraljevskome vođenju jedne metafizike fikcija i lažnih aksioma u službi ideologije liberalizma i vladavine globalnoga kapitalizma. Antifilozofija se ne može više utemeljivati kao što je to činila filozofija kao metafizika. Umjesto toga njezina je zadaća pronaći mogućnosti da upravo to čudovišno »novo«, što je prati od iskona kao nešto odveć nepoznato i gotovo demonski neodređeno, dohvati u čistoj kontingenciji. Pitanje istine, događaja i subjekta predstavlja Badiouovo »novo« preslagivanje tradicionalne metafizike kao ontologije. Istina pritom označava »praktično« polje. A u njemu vladaju pojmovi

2 Alain Badiou, *Le Siecle*, Seuil, Pariz, 2005. i Alain Badiou, *Wittgenstein's Antiphilosophy*, Verso, London–New York, 2011. O Badiouovome pojmu antifilozofije vidi: Bruno Bosteels, »Radical Antiphilosophy«, *Filozofski Vestnik*, Vol. XXIX, br. 2/2008., str. 155–187.

3 Alain Badiou, *Petit Manuel d'inesthétique*, Seuil, 1998.

4 Vidi o tome: Hollis Phelps, *Alain Badiou: Between Theology and Anti-Theology*, Acumen, Durham, 2013.

5 Vidi o tome: Alain Badiou, *Manifeste pour la philosophie*, Seuil, Pariz, 1989. i Alain Badiou, *St. Paul: Foundation of Universalism*, Stanford University Press, Stanford — California, 2003.

teorije odnosno filozofije. Događaj je ono što se politički razumije u preokretu pojma bitka i situacije, jer je kontingentan i nepredvidljiv. Napokon, subjekt nije ništa drugo negoli proces stvaranja istine kao događaja promjene mišljenja u punini osjetilne proizvodnje života samoga. *Theoria, praxis i poiesis* na »nov« su način izvedeni iz »ontologije događaja«. Istina, prema tome, ne može biti tek »objektivnom« ako nije i bitna promjena unutar položaja »subjekta«. Ali prividna suprotnost u pojmovnim parovima bitka i događaja, filozofije i politike, teorije i prakse nije dokaz njihove nepomirljivosti. Jednako tako zahtjev za dijalektičkim materijalizmom i matematikom kao ontologijom ne znači pad na razinu »prosvijećenoga scijentizma«. Budući da je Badiou u svojim misaonim zasadama neposredno vezan uz Marxa, Heideggera, Lacana, Althussera i Deleuzea, nemoguće bi bilo zaniijekati da se njegov veliki prilog suvremenoj filozofiji može svesti na obnovu prethegelovske metafizike subjekta samo zbog toga što hipostazira političku ulogu subjekta u emancipacijsko–revolucionarnoj misiji komunizma danas. Jezik »novoga« mora biti vjerodostojan čak i kada ponavlja ono već poznato u novome kontekstu.⁶

77

Stoga je razumljivo zašto suvremeni filozofi moraju položiti račun o uvjetima mogućnosti vlastita mišljenja. Isto vrijedi i za izbor jezika kojim se služe u argumentaciji. Prvo je tradicionalno vezano uz pojam ontologije, a drugo uz pitanje uvjeta mogućnosti spoznaje. Analitička filozofija na tragu Wittgensteina na ovome je izgradila vlastitu vjerodostojnost novoga skepticizma prema dogmatskim procedurama istine. U tome, dakako, nije imala prethodnike samo u britanskome empirizmu od Humea i Lockea do niza suvremenih kognitivista. Ishodište je već u Kantovoj *Kritici čistoga uma* s obzirom na njegovo istraživanje uvjeta mogućnosti transcendentalne spoznaje *a priori*. Jezik kojim određeno doba govori utkan je i u filozofiju. No, odnos nije ovdje odnos bitka i mišljenja iz perspektive vladavine nemisaonoga bitka. Posve suprotno, filozofija je, kao što je to rekao Hegel, svoje vrijeme sabrano u mislima. Dodatak koji slijedi glasi: i u jeziku. Sjetimo se, primjerice, da je Leibniz u svojoj monadologijskoj metafizici razlikovao dvije vrste spoznaje i otuda dva načina izlaganja same stvari mišljenja bitka. Intuitivna spoznaja označava neposredni uvid. S pomoću njega Bog vidi sve odjednom i neposredno. Racionalna spoznaja, pak, zahtijeva dokazni postupak s pomoću logike dovoljnoga razloga. Stoga prvoj spoznaji odgovara pojam metafizičke točke, a drugoj matematičke. Razlikovanje teologije i znanosti proizlazi, dakako, već otuda što su oboje, i Bog i priroda, mišljeni unutar kauzalno–teleologijskoga modela (uzrok–svrha).⁷

Kada je tome tako, uvijek je riječ o vladavini tradicije nad »novim«, koliko god mišljenje tog »novoga« bilo originalno i singularno. Znači li to, međutim, da svaki pokušaj antifilozofije u smislu suprotstavljanja »povijesti filozofije« kao

6 Alain Badiou, *L'etre et l'événement*, Seuil, Pariz, 1988.

7 Vidi o tome: Martin Heidegger, *Metaphysische Anfangsgründe der Logik im Ausgang von Leibniz*, GA, sv. 26, V. Klostermann, Frankfurt/M., 2007. 3. izd.

metode i sustava pretpostavlja radikalno odvajanje od glavnog smjera filozofijskoga puta u traganju za istinom, događajem i subjektom? Ako bi antifilozofija bila samo suprotnost filozofiji kao takvoj, onda bi se Nietzsche, Kierkegaard i Marx morali razumjeti »filozofijski«. Naravno, i bez njihove temeljne nakane preokreta metafizike i postavljanja novih pravila igre samoga mišljenja. Problem koji Badiou uspostavlja ovim pojmom antifilozofije jest ujedno filozofijski i s onu strane njezine povijesno–epohalne granice.⁸ Znamo da je Heidegger nasuprot metafizici subjektivnosti, koja je od Descartesa do Hegela nastojala oko pojma beskonačnosti, uveo u promišljanje konačnost. Kao primarna dimenzija vremenitosti bitka uopće konačnost omogućuje razlikovanje između povijesti i nepovijesnosti. Početak i kraj nisu tek ono što se razumije iz odredbe pojma granice (*horismos*). Posrijedi je hermeneutika kruga. Samo unutar njega smisao znači putovanje od nečega do nečega. Ono krajnje već je sadržano u početnome. No, razlikovanje između konačnosti bića (čovjeka) i beskonačnosti bitka nije više moguće unutar metafizike kao ontologije. Heidegger je stoga još od *Bitka i vremena* (*Sein und Zeit*–a) tragao za povijesnim mišljenjem zbog razumijevanja povijesnosti bitka kao događaja. Bez primarne dimenzije konačnosti tu–bitka u njegovoj egzistenciji kao bitka–k–smrti (*Sein–zum–Tode*) nije moguće doprijeti do pojma beskonačnosti ni kao nadvremenitosti u smislu vječnosti, a niti kao prisutnosti trenutka uzdignutoga do »vječnoga sada«.⁹ Sam Badiou priznaje već na početku svojeg glavnoga djela *Bitak i događaj* kako je »Heidegger posljednji filozof univerzalnoga priznanja«, dok je »suvremena ‘filozofijska ontologija’ u cijelosti određena vladavinom Heideggerova imena«.¹⁰

U slučaju francuskoga poststrukturalizma i na njegovim tragovima neomarksizma, i Deleuze i Badiou uvode iznova u optjecaj pojam beskonačnosti. Ali to čine s bitnim promjenama u njegovu značenju. Nije to više dekartovski pojmljena nemoguća misao granice između Boga i ljudske spoznaje granice te konačnosti sa stajališta mislećega subjekta (*res cogitans*). Sada se beskonačnost razumije iz ontologije mnoštva i matematičkih teorija skupova u Cantora i Cohena.¹¹ Ukratko, antifilozofija jest »nova filozofija« razlike između sustava i njegova rastemeljenja. Figure su antifilozofije, primjerice, Nietzsche, Kierkegaard, Wittgenstein, Lacan. U slučaju Lacana već na početku Badiouova ogleđa o antifilozofiji kaže se da je filozofija vladajući diskurs Gospodara. Suprotnost tome predstavlja etika diskursa psihoanalize. Njezino polazište se nalazi u želji subjekta za istinom. Diskurzivni stil »velike filozofije« ima alter-

8 O pojmu antifilozofije i njezinih protagonista, od Kierkegarda do Derride, od Nietzschea do Benjamina, zanimljiv pregled i interpretaciju podastire Boris Groys, *Introduction to Antiphilosophy*, Verso, London–New York, 2012.

9 Martin Heidegger, *Sein und Zeit*, M.Niemeyer, Tübingen, 1976. 19. izd.

10 Alain Badiou, *L'etre et l'événement*, str. 7. i 15.

11 Alain Badiou, »Philosophy and Mathematics«, u: *Conditions*, Continuum, London–New York, 2008., str. 93–112. i Alain Badiou, *Theoretical Writings*, Continuum, London–New York, 2004., str. 3–96.

nativu u jeziku tjelesnosti naspram ideja.¹² No, antifilozofija ne zagovara stare pojmove u novome ruhu. Umjesto toga, riječ je o radikalnome preokretu u razumijevanju samoga pojma »novoga«. A to znači da Badiou nastoji misliti kako dolazi do razlike između znanosti kao procedure istine, politike kao događaja mišljenja jednakosti i umjetnosti kao procesa subjektivacije u prostoru–vremenu čistih kontingencija. Na što se odnosi potonji iskaz? Čiste kontingencije su pojam koji za svoj korelat u bitku ima ono što je nemoguće misliti iz tradicionalne ontologije. Naime, radi se o slučajnostima. One nipošto nisu suprotnost nužnosti. Posve suprotno, nužnost ne određuje slučajnost s pomoću načela dovoljnoga razloga (Kant–Schopenhauer). Sada niz događaja unutar praznine bitka, a kojeg se može odrediti s pomoću matematičkih pojmova neodređenosti, retroaktivno upućuju na uzrok i nastanak nečega kao nečega. Suvremene znanosti operiraju već s kibernetičkim pojmom povratne sprege (*feedback*).¹³ Kada sve istovremeno postaje znanstvenim objektom mišljenja i umjetničkim događajem promjene svijeta, tada se može kazati da je sve postalo objektivnom verifikacijom i subjektivnim vrednovanjem bitka.

79

No, ono što je medijalno prekretnim jest praktično polje političkoga. Gdje počinje politika, nastaje događaj. Prije događaja nema postojane »ljudske prirode«. U tome nema bitne razlike između, primjerice, Badioua i Derride kao ni drugih francuskih suvremenih filozofa. Veza između Aristotelova određenja čovjeka kao živoga bića koje ima govor (*zoón logon ehon*) i političkoga bića (*zoón politikon*) s rezom antihumanizma, kako to Badiou pokazuje na kraju razmatranja o odnosu filozofije i politike, više je negoli kontingentna. To je srodnost sa Sartreovim shvaćanjem egzistencijalističkoga humanizma. Samo s tom razlikom što Badiou za razliku od Sartrea izričito pokazuje da egzistencija čovjeka nije samstveni čin individuacije, već ponajprije njegov projekt u zajednici s Drugima. Politika je, kantovski govoreći, taj transcendentni uvjet mogućnosti događaja. Filozofija tek zahvaljujući njemu postaje mišljenjem (politike), a politika nesvodljivom intervencijom subjekta u konstelacije bitka kao onoga što je već uvijek matematički zadano.¹⁴ Ali, razlika između »događaja« i događaja (*événement*) jest u tome što ono što podaruje događaju njegovu singularnost i nepredvidljivost jest stvaralačko–razaralačko Ništa u samome bitku. Praznina ovdje nije nešto između–bitka (*in-between*). Uvijek se radi o prostoru za ozbiljenje nečega što je suprotno od klasične metafizičke kategorije mogućnosti od Aristotela do Hegela. U tom procesu posve je jasno da antifilozofija ne može izbjeći pitanje o vlastitome načinu mišljenja. Ono više ne polazi »odozgo« nego »odozdo«, pa umjesto čiste teorije zagovara čistu praksu u njezinome proizvodnome karakteru. To znači da mišljenje istine, događaja i subjekta postav-

12 Vidi o tome: Alain Badiou, »Anti–Philosophy: Plato and Lacan«, u: *Conditions*, Continuum, London–New York, 2008., str. 228–247.

13 Vidi o tome: Alain Badiou, *Logics of Worlds: Being and Event II*, Continuum, London–New York, 2009.

14 Alain Badiou, »Philosophy and Politics«, u: *Conditions*, str. 175–176.

lja političko i politiku u samo središte. Nova ontologija ne polazi od bitka kao Jednoga. Mnoštvo, singularnost i razlike unutar Mnoštva pokazuju da događaj bitno mijenja strukturu (bitka). Usto, događaj mijenja i razumijevanje subjekta. Sada subjekt pokreće niz događaja u njihovoj nemogućnosti mogućega i »nužnoj slučajnosti«. Ta je ontologija u svojim bitnim mogućnostima *politička*. I upravo je zbog toga antifilozofijski pristup problemu kraja filozofije ujedno i kritika obnove »političke filozofije« kao i glavne postavke u neoliberalnome shvaćanju svijeta o »kraju politike«. Badiouove su intervencije u suvremenome mišljenju politike zacijelo inovativne, uvelike prijeporne i u svojoj složenosti predstavljaju veliki izazov za interpretaciju.¹⁵

Početak Badiouova mišljenja politike datira u 1985. godinu. Tada objavljuje knjigu *Može li se misliti politika?*¹⁶ Osnovne postavke ovoga obrata od maoističkoga shvaćanja politike 1968. godine spram složenije konfiguracije novih pojmova i pristupa polaze od sljedećega aksioma. Mišljenje i djelovanje ne može više biti odvojeno kao u tradicionalnoj Platonovoj metafizici. Politika je u čitavoj zgradi onto–teologije do Marxa bila svedena na ono što um određuje zbilji, ali tako da se sama zbilja uvijek ponaša iracionalno. Antinomije uma imaju svoj korelat u proturječnostima zbilje. Sjetimo se da Marx u *Kapitalu* ne postulira komunizam tek kao »buduće društvo« udruženih proizvođača, već kao zajednicu koja racionalno uređuje odnose s prirodom i okolinom. Pojam racionalnosti ovdje je sinonim za vladavinu uma nad kaosom »prirode« i slijepom nužnošću izvan ljudskih moći. Filozofije politike od samoga početka stoga moraju postulirati ideju »ljudske prirode«. Za Rousseaua je ona dobra, a za Hobbesa, primjerice, zla (*homo homini lupus*). No, problem s kojim se Badiou hvata ukoštac nije otuda samo filozofijski. On je mnogo više »politički« zbog toga što se politika od novoga vijeka shvaća instrumentalno. A to ima za posljedicu razdvajanje mišljenja od djelovanja na dva načina. Prvo, da mišljenje (um) stoji iznad tijela i osjetilnosti uopće, te drugo, da djelovanje u svojim uzrocima i posljednjim ciljevima (*telos*) ne može biti racionalno zato jer prethodi umu. Lažna je alternativa prethodi li bitak mišljenju (materijalizam) ili mišljenje bitku (idealizam).¹⁷ Ono što je za Badiouovo razumijevanje prekretno jest kako osloboditi filozofiju i politiku od okova koje im nameće tradicija u okviru dualističke metafizike. Jer svako je razdvajanje ujedno i način društvenoga rangiranja na osnovi ekonomske i političke moći (hijerarhija). Za Badioua je politika nešto navlastito. Nesvodljiva u svojoj kontingenciji ona označava mišljenje jednakosti i slobode. Razlika između političkoga i politike pritom poprma strategijsku važnost. Političko čini uvjet mogućnosti slobode. Razlog leži u tome što se smješta u događaju demokracije u zajednici, dok se,

15 Vidi o tome: Bruno Bosteels, *Badiou and Politics*, Duke University Press, Durham & London, 2011.

16 Alain Badiou, *Peut-on penser la politique?*, Seuil, Pariz, 1985.

17 Vidi o tome: Fabien Tarby, *Matérialismes d'aujourd'hui: De Deleuze a Badiou*, L'Harmattan, Pariz, 2005.

pak, politika pojavljuje institucionalnim poretkom demokracije ili formom države.¹⁸ Odnos slobode (političkoga) i moći (politike) predstavlja otuda temeljni problem suvremenoga mišljenja danas.¹⁹

Badiou će još više zastupati ovu »ontologijsku razliku« u njegovoj glavnoj studiji o političkome i politici naslovljenoj *Sažetak metapolitike* iz 1998. godine.²⁰ Takva postavka je dvojako radikalna: prvo zato jer odriče »političkoj filozofiji« da politici propisuje recepte djelovanja izvana i neutralno poput »kraljevske znanosti«, kako je to definirao još Aristotel, a drugo zato što time politici daje upravo značajke najvećeg mogućeg dosega događaja u njegovoj kontingenciji i singularnosti. Politika nije »umijeće mogućega«, kako su to govorili liberalno–demokratski političari Francuske 1980–ih i 1990–ih godina, nego *umjetnost nemogućega*. U tome je »bit« čitave Badiouove intervencije u političko i politiku.²¹ Ako je tome tako, tada postaje jasno da se politikom ne uspostavlja ono što je već uvijek moguće i nužno u smislu linearnoga poretka uzroka i posljedica. Umjesto ovoga mirnoga tijeka stvari, sve se mijenja radikalno i revolucionarno događajem prekida s prethodnim poretkom stvari. To znači samo jedno: politika je proizvođenje događaja, a ne znanost o događanju. Istina (bitka) događaj (politike) i subjekt (umjetnosti) nisu razdvojeni poput teorije, prakse i proizvodnje (znanosti, etike–politike i ekonomije). Umjesto njihove instrumentalne funkcije, sada se politika shvaća događajem koji nadilazi sve dosadašnje pokušaje oslobođenja politike od filozofije, pa čak i suvremene dosege u mišljenju, primjerice Hannah Arendt i Jean–François Lyotarda. Razlog je bjelodan. Badiou smatra da ono estetsko nije u pojmu suđenja i mišljenja koje reflektira »o« događaju što se neovisno događa u zbilji. Politika označava sâmo mišljenje kao događaj prekida s logikom bitka u matematičkome određenju beskonačnoga niza skupova. Sukladno tome, politika je estetski događaj nemogućnosti realnoga, jer realno ne postoji bez onoga što Lacan naziva simboličkim. To je ona »pukotina« u realnome.²² Iz tog se razloga svaka politika istine ili događaja mora nužno činiti »utopijskom«. Njezina je ne–realnost paradoksalna mogućnost onoga nemogućega. Ali umjesto pozna-

18 Vidi o tome: Oliver Marchart, »Der Staat und der Politik der Wahrheit: Alain Badiou«, u: *Die politische Differenz*, Suhrkamp, Frankfurt/M., 2010., str. 152–177. Marchart u preciznoj filologijsko–kritičkoj analizi pokazuje da Badiou pojam političkoga (*le politique*) koristi sinonimno za pojam politike (*la politique*). Ta inverzija nije pogreška u mišljenju »političke razlike« unutar postfundacionalizma na tragu Heideggera, nego osebujna Badiouova intervencija u razlikovanju neautentične i autentične politike. Prva je ona koja se zbiva kao tzv. *realpolitik* u društvima liberalno–demokratskoga konsenzusa. Pojam koji ovdje Badiou rabi jest zanimljiva sintagma sveze kapitala i forme (liberalno–demokratske) države — »kapitalo–parlamentarizam«. Druga je, pak, politika jedino autentična i ima značajke emancipacijsko–revolucionarnoga projekta. Njezin je pravi naziv — *politika istine*.

19 Žarko Paić, *Sloboda bez moći: Politika u mreži entropije*, Bijeli val, Zagreb, 2013.

20 Alain Badiou, *Abrégé de Métapolitique*, Seuil, Pariz, 1998.

21 Vidi o tome: Bruno Bosteels, *Badiou and Politics*, str. 237–242.

22 Jacques Lacan, *L'Éthique de la Psychoanalyse: Le Séminaire VII*, Seuil, Pariz, 1986.

tog slogana studentske pobune 1968. godine koja je došla iz nadrealističkoga imaginarija *budimo realni, tražimo nemoguće*, Badiou u kritici tradicionalne ontologije i posebno pojma potencijalnosti upućuje na rješenje ove aporije između realne politike i politike (nemogućega) događaja. Samo je rješenje problema zapravo nužno »filozofijsko« jer pretpostavlja pomirenje ideje i zbilje, mogućnosti i nužnosti. Ali ne više iz ekonomsko-tehničke nužnosti kraja kapitalizma, nego iz političke intervencije subjekta »novoga događaja«. To je u konačnici istinska nemoć i posvemašnja revizija Marxa. Ujedno je to i razlog zbog čega »politička ontologija« na tragu Badioua i Žižeka završava padom u okrilje mistike subjekta bez supstancije. Štoviše, u tom se skriva razlog filozofijske apologije Lenjina i Mao Zedonga, što uvelike otežava prijem ovog političkoga mišljenja bez polaganja računa o dosezima totalitarne vladavine s legitimnošću »marksizma-lenjinizma« i »dijalektičkoga materijalizma« u 20. stoljeću.²³ O tome ću opširnije govoriti u zaključku ovoga razmatranja.

Kada se to ima u vidu, tada postaje jasno zašto je Badiou kao i Rancière politiku koja istinski mijenja poredak svijeta i njegovu logiku uveo u područje estetskoga i zašto je k tome njezina »logika« u nesvodljivosti događaja na područje logike bitka. Svakoj mogućoj etici, a ponajviše današnjoj multikulturalnoj i liberalnoj etici Drugoga i (kulturnih) razlika, ona otkazuje bilo kakvo povjerenje. Badiou u najradikalnijem suvremenom spisu protiv etike (postmoderne) i njezina kulta razlika jednostavno ustvrđuje da inflacija etičkoga diskursa u doba neoliberalne ekonomije-politike-kulture globalizacije govori o novoj ideologiji partikularnosti interesa.²⁴ Taj govor ne samo da prikriva голу istinu svijeta nejednakosti i neslobode, već ga učvršćuje time što mu podaruje etičku lažnu pozlatu. Nije teško objasniti zašto se etika bezuvjetnoga Drugoga u spisima Emmanuela Lévinasa pokazuje drugom stranom političke reartikulacije neoliberalne ideologije moći. Upravo zato što prebacuje odgovornost na osamljenog i tjeskobno decentriranoga subjekta u njegovu »racionalnome izboru« uspjeha ili smrti ona poprima značajke ljubavi-spram-bližnjega u nemogućem zahtjevu tolerancije.²⁵ Što je nemoguće preokreće se u svoju suprotnost samo s drugim predznakom. Sada je riječ o neograničenome broju mogućnosti koje stoje na raspolaganju subjektu. Gotovo su sve osuđene na promašaj. Izbor nikad nije stvar ontologije potrošačkoga društva, nego suverene odluke racionalnoga subjekta da život posveti žrtvovanju za istinom ili nihilizmu društva spektakla. U oba slučaja »suverenost« ima svoju cijenu. Žrtva se plaća ravno-

23 O »političkoj ontologiji« i njezinim temeljnim pojmovima vidi knjigu Slavoj Žižeka, *The Ticklish Subject: The Absent Centre of Political Ontology*, Verso, London–New York, 2000. i Slavoj Žižek, *The Parallax View*, The MIT Press, Cambridge–Massachusetts, London 2006.

24 Alain Badiou, *Ethics: An Essay on the Understanding of Evil*, Verso, London–New York, 2013. Vidi o tome: Žarko Paić, »Etika kao ideologija: Alain Badiou«, u: *Traume razlika*, Meandarmedia, Zagreb, 2007., str. 91–105.

25 Emmanuel Lévinas, *Otherwise Than Being: Or Beyond Essence*, Duquesne University Press, Pittsburg, 1998. Vidi o tome: Žarko Paić, »Mesijanski trijumf etike? Emmanuel Lévinas i aporije Drugoga«, u: *Sloboda bez moći: Politika u mreži entropije*, str. 346–392.

dušnošću postmodernoga medijskoga cinizma, a nihilizam varira od besćenja do luksuza s ograničenim rokom trajanja.

Primat političkoga nad etičkim u tom pogledu ne označava povratak politike iz područja »političke filozofije«. Naprotiv, ovdje nije riječ ni o kakvome povratku nakon povlačenja u zone privatnosti i ravnodušnosti spram vladajućega duha kulturalizacije politike u neoliberalnome kapitalizmu. Što je jedino važno svodi se na događaj onoga što mora doći jer se u tom dolasku nalazi istina subjekta samoga: da, naime, zajednica koja ga određuje nije tek znanje, djelovanje i proizvođenje novoga–u–svijetu. Posljednja je istina događaja svojevrsna antiteologija novoga u samome misteriju događaja kao takvoga. To je ono što Badiou zove četvrtim uvjetom filozofije. Iz njega proizlazi karakter kontingentne i čudovišno neodredljive sveze između istine, događaja i subjekta. Da, ono posljednje jest zapravo metafizička otvorenost prvoga u njegovoj beskonačnoj moći podarivanja bitka kao praznine. Ono posljednje je pokretač svega što se događa. A naziva se ljubavlju koja stoji u samome početku filozofije. Ljubav spram mudrosti postaje želja za istinom. Nije, dakle, istina nešto onkraj ljudske tjelesnosti. Ne živi ona u nekom eteru misaone energije bez stvarnoga života subjekta. Želja dolazi iz uvjeta mogućnosti egzistencije čovjeka. Bez želje ni događaj novoga ne bi imao pokretačku mogućnost. Ova misao određuje i metafiziku postajanja Gillesa Deleuzea. Korpor(e)alni obrat ne odnosi se tek na povratak tijelu nakon njegove suspenzije tijekom čitave povijesti filozofije do Spinoze i Nietzschea. Naprotiv, pronalazak događaja tjelesnosti izvan zatočenja u duhu oslobađa dotad prokazanu estetiku i njezino kraljevstvo osjetilnosti. Želja se od metafizičke volje subjekta iznova pokazuje u njezinome ovosvjetovnome ruhu. Kada imanencija postaje novo načelo filozofije, tijelu se vraća izgubljeno dostojanstvo. No, razlika je između Deleuzea i Badioua već u tome što se za potonjega imanencija ne razotkriva antifilozofijskim novim *credom* jedne pobune nalik hermetičnom neognostičkome materijalizmu.²⁶ Umjesto toga susrećemo se s problemom transcendencije i beskonačnosti kao antiteologije događaja jedne začudne sinteze uma i želje bez primata decentriranoga subjekta kakvog je odredio Lacan u *Etici psihoanalize*.²⁷ Istinu, prema tome, omogućuje samo borba i apsolutna nemogućnost događaja. Badiou na tragu Marxa ovaj događaj naziva emancipacijsko–revolucionarnom djelatnošću nove zajednice koja mora doći — *komunizma*.²⁸

Vratimo se aksiomu Badiouva mišljenja političkoga i politike. Da bi, naime, dospio do definicije što jest uopće politika u suvremenoj situaciji vladavine liberalnoga konsenzusa u globalnome kapitalizmu morao je preventivno suspendirati ono značenje koje se tradicijom uspostavilo ne samo vladajućim

26 Vidi o tome: Joshua Ramey, *The Hermetic Deleuze: Philosophy and Spiritual Ordeal*, Duke University Press, Durham–London, 2012.

27 Vidi o tome: A. J. Bartlett, Justin Clemens i Jon Roffe, *Lacan, Deleuze, Badiou*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2015.

28 Alain Badiou, *The Communist Hypothesis*, Verso, London, 2010.

diskursom »političke filozofije«, već i same djelatnosti politike od antike do danas. To je značenje sadržano u pojmu sredstva/svrhe osiguranja najvišega dobra u zajednici. Ako je u pitanju logika uzrok–posljedica, tada je sredstvo uvijek u znaku nekog učinkovita uzroka. A upravo on dovodi do očekivane posljedice. Drugim riječima, politika otuda ne može biti drugo negoli mišljena unutar metafizičkoga okvira kauzalno–teleologijskoga modela. Svaki obrat te sheme pretpostavlja: (1) da se politika shvati imanentno, pa onda slijedi da izvan njezine djelatne dimenzije praktičnoga odnosa spram svijeta nema ništa osim regulativnoga Boga etike, u nekoj aristotelovsko–kantovskoj perspektivi; (2) da se politika shvati transcendentno, no ovaj put s onu stranu djelovanja ljudskih zakonitosti i pravila, pa se u svojoj primarnoj dimenziji odlučivanja o suverenosti pojavljuje sekulariziranom teologijom, kako je to paradigmatički odredio Carl Schmitt u svojem pojmu političkoga te obilježio sve daljnje pokušaje mišljenja na tom tragu, bez obzira bili oni »desni« ili »lijevi«. ²⁹ No, što ako politika ima svoje mjesto i vrijeme, svoj navlastiti i posve drukčiji *nomos* od svih drugih djelatnosti, kako teorijskih tako i *poiētiki* (proizvodnih), ali ujedno i bitno različit od područja etike i ekonomije?

U traganju za »utemeljujućim temeljem« jedne politike s onu stranu logike sredstvo–svrha i uzrok–posljedica, Badiou je poduzeo dvostruku operaciju oslobađanja od okova tradicije. Ali time nije survao tradiciju u ponor. Posve suprotno, on ju je reinterpretirao na specifičan, gotovo bi se moglo kazati platonistički način bez vladavine ideja nad zbiljom ili zbilje nad idejama. Posrijedi je obrat kako unutar metafizike tako i obrat izvan njezinih temeljnih pravaca. Politika je, naime, za Badioua prije svega događaj. Riječ je o takvome događaju koji je ponajprije čitljiv i shvatljiv retroaktivno na svoje moguće uzroke. Drugim riječima, politika je događaj čiste singularnosti i kontingencije povijesti kao autentičan način mišljenja. Nije, dakle, politika ono što se jedino može misliti iz filozofije u smislu njezina posebnoga predmeta, kao što je to i pravo, religija, umjetnost. To bi bio samo nastavak Hegela drugim sredstvima. Umjesto toga prvi je čin operacije oslobađanja od nasljeđa »političke filozofije« ujedno korak spram drugoga. A to je da se politici samoj podari ono što događaj u sebi čini singularnim i kontingentnim. Radi se o njegovoj nesvodljivosti. Ne može ga se podvesti pod bilo koje druge događaje kao i na niz potencijalnosti, koje su u metafizičkome smislu riječi pridonijele tom ostvarenju. Badiou stoga u svojoj kritici »političke filozofije« poduzima ujedno korak natrag k Platonu i korak naprijed iz Marxova dijalektičkoga i historijskoga materijalizma u kojem politika jest ponajprije sredstvo za druge ciljeve. A to su oni najveći i posljednji ciljevi što se povezuju uz ozbiljenje komunizma kao zajednice slobode, jedna-

29 Carl Schmitt, *Der Begriff des Politischen*, Dunker & Humblot, Berlin, 1963., str. 52. Vidi o tome: Michael Grossheim, *Politischer Existenzialismus: Subjektivität zwischen Entfremdung und Engagement*, Mohr Siebeck, Tübingen, 2002. i Annika Thiem, »Schmittian Shadows and Contemporary Theological–Political Constellations«, *Social Research: An International Quarterly*, Vol. 80, br. 1/2013., proljeće, str. 1–32.

kosti, solidarnosti i pravednosti. Sažeto iskazano, za Badioua je politika događaj revolucionarne emancipacije povijesti uopće. Utoliko ima primat nad svim drugim područjima ili djelatnostima kao što su znanost, umjetnost i ljubav. Ne može se, doduše, kazati da je ljubav po-sebi »politička stvar«. Ali politika bez ljubavi spram događaja nepredvidljive kontingencije zajednice ne može ispuniti svoju povijesnu zadaću. Nije to Bretonova »luda ljubav« koja ne poznaje granice, a nije ni fanatizam u službi nepolitičkih ciljeva, što sežu od religiozne mahnitosti do etičke posvećenosti zakonu Božje istine. Kierkegaard je pojam ljubavi uspostavio egzistencijalnim projektom u svoje tri ekstaze: estetskoj, etičkoj i religioznoj.³⁰ Ljubav je ovdje s onu stranu prijateljstva (*filia*) i želje (*eros*). Istina kao događaj politike zahtijeva predanost koja dolazi niotkuda i odlazi u prazninu bitka kada ljubav prestane biti pokretačem života. No, budući da je »bit« događaja u njegovoj beskonačnosti singularne kontingencije, a to znači da se ne ponavlja, nego postaje uvijek novim u novoj situaciji i stanju, onda se ljubav u filozofijskome smislu mora shvatiti bitno politički. To znači da je događaj ljubavi procedura istine. S pomoću nje subjekt sebe uspostavlja subjektom u činu emancipacije i revolucije. A to su načini dospjeća do zajednice apsolutne slobode, jednakosti i pravednosti. Platonizam u Badioua nije tek filozofijski dodatak razumijevanju politike. Radi se o »nužnoj slučajnosti« sveze između bitka i događaja. Bez te sveze ni bitak a niti događaj ne mogu uopće biti predmetom mišljenja.³¹

85

U poglavlju »Protiv političke filozofije« iz spisa *Sažetak metapolitike* Badiou se u kritičkome razračunavanju s Hannah Arendt i njezinim postavkama da je politika poseban oblik onoga što Kant u svojoj trećoj kritici (rasudne snage) naziva mogućnošću refleksije o djelovanju unutar granica uma, dakle, pluralnosti stavova o politici, usmjerava pokušaju da se »bit« politike misli iz događajnosti događaja. Na taj se način rastemeljuje čitava arhitektonika »političke filozofije«.³² Umjesto njezinih kategorija na djelu su one koje, uostalom, pripadaju jedinstvenom i jednokratnome činu političkoga. U njemu se spajaju rizik i odlučnost. Ovdje je uključeno sve ono što je i sam Carl Schmitt smatrao odlikama suverenosti politike pred drugim područjima života kao što su znanost, tehnika, kultura. No, Badiou svemu tome dodaje još nešto. Znanje o politici jest uvijek retroaktivno. Znanje kao znanost nije isto što i mišljenje političkoga, a ne o politici. To je bitna »ontologijska razlika«. Tek iz događaja otvaraju se mogućnosti njegove interpretacije. Ovo je blisko, pak, filozofijskoj poziciji ranoga Derrida iz *Gramatologije*.³³ Tamo se naglašava da događaj pisma kao teksta prethodi govoru. Usto, da bi se događaj kao takav mogao mi-

30 Vidi o tome: Žarko Paić, »Sloboda kot dogodek: eksistenca — vera — svet po Kierkegaardu«, u: Primož Repar (ur.), *Nova oikonomia odnosov: bližnjik in eksistencialni preobrat*, KUD Apokalipsa, Ljubljana, 2014., str. 242–276.

31 Alain Badiou, *Éloge de l'amour*, Flamarion, Pariz, 2009.

32 Alain Badiou, *Abrégé de Métapolitique*, str. 19–34.

33 Jacques Derrida, *De la gramatologie*, Minuit, Pariz, 1967.

sliti u svojoj singularnosti i kontingenciji, potrebno je uspostaviti nove odnose između pojma »objekta« i »subjekta«. Dakako, to znači ponaprije zgraditi se od prigovora pada u dijalektiku »subjekt«–»objekta« dogmatskog dijalektičkoga materijalizma čak i u inačici filozofije nade Ernsta Blocha. Događaj se zbiva uvijek u partikularnoj univerzalnosti, odnosno u specifičnoj situaciji (*situation*).³⁴ Za nju nije moguće primijeniti ista pravila kao za neku drugu situaciju. Primjeri koje Badiou navodi u svojim djelima su uvijek isti: građanske i političke revolucije modernoga doba, Pariška komuna, Lenjinova Oktobarska revolucija 1917. godine, Maov »dugi marš« u Kini, studentska pobuna 1968. godine u Parizu. Iz toga je vidljivo da se politika ne može univerzalizirati polazeći od pojma situacije kao nečega što ima »objektivnu« zadanost, pa bi se onda mogla na isti način primijeniti u drugoj situaciji. Događaj nije time politički ovisan o situaciji u smislu onoga što Lenjin govori o tzv. »objektivnim okolnostima«. Radi se o mogućnosti promjene danosti bitka ili situacije koja je složena struktura bitka i onoga što se »dogada« kada nastupa radikalna promjena. U cjelini, »bit« se političkoga i politike ne nalazi u mišljenju ideja ili formi koje transcendentalno djeluju na zbilju, nego u formi mišljenja kao singularnoga događaja kontingencije.

»Treba se suprotstaviti svakoj konsenzualnoj viziji politike. Događaj nikad nije nešto zajedničko, čak i kada istina koja proizlazi iz njega jest univerzalnom, jer je njegovo priznanje *kao događaja* jednostavno ono isto što i politička odluka. Politika je hazardna, borbena i uvijek osobito nedjeljiva vjera u događajnu singularnost pod jedinom pretpostavkom samo–autoriziranja. Univerzalnost političke istine koja otuda proizlazi jest u sebi izrecivom, poput svake istine, jedino reatktivno, u formi znanja. Dakako, točka iz koje se politika može misliti — jest ona njezinih sudionika, a ne njezinih promatrača.«³⁵

Kritika »političke filozofije«, međutim, bila bi nepotpunom ukoliko bi Badiou ostao samo na konstataciji koja dovodi u pitanje Platonovo mišljenje o politici i Kantovu estetiku mirne kontemplacije ravnodušnoga promatrača. Vidjeli smo već da se filozofija u moderno doba, a posebno u 20. stoljeću kada dolazi do njezina paradoksalnoga procvata — ah, nikad više »filozofije«! — odlikuje pokušajem oslobađanja od jednako tako moćnih okova znanstvene procedure generičkih istina i političke transformacije subjekta u njegovu estetskome obzorju događaja. Sve ono što u definiciji *metapolitike* govori Badiou za područje političkoga kao emancipacijskoga projekta vrijedi, da paradoks bude potpun, i za filozofiju. Jer što je to »suvremena filozofija« ako ne razvedeni putevi mnoštva teorijskih rješenja glavnoga problema mišljenja. Ono od Heideggera postaje pitanjem prebolijevanja metafizike (*Überwindung der Metaphysik*) kao tehničkoga usuda zapadnjačke povijesti bitka. Događaj, dakle, pripada u ovome slučaju nečemu posve jedinstvenom, jednokratnom i nepo-

34 Vidi o tome: Bruno Bosteels, *Badiou and Politics*, str. 242–249.

35 Alain Badiou, *Abrégé de Métapolitique*, str. 33.

novljivome u svijetu. Štoviše, događaj političke intervencije mijenja situaciju. To se zbiva tako što mijenja položaj subjekta iz stanja pukoga promatrača u stanje sudionika događaja, htio to on ili ne. Filozofija se i u liku harlekinova nova ruha antifilozofije, a doista je u 20. stoljeću najbolji svjedok za to Lacan s njegovom »etikom psihoanalize«, pojavljuje kao *događaj mišljenja*. Bez tog događaja nije moguće da nastupi bilo kakav tzv. spontani događaj političke intervencije u povijesti. Razlog leži u tome što su sve političke revolucije i svi revolucionarni obrati već uvijek bili ono (ne)predvidljivo u svojoj kontingenciji. Štoviše, oni su najavljeni mišljenjem emancipacije i revolucije. To je bilo, primjerice, bjelodano u Francuskoj i Oktobarskoj revoluciji. Rousseau i enciklopedisti su, pak, pripremili duhovni teren za političke događaje radikalne promjene društva i politike u Francuskoj. Time su uveli u modernost prije stvarnoga događaja, dok je Lenjin bio idejni tvorac revidiranoga marksizma s idejom revolucije u jednoj zemlji. Na to se poziva Badiou u svojem novome čitanju Marxa i ideje komunizma, posebno u pokušaju da ponudi alternativu za suvremeno doba vladavine neoliberalne oligarhije sveprisutnoj ravnodušnosti i neutralnosti »politike« kao tehnologije moći. Zato je politika svagda i uvijek događaj nepredvidljive avanture slobode, Ona prekida s postojećom situacijom bitka. Na taj se način ruše temelji »političke filozofije«. Mišljenje politike u svojoj otvorenosti događaja jest mišljenje specifičnog i navlastitoga kôda. S njime tek nastaje »ljudska situacija«.

Drugim riječima, ono što Badiou naziva *metapolitikom* jest sam događaj politike istine ili sklopa u kojem su do istovjetnosti dovedeni znanje o događaju (*theoria*), sam događaj u svojoj otvorenosti (*praxis*) i način njegove osjetilne artikulacije (*poiesis i aisthesis*). Što konstituira subjekt kao subjektiviranje? Ništa drugo negoli sudioništvo u događaju s kojim otpočinje ljudski svijet zajedništva. Taj rizik i nepredvidljivost slobode nije nikakav zasljepljeni avanturizam subjekta u smislu fanatičnoga voluntarizma, što su Marx i Lenjin pripisivali blankistima i teroru Termidora u Francuskoj revoluciji. Naprotiv, subjekt se rekonstituira u političkoj intervenciji. Što iz toga proizlazi? Samo to da Badiou mora u svojem platonizmu antifilozofije iznova stvoriti jedan specifičan sustav mišljenja. U njemu, doduše, više nema imperativa »političke filozofije«. Ali zato se »politička ontologija« pojavljuje kao antiteologija novoga događaja. U tome je paradoks i aporija njegove *metapolitike*. Ona postulira nadolazeću zajednicu apsolutne pravednosti samo zato jer mora *politiku (la politique)* vezati uz formu države. U globalnome neoliberalnome kapitalizmu ta je posvuda proširena forma postala demokracija. Ako je, dakle, politika istinski događaj, onda je njegova »bit« u tome da radikalno, što znači emancipacijski–revolucionarno, mijenja čitav povijesni sklop koji, doduše, Badiou u svojoj ontologiji rekonfigurira. Kako god bilo, uvijek je prisutan problem odnosa između mišljenja bitka (matematike) i mišljenja događaja (politike). Rješenje je, dakako, osebujni platonizam bez prvoga načela ili počela, jer Badiou ne prizna je ni djelovanje načela imanencije niti načela transcendencije za ono što bismo

nazvali »prvim početkom«. U analogiji s Heideggerovim mišljenjem »drugoga početka«, kako bismo mogli nazvati ne bez poteškoća Badiouov put dospjeća do antiteologije novoga događaja, stvar je u tome da postoji beskonačno mnogo mogućnosti da mnoštva (bitak) postanu događajem. Ali je uvijek ipak riječ samo o jedinstvenosti, neponovljivosti i jednokratnosti (jednoga) događaja kao takvoga. Misлити politiku znači otuda misлити ono što je moguća ne–mogućnost događaja uopće. A to pretpostavlja da se pojam politike naposljetku oslobodi bilo kakve apriorne i aposteriorne logike zbivanja u svijetu. U raspravi o odnosu filozofije i politike kao *mišljenja* Badiou kaže ono odlučujuće za razumijevanje pojma *političkoga–politike* kao događaja. Naime, za njega

»politika ('emancipacije' ili 'pravednosti', što su filozofijska imena; ili 'u unutarjosti', što je naziv kojim Sylvain Lazarus označava politiku kao takvu) jest singularnost u situaciji, ovisna o učinku kolektiva u kojem, na poseban način, ona predstavlja istinu (no 'istina' ostaje filozofijski naziv, iako učinkovita procedura ne imenuje politiku kao takvu). /.../ svaka filozofija u nastojanju sastavljanja različitih disparatnih istina u svojem nabranjanju tih istina, mora *razlikovati* političku proceduru od drugih procedura. Ona fiksira danu situaciju (kolektiv kao beskonačnost), brojčanost, specifično neimenovano itd. Tako valja kazati da pristup kojim se filozofija smješta pod uvjete politike *nužno uključuje danu filozofijsku definiciju politike.*«³⁶

Politika je kontingentan događaj. To je odlikuje kao ono navlastito čovjeku bez »ljudske prirode«, koja, dakako, ne postoji unaprijed. Badiou će pokazati, naprotiv, da se kako ideja o prirodi tako i ideja o čovjeku na ishodu modernoga doba nalaze na svojem kraju. One su uključene u znanosti o nečemu što s prirodom i čovjekom više nema izravne sveze. Teorijski antihumanizam kakav je krasio Althusserov odnos spram marksizma ovdje postaje istoznačnim s nemogućnošću definicije čovjeka iz antropologijskoga obzorja. Ako je Derrida na tragu Heideggera postavio u pitanje ideju čovjeka uopće, govoreći o nekoliko njegovih »krajeva« od filozofije, znanosti do tehnologije, onda je za Badioua nešto neprijeporno. Čovjek se ne pojavljuje u ontologijskome smislu zgotovljenim bićem s njemu pripadnom »biti« kao nepromjenljivoj strukturi ljudskoga bitka. Zahvaljujući djelovanju sklopa ili generičkih procedura znanosti, politike, umjetnosti i ljubavi on tek nastaje u svojoj otvorenosti spram budućnosti. Nastaje kao nova »ljudska priroda« u suprotnosti spram zatvorenosti tehničkoga sklopa.³⁷ Događaj koji ima bitno političko značenje promjene, obrata, transformacije, revolucije bitka kao takvoga usmjerava mnoštvo u njegovu nizu spram drugih ciljeva i svrha od instrumentalnih. Kapitalizam je za Badioua kao i za Marxa otuđeno/postvareno stanje, a ne događaj; on je objektivirana situacija povijesti, a ne (ne)moguća mogućnost ozbiljenja zajednice na temelju politike istine. Zbog toga je ideja koja još jedino preostaje jedina istinska ideja politike

36 Alain Badiou, »Philosophy and Politics«, u: *Conditions*, str. 154.

37 Alain Badiou, *Le Siècle*, str. 250.

uopće od njezina nastanka do njezina kraja. Za Rancièrea je to *demokracija*, a za Badioua — *komunizam*. Za obojicu se ideja vladavine i moći upravljanja poviješću ne može utemeljiti. Zato je *an-arhé* u tom slučaju samo drugo ime za odsutnost prvoga uzroka i posljednje svrhe. Apriorizam demokracije postaje sada aksiom komunizma. U oba slučaja riječ je o ideji zajednice (*politeia, civitas dei, republika*). Ali razlika između »demokracije« i »komunizma« ne proizlazi samo otuda što je na razini ideja riječ o sporu između Istoga. Razlika leži u tome što za Badioua komunizam kao nadolazeća zajednica predstavlja uvjet mogućnosti demokracije. Je li to »komunizam« iz Marxove perspektive kao »carstvo slobode« izvedeno u dijalektičkome obratu Hegela ili možda ono što se čini naprosto nužnim za daljnji razvitak ove duboko kompromitirane ideje u 20. stoljeću zbog totalitarne vladavine lenjinizma–staljinizma i maoizma? Badiou je ovdje iznimno proturječan, ali upravo stoga i dosljedan. To je »komunizam« bez marksizma u značenju ideologije »diktature proletarijata«. No, sjetimo se da je već na početku Marxova i Engelsova spisa *Manifest KP* izrečena presudna misao kako je uvjet slobode za pojedinca uvjet slobode za sve. Liberalna максима označava otuda nužnost demokratske politike priznanja slobode pojedinca, pa je sve drugo samo pitanje ontologijskoga ranga. Sve drugo je, uostalom, pad ispod razine povijesti. Utoliko je *metapolitika* samo način mišljenja politike u njezinoj bitnoj otvorenosti događaja, a ne neka stvarna politika »iznad« ove postojeće u tzv. realnome liberalno–demokratskome kapitalizmu.

89

»Ovdje je važno kazati da događaj nije ozbiljenje mogućnosti koja se nalazi u situaciji ili je ovisna o transcendentnim zakonima svijeta. Događaj je stvaranje novih mogućnosti. On nije naprosto smješten na razinu objektivnih mogućnosti, već na razinu mogućih mogućnosti. Ili drukčije rečeno: s obzirom na situaciju ili svijet, događaj otvara put za mogućnost onoga što je — iz ograničene perspektive stvaranja situacije ili legalnosti svijeta — strogo nemoguće. Ako imamo na umu ovdje ono što Lacan zove realno = nemoguće, unutarnji realni aspekt događaja bit će primjereno sagledan. Mogli bismo reći da je događaj nastanak realnoga kao svoje vlastite buduće mogućnosti.«³⁸

2. Intervencije: Politika kao događaj

Može li se misliti događaj bez da se misli politika? Vidjeli smo da je veza između filozofije i politike u pojmu »mišljenja«. Za razliku od metafizičke tradicije »političke filozofije« Badiou ne dodjeljuje pojmu političkoga tek uobičajeni pojam (praktičnoga) djelovanja. To je poseban način djelovanja koji se razlikuje od etičkoga ili religioznoga stava, jer nije posrijedi tek suđenje o javnim stvarima u zajednici. Posrijedi je autentičan način mišljenja–djelovanja. Teorijska

38 Alain Badiou, *The Communist Hypothesis*, str. 242–243.

praksa postaje praktičnom teorijom. Politika u odnosu na etiku i ekonomiju ima novi primat u posve drukčijim uvjetima negoli je to bilo u iskonu grčke demokracije i njezine ideje jednakosti i pravednosti. Mišljenje politike nije, dakle, mišljenje »o« politici u smislu puke refleksije o intencionalnome predmetu. S politikom se sve može promijeniti pod uvjetom radikalne promjene subjekta i njegova svijeta. Mišljenje pritom ne dolazi naknadno, iako je retroaktivno znanje o (političkome) događaju u znaku primata prakse nad teorijom. Ono što Badiou naglašava jest posve drukčiji način kojim se uspostavlja sveza između filozofije i politike. Ako to više nije na način »političke filozofije«, očigledno je da se ovdje radi o udjelu antifilozofije i njezinoga patosa otkrića onoga što je suprotstavljeno sustavu i metodi filozofije od Platona i Aristotela do Hegela i Schellinga. U cjelini Badiouova mišljenja pojavljuju se neprestano dualizmi, razdvajanja, binarne opreke, dijalektičke suprotnosti. Novi pristup filozofiji i politici ne znači da bi uvođenjem pojma antifilozofije politika trebala postati antipolitikom. Posve suprotno, istinska je politika uvijek *metapolitika* stoga što je njezin sadržaj nepolitički u realno postojećem svijetu globalne vladavine liberalne demokracije. Ekonomija u značenju korporativnoga upravljanja zauzima mjesto politike, dok etika dolazi na mjesto nove ideologije u znaku »kulturalizma« politike. Konkretno, ideja profita zamjenjuje ideju zajedničkoga dobra (*communauté*), a ideja tolerancije Drugoga i kulturnih razlika postaje ideologija razdvajanja »nas« i »njih«. Tako umjesto zajednice različitih imamo paradoks da je na djelu realna politika istoga, to jest vladavina neoliberalne oligarhije u državama »novoga svjetskoga poretka«. I ovdje se pokazuje začudna blizina u shvaćanju politike kod Rancièrea i Badioua.

Pitanje koje se neminovno postavlja u analizi pojma politike u Badioua jest »filozofijsko« pitanje: što omogućuje da se postavi u pitanje odnos filozofije i politike? Je li takvo pitanje znak da je političko izgubilo vjerodostojnost, a filozofija svoju legitimnost, pa oba pojma panično trebaju učvršćenje sveze, taj veznik *i* bez kojeg je teorijsko mišljenje prazno, a praktično mišljenje slijepo? Uglavnom, Badiou polazi od toga da je zadaća filozofije misliti politiku *kao* događaj čiste kontingencije. Što to uistinu znači? Misliti politiku moguće je s visoka i s tla, kao što smo to već pokazali. Ako je politika »mišljenje«, kako se to opetovano izvodi u knjizi *Sažetak metapolitike*, onda je posrijedi artikulacija procedure istine. Ovo »mišljenje« slijedi svoju vlastitu »logiku« i »estetiku«. Ovo čini na taj način što tvrdi da je umijeće nemogućega uvjet mogućnosti politike koja nadilazi tlo tzv. *realpolitik*. Umjesto sigurnosti i luksuza liberalnoga konsenzusa, koji jamči autoritarna ili nadzorna država, sve je dovedeno do ruba kada više demokratska igra promjene vlasti ne polučuje drugo osim legitimnoga stanja vladavine oligarhije bez granica. Rizik je majka nastanka događaja. A nepredvidljivost suverene odluke o pokretanju lanca učinaka nikad nije tek volontaristička predstava događaja za mase. Na jednom mjestu rasprave o uvjetima pod kojima i kada se neki događaj može imenovati »političkim«, Badiou naglašava da je za to potrebno da politika ima karakter za-

jedničke odluke, odnosno da su zadovoljeni uvjeti kojima politika pripada nizu beskonačnosti što se tiče mogućnosti, te da se nalazi u odnosu spram stanja situacije kao proizvodnja generičkih procedura istine. Drugim riječima, politika kao »mišljenje« dovodi u tijesnu svezu bitak kao stanje situacije i subjekt kao mogućnost nastanka novoga. Izvan tradicionalnoga shvaćanja kategorije mogućnosti ovdje se radi o apsolutnome prekidu s poretkom uzrok–posljedica. Linearni slijed povijesti gubi svoj kontinuitet. Umjesto njega u igru ulazi beskonačni niz singularnih potencijalnosti.³⁹ Transcendencija i imanencija politike nisu rješenje problema nemoći političkoga danas da otvori mogućnosti emancipacijsko–revolucionarnoga puta u novi svijet.

Što još onda preostaje? Ništa drugo nego ono što omogućuje mnoštvo mogućnosti i retroaktivno podaruje znanje o »sadašnjosti« kao postajanju subjekta drukčijim u nadolazećem vremenu. To je čisti događaj u svojoj »nužnoj slučajnosti. Radi se o političkoj intervenciji u matematički niz skupova samoga bitka kao konfiguraciji stanja (države) i situacije (društva). Badiou ovu svezu između filozofije i politike problematizira na taj način što uvodi u optjecaj pojam događaja. Time se ne mijenja samo bitak, već i struktura vremenitosti događaja. Posrijedi je rad oko teorije subjekta kao političkome mišljenju s onu stranu postojećih »subjektivizama« novovjekovne filozofije od Descartesa do Sartrea. Subjekt pritom nije samo pitanje spoznaje i želje (filozofije i psihoanalize), nego ono što stoji u njihovoj netematiziranoj svezi, a istodobno se otklanja od imanencije tijela i tjelesnosti mišljenja kako je to izvedeno u Deleuzeovoj ontologiji postajanja.⁴⁰ Blizina između Deleuzea i Badioua u ontologijskim pitanjima nije ujedno i blizina u političkim rješenjima. Dok je u Deleuzea riječ o politici kao postajanju utopijskim događajem stvaranja »novoga naroda i zemlje« u vremenskoj dimenziji budućnosti, Badiou polazi od toga da je beskonačnost u ontologijskome smislu, a to znači za njega matematičkome *par excellence*, ujedno i povratna sprega za uvođenje pojma beskonačnosti u područje političkoga (događaja). Za Deleuzea je pojam bitka suspendiran ničeanjskim bivanjem ili postajanjem (*werden, devenir*) da bi se vodećem načelu »Velikog Drugoga« ili Boga/Zakona/Prirode kao transcendencije oduzela moć stvaranja. Umjesto toga pojam imanencije postaje stvaralačkim načelom beskonačnosti u svagda novome stvaranju mnoštva svjetova.⁴¹

Naravno, taj drugi način kojim se filozofija u svojoj autonomnosti preobražava u umjetničkoga demijurga nije ono što zagovara Badiou u svojoj »političkoj ontologiji«. Vidjeli smo da se pojam događaja »politizira« ne zato da bi

39 Alain Badiou, *Abrégé de Métapolitique*, str. 155.

40 Gilles Deleuze, *Difference end Repetition*, Columbia University Press, New York, 1994. i Alain Badiou, *Deleuze: The Clamor of Being*, University of Minnesota Press, Minneapolis–London, 1999.

41 Vidi o tome: Žarko Paić, *Sloboda bez moći: Politika u mreži entropije*, str. 198–250. i 251–293. i Žarko Paić, *Treća zemlja: Tehnosfera i umjetnost*, Litteris, Zagreb, 2014., str. 109–164. i 165–203.

bitak u svojoj mnoštvenosti postao pokretačkim načelom promjena, nego zato što svijet u svojoj svjetovnosti ne može biti povijesnim i ljudskim u fatalnome kretanju spram neljudskoga. Događaj je pojam koji se u Badiouovu materijalističkom obratu dijalektike na tragu Marxa, Cantora, Heideggera, Althussera i Lacana nalazi u središtu, a ima attribute onoga što stoji između (*in-between*) bitka i vremena. Ali ne kao njihova naknadna sveza, već kao kontingentni i singularni zavrtanj i zamašnjak dinamičke beskonačnosti. Stoga se za Badioua za razliku od Heideggera više ne radi o onto-teologijskoj strukturi metafizike, budući da pitanje Boga u svojoj otvorenosti pretpostavlja njegovo »ozbiljenje« upravo u mišljenju događaja kao »radikalne desakralizacije«. Bitak i Bog neutralizirani su idejom beskonačnosti događaja. Ali nije to neognostički, hermetični materijalizam imanencije kao u Deleuzea. Riječ je o drugom načinu mišljenja događaja. U njemu nije postajanje sinonim za vječnost stvaranja. Sve se, naprotiv, događa tako da znanosti o bitku, događaj politike i estetska konfiguracija subjekta tvore ono što omogućuje novome povijesnome sklopu da bude u krajnjoj instanciji platonski odnosno filozofijski legitimnim. Filozofija se pojavljuje na kraju u ideji ljubavi ne više spram bitka kao znanja (*logos*). Umjesto *logosa* i *mythosa* njezina je sudbina u povijesnome smislu određena time što postaje samo mišljenje događaja. Reći da se događaj događa ili kazati da se politika zbiva u prostoru–vremenu povijesti znači pokazati da je u oba slučaja posrijedi ono što je »slučaj« u smislu rijetkosti, nečega iznimnoga, što u svojoj rijetkoj iznimnosti zaslužuje postati univerzalnim iako je po svojoj »prirodi« partikularnim. No, može li se uopće pojam događaja (*événement*) svesti samo na pojam političkoga (*le politique*) kao uvjeta mogućnosti da se iz autentičnoga zbivanja sve umrtvi i postane politikom kao instrumentalnom polugom djelovanja Države (*L'état*), sinonima za čitavu povijest otuđenja/postvarenja i totalnoga upravljanja sudbinom čovjeka?⁴²

Događaj je politički u svojoj »biti« zato jer je politika mišljenje istine. No, ona to nije u smislu procedure znanosti i nije to u smislu procedure umjetnosti. Filozofija jedina ima mogućnost mišljenja događaja zato što se političko pojavljuje izvan dosega »političke filozofije«. Još jedan paradoks? Da, ali lako rješiv. Filozofija omogućuje antifilozofiji njezinu opstojnost života na rubovima i izvan »sustava. Tako se i politika može jedino filozofijski misliti jer je posrijedi specifična forma mišljenja. Ono političko jest sam događaj. A u njemu se sabire istina i subjekt kao istina događaja i kao događaj subjekta. Zato ovaj veznik *i* u najznačajnijem djelu Alaina Badioua *Bitak i događaj* ne može biti razriješen iz vremenske perspektive nadolazeće budućnosti kao utopije, očkivanja, nade i srodnih mesijanskih riječi drugoga došašća Spasitelja, a niti iz apokaliptičkoga diskursa dogmatskoga marksizma koji komunizam zamišlja u odgodi neposredne budućnosti. Bog se metafizike suspendira onda kada više nema razlikovanja između »loše beskonačnosti« i »prazne konačnosti«, kada

42 Alain Badiou, *The Communist Hypothesis*, str. 229–260.

sam događaj u sebi podastire mišljenju otvorenost beskonačno mnogo mogućnosti. Bitak kao Mnoštvo i događaj kao kontingentna singularnost međusobno su upućeni jedno na drugo. Jer bez bitka kao Mnoštva nema ni događaja kao prekida s logikom »stanja« i »situacije« u objektiviranoj znanstvenoj verifikaciji. S druge strane, bez bitka i događaja nema mogućnosti subjektiviranja subjekta koji se uvijek konstituira u borbi protiv onoga što djeluje kao sustavna logika nihilizma.⁴³

Nije li onda Badiouov pojam događaja samo drugo ime za mistiku političke revolucije? Svi primjeri koje navodi u svojim analizama pojma politike navode na to. Ontologija koju predlaže umjesto Heideggerove destrukcije tradicionalne ontologije izvedene u *Bitku i vremenu* (*Sein und Zeit*-u) ima svoje ograničenje zbog toga što se u krajnjoj liniji svodi na matematiku, a pojam događaja nije sinonim za otvorenost vremena u jednom povijesnome smislu »drugoga početka« s onu stranu metafizike, nego upravo suprotno. Beskonačnost, mnoštvo i događaj kao da suspendiraju svaku povijesnost, pa se čini da je to razlogom zašto njegova ideja komunizma ima višak platonizma u ruhu »dijalektičkoga materijalizma«, a manjak Marxove radikalne kritike realiteta kapitalističkoga poretka u ruhu apsolutne znanosti moderne čija je metoda, dakako, hibrid algebre i aritmetike, dakle matematička — *političke ekonomije*. Sve je to razlogom zašto Badiou u svojoj oštroj diobi onoga što jest pojam zbilje ili realnosti i onoga što Lacan naziva realnim, a znamo da je riječ o pukotini ili rupi »u bitku«, da se poslužimo izrazom Sartrea iz *Bitka i ništavila* (*L'Être et le Néant*), a to u krajnjoj konzekvenciji znači prazninu bez događaja ili čistu kontingenciju nepostojećega kao u Althussera, mora dospjeti do toga da mu događajnost događaja ima ono prethodeće (apriorno) i posljedično (aposteriorno). Drugim riječima, znanost kao generička proizvodnja istine započinje tek naknadno i pripada *post-događajnosti*. Što to znači? Ponajprije, kako to iznimno uvjerljivo i kritički pokazuje Daniel Bensaid, događaj ima u sebi dimenzije čuda unatoč zahtjeva za »radikalnom desakralizacijom«. Stoga se mogu uspoređivati različite političke revolucije u povijesti čovječanstva s događajem rođenja, smrti i uskrsnuća Isusa Krista. Čudo pretpostavlja nepredvidljivost, singularnost, kontingenciju. Ne može se svesti na opreke racionalno–iracionalno, a isto se tako ne može razumjeti iz logike neproturječnosti $A=A$. Tome je razlog što ono događajno u događaju ima posve druge i drukčije pojmovne obrise od načela s kojim sve otpočinje — *arhé*.

»Za Badioua, odnos između ovoga događaja i ontologije Mnoštva konstituira središnji problem suvremene filozofije. Što je uistinu događaj? Aleatorički po prirodi, događaj se ne može predvidjeti izvan singularne situacije, niti se čak može izvesti iz ove situacije bez neke nepredvidljive operacije slučaja. Tako Mallarméovo bacanje kocke ilustrira 'čisti događaj mišljenja', koji nema nikakve veze s vodećim strukturalnim određenjem. Ovaj se događaj može odrediti nepredvidljivošću onoga

43 Alain Badiou, *Infinite Thought*, Continuum, London–New York, 2005.

što bi doista moglo da i ne postoji. To je ono što ga dovodi do aure 'sekularizirane milosti'.⁴⁴

Za razliku od Heideggerova puta mišljenja na kojem se bitak u svojoj čisti- ni ili istini pokazao kao događaj povijesnosti epoha i otuda u primarnoj dimen- ziji konačnosti, što omogućuje njegovu vremenost iz ekstatičke budućnosti onoga što je već bilo, ali je postalo bitno drukčijim u nadolazećem, Badiou je iz pojma događaja otklonio povijesnost, a time i ekstatičku vremenost bitka. Svi prigovori njegovome platonskome »dijalektičkome materijalizmu« polaze od tog aksioma. U Badioua, dakle, povijest se nasukala na sprudu trojake nepovi- jesnosti: znanosti, politike i umjetnosti. Povijest znanosti pripada generičkim procedurama istine kao teorijski uvid u vječne aksiome i skupove (matemati- ka); povijest politike jest povijest razlike između stanja–situacije s vodećim pojmom Države i onoga što se tome suprotstavlja kao ono političko bez subjek- ta; povijest umjetnosti poprima lik subjektivacije čovjeka iz njegove primarne želje za osjetilnim likom istine. Sve troje nisu povijesno individuirani iz doga- đaja kao uvjeta mogućnosti njihove naknadne utemeljenosti u pojmu znanja (teorije), djelovanja (prakse) i proizvodnje (umjetnosti). Umjesto toga njihova je dedukcija izvedena iz ovjekovječenja beskonačnosti proizvodnje »novoga« kao stvaranja novoga stanja i situacije u kojem se iznova pojavljuje potreba za revolucijom. Drugim riječima, povijest pojma vječnosti kao beskonačnosti za- htijeva da se Mnoštvo (bitak) epohalno ne određuje svojom povijesnošću. Ono se uzdiže nizom dijalektičkih operacija do jedne verzije vremena koja ima svo- je podrijetlo u pojmu determinističkoga »slučaja«. A to neposredno graniči s teologijskim pojmom misterija događaja nastanka i uskrsnuća Isusa Krista. Sekularna verzija u formi materijalističkoga obrata »velike priče« može postati politikom »bez stranaka« i »bez države«, ali tada je njezina legitimnost samo u tome što nemogućnost »realne alternative« onome što Badiou naziva »kapi- talo–parlamentarizam« proizlazi iz njezine vjere u subjekt koji stvara događaj iz čiste praznine bitka. K tome, on nije ničime predodređen i s ničime uspore- div u prethodnoj povijesti. Mogućnost takvoga događaja nastaje iz njegove ne- mogućnosti. Zbog toga se čini da je Badiou od svih neomarksista danas najbli- ži pokušajima suvremene teologije događaja.⁴⁵ // Događaj je istodobno čisti po- litički misterij. Sudionici u njemu nisu promatrači. Oni su aktivni subjekti

44 Daniel Bensaid, »Alain Badiou and the Miracle of the Event«, str. 97.

45 Vidi o tome: Simon Critchley, *The Faith of Faithless: Experiments in Political Theology*, Ver- so, London–New York, 2012., str. 93–102. i John Milbank, »Materijalizam i transcendentno«, *Tvrda*, br. 1–2/2012., str. 213–233. S engleskoga preveo Boris Gunjević. Zanimljivo je da jedan od najboljih Badiouovih interpretata odriče bilo kakvu mogućnost da njegovo mišljenje pati od neodređene »teologijske« pozadine, te naglašava kako materijalizam novoga tipa s ontologi- jom Mnoštva i shvaćanje političkoga događaja unutar nove teorije subjekta predstavljaju ot- klon od dodira s tradicionalnom metafizikom. Badiou i Deleuze su, prema Peteru Hallwardu, u suvremenoj filozofiji najradikalnije postavili iznova ničeansko pitanje o smrti Boga. Vidi o tome: Peter Hallward, *Badiou: A Subject to Truth*, University of Minnesota Press, Minnea- polis–London, 2003., str. 7.

borbe za ono što može doći jer »mora biti« u smislu regulativnoga zahtjeva povijesti. Ali se može dogoditi da i izostane. Što »mora« biti, ali ne »može« doći u sadašnjem stanju situacije čini Badiouovo razumijevanje politike nekovr-
snom antiteologijom novoga događaja nalik filozofijskoj politici militantne sekte. Nije to, doduše, niti neki blankistički teror niti, pak, anarhizam novoga kova, koji bi bio prihvatljiviji za Rancièrea. Nema nikakve dvojbe da je ovdje posrijedi hibridni slučaj maoizma drugim sredstvima, budući da vjera u subjekt koji se izgrađuje u borbi protiv forme Države u »kapitalo–parlamentarizmu« naposljetku završava kao neprestano iščekivanje novoga događaja (*événement*). Da je tome tako, svjedoči politički intoniran spis o »događajima« što ih je pokrenulo tzv. *Arapsko proljeće*. Borba za ideje građansko–političkih dosega liberalne demokracije prometnula se danas u vladavinu najokrutnijeg oblika političkoga islama. Time se događaj »revolucije« pretvorio u svoju suprotnost — događaj kontrarevolucije s dalekosežnim posljedicama za budućnost Europe i zapadnjačkoga modela politike uopće. Badiouova analiza bila je kao i uvijek filozofijski precizna i snažno utemeljena u diskursu kritike Države kao takve. Ali isto tako bila je posve pogrešna u predviđanju mogućih posljedica. Nekritički zanos s događajem nepredvidljivoga obrata na Bliskome istoku zasjenio je racionalne prosudbe o ishodu prosvjeda u Egiptu, Libiji, Siriji.⁴⁶ U tome je razlika između njegova »platonizma« i dijalektičkoga materijalizma s Marxovim antihegelovskim historijskim materijalizmom. Marxov spis *18. Brumaire Louisa Bonaparte* ne govori o »slučajnosti« događaja revolucije i njezine brutalne suprotnosti u nastanku autokratske diktature. Naprotiv, on pokazuje jasno što će se razviti ako A ne postane B i ako B ne postane A. Povijest kao događaj nije tek povijest partikularne univerzalnosti (klasne borbe). To je povijest koja u svojoj »biti« ima strukturu razvitka onoga što predstavlja vladavinu neljudskoga nad ljudskim, stvari nad prirodom, struktura i funkcija nad jednostavnim odnosom između subjekata/aktera povijesnosti uopće. A ova se »bit« pronalazi u onome što nadilazi ideju subjekta i ujedno ga paradoksalno omogućuje u drugome načinu njegova bitka. Nije riječ o samosvijesti u formi apsolutnoga duha (Hegelov sustav), nego o kapitalu u formi znanstveno–tehnolojske moći. Za takvu totalnu moć nije primjeren nijedan dosadašnji politički poredak. A pitanje je može li to biti demokracija, kako je to izrekao na kraju života Martin Heidegger u razgovoru za *Der Spiegel* pod amblematskim naslovom: »Samo nas još jedan Bog može spasiti.«⁴⁷ Što to znači? Jednostavno, subjekt ni u jednom svojem novijem izdanju kakvog su nastojali proizvesti majstori–mislioci francuskoga kruga hajdegerijanca počevši još od Sartrea, preko Foucaulta, Nancyja, do Badioua ne može biti više shvaćen ni ontologijski niti deontologijski. Problem subjekta u suvremenoj filozofiji jest problem nje-

46 Alain Badiou, *The Rebirth of History: Times of Riots and Uprisings*, Verso, London–New York, 2012., str. 106–115.

47 Martin Heidegger, »Nur noch ein Gott kann uns retten!«, *Der Spiegel*, 31. svibnja 1976.

gova nestanka kao i nestanka supstancije. To je najbolje posvjedočeno time što su Deleuze i Guattari u *Anti-Edipu* za cilj svoje kritike imali Lacanovu psihoanalizu, stvorivši pojam koji pokazuje paradoksalnu nemoć subjekta uopće da dohvati ono što čini »bit« suvremenog tehničkoga sklopa. Radi se o njihovu pojmu »strojeva želja«. ⁴⁸ Ako subjekt nije više utemeljen u pojmu svijesti (Kant), duha (Hegel) i želje (Freud–Lacan), onda je Badiou morao potražiti njegov povratak iz riznice moderne filozofije u povratku Marxu, ali s težnjom preoblikovanja njegove ideje komunizma. Umjesto vjere u znanstveno–tehnički napredak, odnosno Marxovim pojmom iskazano »proizvodne snage«, Badiou je neutralizirao vjeru u misiju tehnosfere. To je učinio tako što se vratio političkoj dimenziji odnosa znanosti–tehnologije i društva. Njegov pojam subjekta izveden je iz politike kao događaja. A time je upravo subjekt »pokopan« u beskonačnosti vlastitih pseudo–uskrsnuća u novim događajima bez subjekta. Posljedice su bile očekivane: voluntarizam maoističke ideologije s idejom o »kulturnoj revoluciji« kao posljednjem autentičnome političkome događaju. ⁴⁹ To samo znači da Badiou u velikome povratku subjektu nije uspio dokazati zašto bi politički događaj uopće podarivao subjektu njegovu moć emancipacije ako je naše doba od nedovršenih (političkih) revolucija postalo dobrom protu–prosvjetiteljstva i kontrarevolucija. Ovo seže od neoliberalizma do islamizma i dalje. Nije li problem sa subjektom samo u tome što se više ne može utemeljiti ni u svijesti, ni u duhu, ni u želji, a posebno otuda što je sam rad postao nematerijalan u digitalno doba? Otuda subjektivnost subjekta više nema svoju »bit« kao što nema ni svoje mjesto i vrijeme u kojem može imati opravdanje. Pitanje »teorije subjekta« naposljetku jest isto tako ontologijsko pitanje o karakteru politike kao događaja. Badiou subjektivnost izvodi iz sukoba s područjem djelovanja bitka kao Mnóstva. A to znači da se u konačnici taj subjekt određuje iz nemogućnosti subjektiviranja osim u političko–estetskome smislu, kao što je to i kod Rancièrea. Antifilozofijski *an–arhé* i filozofijski *communitas* dovode u blisku svezu demokratski anarhizam i revolucionarni komunizam. Zatvoreni krug (ne)mogućnosti subjekta završava u obrnutome redoslijedu. Sada istina ima karakter umjetničke ili estetske proizvodnje smisla događaja. Naravno, u repolitiziranju suvremene umjetnosti Badiou i Rancière imaju vodeće mjesto. Problem je samo u tome što je na taj način umjetnost postala ne–autonomnom, a politika ne–političkom. Naime, događaj se u svojim bitnim aspektima zbiva uvijek u političkome prostoru upisivanja množstva značenja, a ne onoga što ima karakter nesvodljivosti na bilo što izvan vlastita dostojanstva. Na taj se način suvremena umjetnost pretvara u taoca »loše politike« kao što se »loša politika« pretvara u taoca ne–autonomne »loše umjetnosti«. ⁵⁰

48 Gilles Deleuze i Felix Guattari, *Anti-Oedip: Capitalism and Schizophrenia I*, University of Minnesota Press, Minneapolis–London, 1983.

49 Alain Badiou, *The Communist Hypothesis*, str. 101–167.

50 Žarko Paić, »Nesvodljiva moć umjetnosti: Između totalne politike i estetskoga poretka«, u: *Sloboda bez moći: Politika u mreži entropije*, str. 522–568.

Slučajnost i nepredvidljivost nisu, međutim, mogući iz perspektive političkoga djelovanja u traganju za politikom istine ukoliko se u samoj borbi za emancipacijom subjekt »revolucionarno« ne uzdiže do tvorca vlastite sudbine. Taj saretrovski projekt dokidanja »prirode« i proglašenja povijesti jedinom dimenzijom slobode završio je u *Kritici dijalektičkoga uma* porazom mogućnosti radikalne promjene stanja–situacije same realne povijesti otuđenja/postvarenja u kapitalističkome poretku svijeta.⁵¹ Badiou ovo »ponavlja« na drukčiji način. To čini stoga što mu je pojam subjekta projektivan kao i u Sartrea. Naravno, uz dodatak da je bit ovoga projekta u stvaranju generičkih procedura istine kao političkoga događaja *par excellence*.⁵² Subjekt se može realizirati samo u kolektivnoj praksi političkoga djelovanja protiv vladajućega poretka. Događaj, dakle, otvara pitanje nepovijesnosti subjekta. Razlog valja vidjeti u tome što u svojoj iznimnosti i rijetkosti pretpostavlja stvaranje uvjeta mogućnosti za »novo«. Drukčije rečeno, post–događajnost događaja predstavlja beskonačno polje upisivanja značenja. To je ono što Lacan naziva simboličkim. Ono artikulira realno kao prazno mjesto događaja subjekta. Bez povijesnosti bitka događaj mora postati tek kontingentnim i singularnim političkim projektom strukturalnoga »nasilja« nad zbiljom. Razlog, dakle, leži u tome što joj dokida pravo da određuje što je uopće legitimna politika, a što je, pak, ono što Walter Benjamin, preuzimajući pojam Carla Schmitta, proglašava »božanskim nasiljem« ili posljednjim činom revolucionarnoga nasilja.⁵³ Pravo suverene odluke bez temelja u nečemu unaprijed postavljenome odlučuje o tome. Ništa se ne događa u ime slobode. Sama se sloboda događa bez imenovanja. Tako Badiou na tragu Lazarusa određuje istinsku politiku ili politiku istine.⁵⁴ Beskonačnost pretpostavlja ponavljanje događaja samo na taj način što se njegova singularnost u nepredvidljivosti »drugoga dolaska« pokazuje u posvemašnjoj novosti. No, ta novost nije ono isto što i »aktualnost«. Ali nije ni ono isto što i iskonska dimenzija vremena s kojom Heidegger misli događaj (*Ereignis*) u istovjetnosti i razlici bitka i vremena. Ovo je danas posvjedočeno u tekstovima krajem 1930–ih godina kao što su *Promišljanja (Besinnung)* i *Prinosi uz filozofiju: O događaju (Beiträge zur Philosophie: Vom Ereignis)*.⁵⁵ U cjelini, kod Badioua se radi o dvojakome pristupu političkome i politici. Jedno je pokušaj razumijevanja ontologije događaja, a drugo teorija subjekta. U oba slučaja radi se o filozofijskome »zasnivanju« *metapolitike* kao mišljenja izvan dosega tradicije

51 Jean–Paul Sartre, *Critique de la raison dialectique: Théorie des ensembles pratiques précède de Question de méthode*, sv. I, Gallimard, Pariz, 1960.

52 Alain Badiou, *Théorie du sujet*, Seuil, Pariz, 2008.

53 Walter Benjamin, *Zur Kritik der Gewalt*, u: *Gesammelte Schriften*, (ur.) Rolf Tiedemann i Hermann Schweppenhäuser, sv. 7, Suhrkamp, Frankfurt/M., 1991., sv. II, 1,

54 Alain Badiou, *Abrégé de Métapolitique*, str. 35–66.

55 Martin Heidegger, *Besinnung*, GA, sv. 66, V. Klostermann, Frankfurt/M., 1997. i Martin Heidegger, *Beiträge zur Philosophie (Vom Ereignis)*, GA, sv. 65, V. Klostermann, Frankfurt/M., 2003.

»političke filozofije« i izvan dosega tradicije »moderne filozofije svijesti«. *Metapolitika* je događaj subjektiviranja bez subjekta poznatog iz moderne politike kao što je to suverenost naroda u liberalno–demokratskoj formi države. Ono što Badiou odbacuje u spisu *Sažetak metapolitike* jest iznimno značajno za daljnji tijek naše interpretacije. To su sve forme dijalektičkoga mišljenja koje ne mogu zahvatiti u složenost nesvodljive »biti« politike.⁵⁶

Zašto je za Badioua politika postala svojevrsnim novim »apsolutom« da od nje ovisi gotovo sve, svaki mogući događaj u odnosu između ljudi, pa čak i način oblikovanja prostora između bitka kao Mnoštva i događaja kao uvjeta mogućnosti nastanka novoga stanja i situacije? Nesumnjivo, u čitavom njegovu djelu od ranih 1960–ih godina do danas tako visoko mjesto posvećeno politici proizlazi iz uvjerenja da je promjena života moguća samo ako se ujedno time zbiva i promjena mišljenja. Ne možemo mijenjati svijet bez promjene našeg mišljenja ili interpretacije svijeta. Ova »refilozofikacija« Marxa, međutim, ne znači u rezultatu mnogo više od pokušaja da se pojam svijeta i mišljenja o njemu oslobodi od tragova scijentizma i od naslaga pseudo–humanizma. Sve je to obilježavalo čitanje Marxa i to ne samo u Francuskoj 1960–ih godina. Ako se politikom ne označava polje moralnih inskripcija, a niti znanstvena verifikacija onoga što se događa u svijetu, onda je Badiouova intervencija u područje nesvodljivosti političkoga uz Rancièrea u suvremenoj filozofiji originalni prilog na putu njegova oslobađanja od čeličnoga zagrljaja ekonomije i kulture, prava i morala, znanosti i kulture. Znamo da je početak tog procesa u znaku Schmittova pojma političkoga kao polemičke borbe i shvaćanja politike u sukobljavanju prijatelja s neprijateljem. Badiou se uopće ne bavi pitanjem tzv. *realpolitik*. Istini za volju, to je rak–rana gotovo čitave normativističke teorije političkoga i politike od Habermasa i Rawlsa, najznačajnijih predstavnika tzv. liberalnoga konsenzusa, do Deleuzea i Lyotarda, i dakako Rancièrea. Zbog toga mu se *nomos* političkoga razotkriva izvan opsesije s idejom suverenosti naroda u modernoj formi vladavine demokratske ili totalitarne države. Ono što je ovdje vlastito jest pitanje može li politika biti mišljenjem kao mišljenjem? Odgovor je na to pitanje potvrđan. Da, politika je za Badioua singularna i kontingentna forma mišljenja. Stvaranje generičke procedure istine ne dolazi više iz teorije o mnoštvu (ontologija kao matematika). Umjesto toga sada je sve razmješteno

56 Bruno Bosteels, *Badiou and Politics*, str. 7–8. U Rancièrea, pak, u njegovoj najznačajnijoj knjizi o politici i političkome naslovljenoj *Nesuglasnost*, pokazuje se da pojam *metapolitike* označava jednu od tri vladajuće figure »političke filozofije«. Prva je *arhepolitika* od Platona do Bourdieua, a druga je *parapolitika* od Aristotela do Hobbesa i Alexisa de Tocquevillea, dok *metapolitika* pripada Marxu. Njezina je glavna funkcija da nadomjesti realno postojeće institucije u liberalno–demokratskoj formi države (»policijski poredak«) emancipacijskom politikom jednakosti. Ukratko, za Rancièrea pojam *metapolitike* podvrgava realnu političku praksu dvostrukome tipu zabrane: jedan je vezan uz klasu, a drugi uz naciju–državu. Oba su tek »prazni označitelji« bez univerzalne politike jednakosti, koja se, dakako, uvijek vodi na specifičan način i u singularnome okviru događanja. Vidi: Jacques Rancièr, *La Mésentente: Politique et la philosophie*, Galilée, Pariz, 1995., str. 93–131.

u neodredljivost i nepredvidljivost događaja. Praksa u obuhvatnome značenju tog pojma postaje političkom praksom. A u nju su već unaprijed uključene etičke norme i kulturne vrijednosti. To, naravno, ne svjedoči ni o kakvome esencijalizmu, nego upravo suprotno. Etika i kultura u svojim mogućnostima postaju normama i vrijednostima samo iz obzorja političkoga događaja. Nema nikakve etike zasnovane na ideji »ljudske prirode« niti kulture utemeljene u ideji vječnosti ljudske civilizacije. Umjesto toga ideja beskonačnosti dolazi iz otvorene ontologije Mnóstva kao bitka i političkoga događaja s kojim se mijenja struktura bitka i mišljenje subjekta.

Iz svega što je rečeno postaje jasno zašto se Badiou tako radikalno okomljuje na inflaciju etičkih »humanitarizama« i sličnih strategija kulturalizacije politike 1990–ih godina. Tada objavljuje svoj najznačajniji teorijski spis o političkome i politici *Sažeci metapolitike*. Isto vrijedi i za knjigu o etici. U njoj je sažeto pokazao sve paradokse i aporije suvremene ideologije »etičkoga relativizma«. Time je raskrinkao postmodernu idolatriju Drugoga u službi neoliberalnoga marša globalizacije.⁵⁷ Događaj kao »bit« politike nipošto nije nešto »objektivno«. Kjerkegorovski rečeno, ono što pripada subjektu kao procesu subjektiviranja odlučuje o istini. A pripada mu stoga što je samo subjekt u svojem novome značenju tijela i jezika kao materijalnosti svijeta istinski sudionik, a ne promatrač događaja. Kada se to ima u vidu, onda je razlika između sudioništva i promatranja bitna razlika između politike i estetike. Uostalom, to su dva prokušana puta u pokušaju suočenja s tehničkim usudom mišljenja u 20. stoljeću. U naše doba svjedočimo procesima repolitizacije i reestetizacije suvremene umjetnosti. Prvi je proces vezan uz društvenu participaciju i kritički angažman umjetnika, a drugi uz posvećenost kultu autonomije umjetnika i njegova djela. Kantova je estetika zasnovana na modelu ravnodušnoga promatrača predmeta ljepote i uzvišenosti. Nietzscheova intervencija, usuprot tome, dolazi iz moći bitka kao postajanja životnih snaga. Subjekt umjetnosti više ne može biti pasivni promatrač djela. Na scenu u velikome stilu dolazi aktivni stvaratelj umjetnosti. Ono što je za Badioua odlučujuće u određenju odnosa između sudioništva i promatranja događaja jest da je istina uvijek na strani aktivnoga sudionika, u individualnome i kolektivnome načinu bitka, dok čin promatranja pripada znanstvenome ili teorijskome činu retroaktivnoga mišljenja. Politika predstavlja formu mišljenja onoga što uopće omogućuje da mišljenje postane istinom bitka. Zato je Badiouova posljednja nakana da izvede osnovne elemente jedne politike istine. Ništa više i ništa manje od toga.

57 Vidi o tome: Ernesto Laclau, »An Ethics of Militant Engagement«, u: Peter Hallward (ur.), *Think Again: Alain Badiou and the Future of Philosophy*, str. 120–137.

3. Intervencije: Politika bez subjekta?

100

Tko je istinski subjekt emancipacijsko–revolucionarne politike događaja danas? Na to je pitanje moguće odgovoriti tako da sažmemo rezultat svega što je dosad iskazano u interpretaciji pojma političkoga i politike u Badioua. Ako je sam događaj kao temeljni pojam suvremene filozofije od Heideggera do francuskih poststrukturalista i neomarksista doživio mnoštvo recepcijskoga svođenja na ovu ili onu verziju politike i voluntarizma subjekta, onda postaje bjelodano da pitanje događaja nadilazi ontologiju i smjera pitanju o smislu »novoga« subjekta. Na prvi pogled taj veliki povratak »natrag« u jezgru novovjekovne filozofije otpočinje još u Sartrea i Lévinasa, koji se prvi suočavaju s problemom ontologije i djelovanja. Kod Sartrea je riječ o nenapisanoj *Etiци* nakon njegova glavnoga djela *Bitak i ništavilo (L'Être et le Néant)*, a kod Lévinasa je taj problem otvoren s etikom bezuvjetno Drugoga već u njegovu glavnome djelu *Totalitet i beskonačno (Totalité et Infini)*. U oba slučaja radilo se o pokušaju da se Heideggera nadopuni zbog toga što je u *Bitku i vremenu (Sein und Zeit–u)* izostalo tematiziranje ljudskoga su–bitka (*Mit–Sein*), odnosno zajednice i društvenosti. Lévinasov etički obrat bio je prvi pokušaj da se ontologija rastemelji na taj način da njezino glavno pitanje o konačnosti bitka postane pitanje o beskonačnosti ljudskoga odnosa s Drugim. Ateistički humanizam egzistencijalizma (Sartre) i ateologijska etika Drugoga »utemeljena« u suosjećanju s patnjama bližnjega (Lévinas) otvorili su mogućnosti novoga promišljanja subjekta izvan tradicionalne metafizike. No, bilo je jasno da Sartreov dualizam bitka i ništa vraća u igru pitanje subjekta na način egzistencijalne odluke i projekta frustriranoga pojedinca u mrežama već uvijek nemilosrdne društvene zajednice kojom vladaju zakoni »druge prirode« poput kapitalističkoga tržišta i odsutnosti empatije. Tako je, zapravo, subjektivizam egzistencijalnoga projekta i etički obrat spram lica bezuvjetno Drugoga označio ulazak problema djelovanja subjekta u zajednici na specifičan način »nedostatka«. Subjekt je konstituiran nedostatkom vlastita položaja u svijetu time što je bačen u okrilje bitka–u–svijetu na način egzistencijalne mučnine i etičke tolerancije nasilja.

Namjesto konačnosti u epohalno–povijesnome pokazivanju bitka u njegovoj smislenoj artikulaciji u vremenu, dobili smo put u unutaršnjost fihtenskoga subjekta i odlazak u nebeske visine etičke teodiceje bez metafizički i teologijski shvaćenoga Boga. Problem nije kako nadmašiti Heideggerovo mišljenje događaja (*Ereignis*), već kako se suočiti s temeljnim pojmom njegova mišljenja nakon *Bitka i vremena (Sein und Zeit)*. Imenovao ga je ponajprije riječju »makinacija« (*Machenschaft*), a potom »postavom« (*Gestell*). Sjetimo se da to znači sljedeće: *bit tehnike nije ništa tehničko*.⁵⁸ Ni jedan postojeći na-

58 Martin Heidegger, »Die Frage nach dem Technik«, u: *Vorträge und Aufsätze*, GA, sv. 7, V. Klostermann, Frankfurt/M., 2000., str. 7–36.

čin zbivanja političkoga i politike, niti jedna postojeća forma države ne može se nositi s bezuvjetnim nihilizmom tehnike. Razlog leži u tome što je samo djelovanje već bitno određeno iz tehničkoga sklopa mišljenja. Problem je u određenju »biti« mišljenja, a ne bitka. No, jedno je nemoguće bez drugoga. Bitak i subjekt mogu se misliti u svojim ontologijsko-političkim nesvodljivostima tek iz kontingencije događaja. Ako je za Badioua politika događaj (*événement*) u svojem misteriju stvaranja »novoga« stanja i situacije, onda je temeljno pitanje na koje u njega ne nailazimo na vjerodostojni odgovor sljedeće. Kako se politika kao forma mišljenja uopće može i pod kojim uvjetima razračunati s biti tehnike ako je već uvijek riječ o onome što Heidegger u *Promišljanjima* (*Besinnung*) iz 1938. godine naziva pojmom apsolutne moći? A to pretpostavlja:

(1) ono *dinamičko* što se odnosi na ozbiljenje snage;

(2) ono *totalno* što pogađa načelo moći tako da ništa izvan toga okružja djelovanja više ne može imati svoju nevinost i ne može se smatrati »zbiljskim«;

(3) ono »*imperijalno*« koje proizlazi iz zapovjednoga karaktera moći i potire bilo kakvu mogućnost iznimke i slučaja u vlastitome okružju;

(4) ono *racionalno* u kojem se prepoznaje računalni karakter mišljenja u zatvorenome sklopu snaga izvršenja;

(5) ono »*planetarno*« što pokazuje da moć više nije samo »totalna« i usmjerena na jednu državu i jedan narod, nego svoje granice ima tek u granicama nastanjene zemaljske kugle poput atmosfere i stratosfere, što znači da se planet u cjelini odnosa i slika moći osvaja u »prodor« i tako neutralizira moguće planetarne protivnike.⁵⁹

Ako je alternativa takvom mišljenju za Heideggera bila povlačenje u promišljanje tragova »drugoga početka« u poetskome jeziku Hölderlina i probljesku onoga što je činio Nietzsche na svojem putu mišljenja kritike metafizike kao nihilizma, što Badiou neizmerno poštuje jer je otvorilo posve druge putove antifilozofiji u traganju za spasonosnim izlazom iz jednosmjerne ulice modernosti, onda je drugi put ili alternativa koju Badiou najuvjerljivije zagovara u suvremenoj filozofiji ona koja napušta etičke obrate i sve stavlja na kocku politike. Treće ne postoji. Osim, dakako, u pokušaju da se tehnički sklop rastemelji i razgradi do nove mitopoetske tehnosfere. To su nastojali izvesti Simondon i Deleuze.⁶⁰ Badiouovo mišljenje povratka »dijalektičkome materijalizmu« i ideji subjekta, koji predstavlja hibrid između Sartreova projektivnoga sebstva i Lacanove decentrirane artikulacije simboličke pukotine u realnome, izvedeno je iz kritike svih paradigmi »kapitalo-parlamentarizama«, odnosno postavljanja politike institucionalnom moći države-nacije-poretka na zasada-

59 Martin Heidegger, *Besinnung*, str. 18.

60 Gilbert Simondon, *Du mode d'existence des objets techniques*, Aubier, Pariz, 2012. i Gilles Deleuze i Felix Guattari, *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*, Continuum, London-New York, 1987.

ma liberalnoga shvaćanja demokracije. Nije stoga slučajno što se čak ironično odnosi spram različitih ljevičarskih ontologija politike. Naziva ih nepodesnim imenom »demokratskoga materijalizma«. A one u svojim temeljima pretpostavljaju logiku pluralnoga bitka i različite postmoderne ideje razlike i Drugoga. Paradoks je sljedeći. Badiou kao i Deleuze izvršili su svojevrsan obrat metafizike kao ontologije. Deleuze je preko Spinoze, Nietzschea, Bergsona, Whiteheada i Simondona bitak rastvorio u ideji mnoštva i razlike, dok je Badiou ontologiju u svojem glavnome djelu *Bitak i događaj* u kritičkome dijalogu s Heideggerom preusmjerio na pitanja matematičke teorije skupova. Ovo su u 20. stoljeću posebno razradili Cantor i Cohen.⁶¹

Njegova filozofijska kritika »antifilozofije« bez koje, pak, ne bi mogao dospjeti do glavnih otkrića s figurama poput Heideggera i Lacana, primjerice, u bitnim dosezima predstavlja kritiku postmoderne i njezinih temeljnih pojmova razlike, multikulturalizma, tolerancije, Drugoga itd. Povratak subjektu, međutim, nije moguć a da se prethodno ne izgradi jedna nova teorija subjekta. Ona se kao i ontologija (bitak kao Mnoštvo) i mišljenje događaja kao politike istine ne zasniva na starim pojmovima metafizike, već na onima što ih najradikalnije kritizira. Badiou je »materijalistički postmoderni platonist«. Po tome je najbliži Deleuzeu. Ali s tom razlikom što je njegov pojam beskonačnosti matematičko–politički. Nije li to nešto nemoguće i uistinu apsurdno? Kako je moguće da se znanost o brojevima povezuje s politikom? Vidjeli smo da to nije samo moguće, nego je u svojoj »nužnosti« put do čistih kontingencija. Neodređenost, rizik, nepredvidljivost, nemogućnost onoga mogućega kao realno, nepostojeće koje nije odsutnost postojećega, već struktura potencijalnosti u realnome — sve su to pojmovi s kojima se neprestano susrećemo u teoriji složenosti (*complexity theory*), teorijama determinističkoga kaosa i teorijama emergencije. Kontingencija jest »bit« događaja i stoga je riječ o glavnome pojmu Badiouove »političke ontologije«. Subjekt koji se otuda pojavljuje nositeljem emancipacijsko–revolucionarnih ideja poput komunizma jest mnoštvo–kao–partikularna univerzalnost. Ali ne i kao ono mnoštvo (*multitude*) koje Antonio Negri i Michael Hardt nazivaju novim subjektom totalne revolucije globalnoga kapitalizma.⁶²

U Badioua je subjekt kontingentan. Uvijek je riječ o proizvodu specifičnoga događaja. Taj se događaj zbiva u konkretnoj i singularnoj situaciji. Ona se ne može prenijeti u drugu situaciju, a da se pritom ne dogodi nasilje nad zbiljom. Nije stoga teško objasniti zašto su neomarksističke kritike neoliberalnoga kapitalizma i hegemonije Amerike u političkoj artikulaciji moći »novog svjetskoga poretka« uvijek i kritike tzv. izvoza demokracije u zemlje Trećega

61 Alain Badiou, *Theoretical Writings*, Continuum, London–New York, 2004. Vidi o tome: Ray Brassier, »Nihil razdvojeno: Zapažanja o ontologiji oduzimanja i mislećem kapitalizmu«, *Up & Underground: Critical Theory Dossier*, br. 27–28/2015., str. 63–69.

62 Michael Hardt i Antonio Negri, *Multitude: War and Democracy in the Age of Empire*, Penguin Books, London, 2004.

svijeta. Problem je u tome što se iza lažne univerzalnosti ideja ljudskih prava i demokratske ideologije skriva brutalna moć neokolonijalizma. Badiou zauzima stajalište s podrijetlom u Marxa. Ali ono je zapravo totalna revizija Marxa, kao što je to bjelodano i u slučaju Slavoj Žižeka. Naravno, podrijetlo takve pozicije nalazi se u Althusserovu čitanju Lenjina.⁶³ Vodeće ideje nisu više Marxove, već lenjinističke i maoističke. One se pojavljuju u novome ruhu kritike postmoderne i postmarksizma protiv »liberalnoga konsenzusa«. U čemu je revizija? Jednostavno u tome što je Badiou nastojao uspostaviti političku ontologiju događaja na taj način da je subjektu pripisao gotovo mistične crte novoga apsoluta. Nakon Lukácseve *Povijesti i klasne svijesti* u kojoj je na hegelovskim tragovima staljinističko shvaćanje Partije dobilo ontologijsko utemeljenje subjekta revolucije, onog o–i–za–sebe što se ozbiljuje na kraju povijesti kao apsolutni duh, sada se povijest suspendira i neutralizira. Umjesto povijesne dimenzije Marxova historijskoga materijalizma, Badiou oživljava »dijalektički materijalizam«. Samo što sada umjesto Engelsove dijalektike prirode i pojma »nužnosti«, kojim komunizam mora doći nakon kapitalizma, postulira nadolazeću zajednicu zasnovanu na logici Mnštva i kontingencije. Ništa nije unaprijed određeno. Umjesto na bitku, sada je sve na događaju metapolitike subjekta bez imena. Zašto se taj subjekt više ne može imenovati? Zašto to nije radnička klasa kao u Marxa, nego sada dobiva prizvuk neodređenosti i singularnosti stvaranja iz situacije? U svojoj bitnoj razlici, primjerice, subjekt revolucionarnih događaja u *Arapškome proljeću* nije ni klasni, niti nacionalni. Njegova se politička određenost može izvesti samo iz logike suprotstavljanja:

103

(a) autokratskim i despotskim poredcima lokalno–regionalnih oligarhija i

(b) neokolonijalnome poretku koji počiva na demokratskome konsenzusu o vladavini zapadnjačke civilizacije koja umjesto političkih ciljeva sada težište prebacuje na ekonomsko–kulturalni način porobljavanja.

Na taj se način pitanje subjekta svodi na dokidanje onoga što je Marx u *Kapitalu* postavio pitanjem supstancije–subjekta čitavog povijesnoga procesa. Kao i svi drugi francuski mislioci na tragu Heideggera, tako i Badiou pokušava pronaći alternativu u pronalasku novoga političkoga subjekta. U situaciji kada rad i kapital više nisu postavljeni na način industrijske paradigme odnosa kako je to bilo u Marxovo vrijeme ni subjekt više ne nosi značajke partikularne univerzalnosti. Definicija pojma rada uvođenjem kompjutorske tehnologije dovela je do bitne promjene u određenju onoga što nazivamo materijalnošću. Nematerijalnost rada u digitalnoj ekonomiji stvara emergentne mreže »subjekta«. S onu stranu binarnih opreka rada i slobode smješta se njegova »subjektnost«. Rad nadilazi pojam klase, kao što neoimperijalni poredci politike nadilaze pojam suverenosti nacije–države. Voluntarizam politike istine novoga

63 Luis Althusser, *Lénin et la philosophie & suivi de Marx & Lénine devant Hegel*, La Découverte, Pariz, 1982.

subjekta, međutim, sastoji se u tome što je njegov nastanak krajnje politički upitnim i etički skandaloznim. Ovo isto tako vrijedi i za Žižekovu političku poziciju.⁶⁴ Bez napuštanja Lenjina i Maoa i bez samokritike maoizma u onome što nije tek nasljeđe 1968. godine Badiouova politička ontologija, čije je središte prazno, da parafraziramo podnaslov Žižekove najznačajnije knjige poslije *Sublimnoga objekta ideologije*, a subjekt bez događaja poput izgubljenoga i napuštenoga kolektivnoga individuuma tumara bespućima tzv. *realpolitik*, ostaje samo još jedna neuspjela avantura mišljenja politike. Ipak, politika može biti mišljenjem samo ako u sebi otvori put spram onoga događaja koji se ne svodi na puku bezuvjetnu volju za akcijom protiv »kapitalo–parlamentarizma«, a da ta volja i ta akcija ne završi na praznim barikadama. Naposljetku, one više nikome ništa bitno ne znače.

Razlog počiva u strukturnoj »prirodi« stvari. Nova ontologija tehnosfere ovdje se pokazuje presudnom. Badiou joj nije posvetio onoliko pozornosti koliko je to izveo Deleuze u *Tisuću platoa* i manjim spisima koji su obilježili kraj 1980–ih i početak 1990–ih godina, poput glasovita ogleđa »Postscript uz društva kontrole.«⁶⁵ Riječ je o problemu odnosa između bitka kao postajanja — promjena shvaćanja rada u kibernetičkome modelu djelovanja globalnoga kapitalizma — i procesa nastanka novih odnosa u svjetlu vladavine umreženih »društava kontrole.«⁶⁶ Znanost i tehnologija u svojim generičkim procedurama stvaranja istine u potpunosti mijenjaju položaj subjekta. A to znači da ga razmještaju iz radnoga procesa i postavljaju u samo središte kognitivnoga kapitalizma kao aparat ili dispozitiv jedne moći vladavine zasnovane na racionalnome upravljanju i logici totalne subjektivacije »iznutra«. To je u svojim predavanjima o biopolitici posebno analizirao Michel Foucault, govoreći o paradigmi neoliberalizma kao novoga diskursa moći, ideologije, strategije, načina preobrata kapitalizma iz logike proizvodnje u logiku spekulativno–financijskoga managementa.⁶⁷ Što se nakon toga događa sa subjektom? On više nije ni svijest, ni duh, ni rad, ni želja, a niti pobunjeno tijelo u političkoj akciji subjektiviranja. Subjekt postaje kibernetički sklop novih odnosa. Sve se to zbiva na isti način kojim se pojam aktera u socijalnoj psihologiji nadomješta pojmom *interaktora*, a koji rabi sociolog znanosti Bruno Latour. Umjesto intersubjektivnosti na djelu je interobjektivnost.⁶⁸ To samo znači da se pitanje

64 Slavoj Žižek, *The Ticklish Subject: The Absent Centre of Political Ontology*, str. 171–244. i Slavoj Žižek, *The Parallax View*, str. 272–330.

65 Gilles Deleuze, »Postscript on Societies of Control«, *October*, Vol. 59, 1992. (zima), str. 3–7.

66 Vidi o tome: Saul Newman, »Politics in the Age of Control«, u: David Savat i Mark Poster (ur.), *Deleuze & New Technology*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2009., str. 104–122.

67 Michel Foucault, *Naissance de la biopolitique: Cours au Collège de France, 1978–1979.*, Seuil–Gallimard, Pariz, 2004., str. 325–329

68 Bruno Latour, »On Interobjectivity«, *Mind, Culture and Activity*, Vol. 3, br. 4/1996., str. 228–245. i Žarko Paić, »Bijele rupe: Tijelo kao vizualna fascinacija«, u: *Zakret*, Litteris, Zagreb, 2009., str. 211–381.

subjekta, bez obzira u čemu se »sada« i »ovdje« nastoji upisati ili, govoreći tradicionalnim jezikom ontologije što jest njegova »bit«, ne može više izvesti nikakvim pozivanjem na radikalnu promjenu uvjeta mogućnosti političkoga djelovanja.

Heidegger je bio u pravu. Problem nije u društvenim odnosima ili političkoj artikulaciji moći u doba tehnosfere. Pokušaj da se političkome vrati »izgubljeno dostojanstvo« od Schmitta i Benjamina do Badioua i Agambena obuhvaća »višak« onoga što pripada božanskome i teologiji. Alain Badiou prvi je otpočeo s ateologijom novoga događaja kao političke reartikulacije mišljenja sv. Pavla za nadolazeće doba nestanka jednakosti i pravednosti iz svijeta globalne civilizacije nihilizma. Politika bez svetoga kao da gubi onaj trag misterija i mistike događaja, a materijalizam u svojem novome ruhu kao da gubi nešto tajanstveno i neodredljivo. Nestanak »Velikoga Drugoga« u apsolutnoj imanenciji svijeta kao i nestanak emancipacije i revolucije »biti« takvoga svijeta nužno je preusmjerilo traganje za mišljenjem »druge i drukčije« politike od one koja više nema pred sobom pitanje subjekta u stalnome insceniranju akcije. Naprotiv, preostaje tek pitanje o onome što događaju u njegovu izostanku ili očekivanju daje drukčiji smisao od puke utjehe, pa bila ona i militantni korak do »božanskoga nasilja«. Na kraju se pokazalo da je posljednji korak ovoga obrata od suverenosti politike do politike istine zaokret spram »političke teologije«. Umjesto revolucije kapitala unutar jezgre njegove misleće supstancije, koju danas provode biokibernetika i biogenetika u uspostavi umjetnoga života (*A-Life*) i umjetnoga uma (*A-Intelligence*), posljednji je zaokret onaj koji vodi do »revolucije« subjekta u sebi samome. To je zaokret što se nalazi u okrilju politike kao teologije događaja. Čak i kada u slučaju Badioua imamo formalno bezbožni pristup svijetu, ista je bit stvari. Bog je u Deleuzea postao sustav kontrole postajanja, hermetični neognostički proces stvaranja u beskonačnost prema modelu umjetnika što stvara *ex nihilo*. Za Badioua, pak, »sekularna mistika« događaja zahtijeva militantni politički subjekt. Bez njega nikakvo očekivanje spasa više nema smisla. Kao što to efektno kaže Žižek protiv Heideggerove strategije *opuštenosti* u *Paralaksi: »Gelassenheit? No, thanks!«*⁶⁹

Što da se radi s tim povratkom kršćanskome nasljeđu emancipacijsko-revolucionarnoga mišljenja?⁷⁰ Gotovo, pa ništa. Prисvajanje figure univerzalnosti vjere u nadolazeću zajednicu jednakosti i pravednosti povezuje mesijansku nadu u događaj s apokaliptičkim scenarijem propasti staroga svijeta. Badiou, Žižek, Agamben i njihova traganja za subjektom nadolazeće zajednice iz duha politike kao istine bitka, nije li to zapravo samo vrtnja u krugu istih pretpostavki s kojima se suvremena filozofija nakon Heideggera našla u bespućima?

69 Slavoj Žižek, *The Parallax View*, str. 278–288.

70 Vidi o tome: Tine Hribar, *Evangelij po Nietzscheju*, Nova revija, Ljubljana, Ljubljana, 2002., str. 215–295.

Od svega toga preostaju samo dva puta do iste nemoguće točke. Jedan je onaj obilježen znakovima politike, a drugi pokušajima estetike. A oba su puta tek kolosalnim promašajima. U nemogućnosti razračunavanja s »biti« tog čudovišnog i toliko jednostavnoga, ali upravo stoga nerasklopljiva tehničkoga sklopa, protječu svi ti silni radikalizmi antifilozofija, politika, demokracije. Promašiti ipak može samo onaj koji mnogo misli. Badiou je zacijelo jedan od njih.

Ed Pluth

Politika

Kako smo vidjeli u prvom poglavlju, politička pitanja imaju središnje mjesto u Badiouovoj filozofiji, kao i u njegovu osobnom životu. Politika nema službeno povlašten status, na primjer, Badiou ne smatra da je sve političko, ili da je političko tumačenje nekog pitanja u konačnici uvijek ispravno, ali u svom radu uvijek je navodio primjere iz politike, a za to postoji bitan razlog. Badiouova razmišljanja o politici i njegovo osobno političko iskustvo usmjeravala su razvoj čitavog njegova filozofskog sustava kao i sve drugo, kao i teorija skupa, kao i njegova promišljanja povijesti filozofije.

107

Pokušat ću objasniti kako je i zašto Badiou došao do političkih stajališta koja danas zastupa. Ironično je da je u dugom bavljenju historijom i praksom marksizma došao to toga da sad zagovara političku aktivnost koja zamjenjuje partijsku politiku. Čak je govorio o kraju »pobunjeničke paradigme« koja je bar nakon Francuske revolucije usmjeravala političko mišljenje i teorije o revoluciji. Naposljetku, on zagovara raskid s ljevicom i smrt lika ili modela ljevičarskog intelektualca. O tim stajalištima govorit ću u ovom poglavlju.

Na prvi pogled, doima se kao da se Badiou pridružio svojim neprijateljima, *nouveaux philosophes*, i da je okrenuo leđa svom maoističkom radikalizmu. Njegovo mišljenje o ulozi partije u politici i značenju revolucije (bar određenog modela revolucije, koji sadržava ukidanje države–nacije) zacijelo se promijenilo nakon njegove maoističke faze, pa više ne promiče model političkog djelovanja koji je nekad prihvatio, ono ipak nije odricanje ili reakcionarno, već, kako bi Badiou rekao, očekivano ukazuje na dublju vjernost. Dakle, u ovom poglavlju podrobno ćemo, na primjerima iz politike, raspravljati o strukturi te vjernosti i kako se s ispravnom etikom može prihvatiti nešto drugo osim dogmatizma.

Badiouova stajališta o politici, apstraktna i apolitična, neangažirana i kvijetistička kako se naposljetku mnogima doimaju, uklapaju se u drugi bitan aspekt njegove osnovne filozofske strategije protiv uspona reakcionara: on želi

pokazati da je sudjelovanje u parlamentarnoj demokraciji, koji se danas čini jedinin načinom za bavljenje politikom, svojevrsna intelektualna ucjena. Zbog nje politički aktivisti očekuju i nadaju se određenoj promjeni od strane institucija koje po svojoj naravi ne mogu ostvariti to što oni žele. Dakle, Badiou smatra da u mjeri u kojoj je ljevica općenito upletena u stvari kao što su glasanje, prosvjedi i stranke, priča o ljevici bit će neuspješna i razočaravajuća. Badiou se nada da će se pomoću zalaganja za svojevrsnu psihološku distancu od države u političko djelovanje vratiti element iznenađenja. Kako je jednom rekao, politika nije »umijeće mogućeg« kao što bi htjeli, kako ih je nazvao »ljevičarski parlamentarci«, već umijeće nemogućeg.

Badiouov neortodokсни ne–marksizam?

108

Badiouova politička filozofija ne može se shvatiti bez rasprave o njenoj vezi s marksističkom tradicijom, a tu je bitna narav i uloga revolucionarne političke partije i odnos te partije s državom–nacijom. S obzirom na Badiouovo današnje stajalište o tom pitanju, ne može se reći koja je Badiouova konačna veza s marksizmom. Nije jasno da li Badioua sad možemo jednostavno ili otvoreno nazvati marksistom, štogod to značilo. Ipak, on je paradoksalno ostao vjeran Marxu na način da je uvijek na rubu otvorenog raskida s marksizmom. A to možemo najbolje shvatiti ako prvo pogledamo ulogu koju po Badiouu komunističke konstante imaju u političkoj povijesti.

Badiou je prvi put govorio o toj konstanti 1970–ih, u knjizi naslovljenoj *O ideologiji*, koju je napisao s Françoisom Balmèsom. Njih dvojica raspravljali su o Friedrichu Engelsu, koji seljačkim bunama u Europi prije industrijske revolucije nije priznao zalaganje za komunističke ideale. Engels, kao i drugi autori, htio je opisati komunistički program koji je specifičan za situaciju u devetnaestom i dvadesetom stoljeću, kad su postojali uvjeti za donošenje tog programa. Ali Badiou i Balmès smatraju, kad je riječ o masovnim pobunama u povijesti, pa i prije pojave proletarijata, vrlo je teško zanemariti činjenicu da su u tim pobunama izraženi isti ideali koje je prihvatio komunizam, a među njima najvažnija je radikalna jednakost. Stoga su napisali da »komunističke konstante nisu imale klasni karakter: one sintetiziraju univerzalnu težnju eksploatiranih da odbace sva načela eksploatacije i ugnjetavanja«.

Neki bi marksisti možda rekli da su takvi ideali nužno bili neodređeni i utopijski, prožeti religijskom terminologijom, a tek kad se pojavila prava teorija (ili znanost), ona je objasnila i protumačila njihove stvarne, ekonomske, uvjete mogućnosti. Badiou i Balmès kažu da to nije točno, a njihovo objašnjenje kako su se komunističke konstante uvijek pojavljivale u povijesti političkih pokreta pokazuje da je teorija o dubokim strukturnim homologijama, formalizam, sadržana u Badiouovoj potrazi za logikom promjene. U prethodnom poglavlju vidjeli smo da Badiou razmišlja o tome, ali sad u obliku »globalne«,

a ne »lokalne« dimenzije procedure o političkoj istini. U strukturnom kontekstu, on smatra da će masovni politički pokret uvijek označavati komunističku konstantu: jednakost, slobodu od ugnjetavanja, i tako dalje. Ali svaka politička situacija zahtijevat će vlastitu *posebnu* (lokalnu) konkretizaciju tih konstanti. A to u praksi od Badioua zahtijeva raskid s klasičnim marksizmom, pa je riječ o gotovo ahistorijskom stajalištu, zbog toga što se kaže da u politici postoji istina kao tvrdnja o generičkom čovječanstvu koja presijeca ljudsku povijest.

U njegovu stajalištu o, nazovimo ga, transhistorijskoj funkciji komunističke konstante, sadržane su neke metode s kojima je Badiou istodobno zacijelo vjeran i nevjeran Marxu: vjeran u značenju da je komunizam način mišljenja o onom što je za Badioua osnovna težnja čovječanstva prema jednakosti i slobodnom životu bez ugnjetavanja, a nevjeran je u značenju da industrijska radnička klasa nije konačan subjekt političke povijesti, niti je kapitalizam posljednji stadij u klasnom sukobu. Ustvari, Badiou kaže da nema mjesta za konačnog revolucionarnog aktera ili za kraj povijesti, a to je raskid s određenim marksističkim tradicijama.

Nadalje, ako marksiste stavimo na krajnju ljevicu u političkom spektru, onda Badiou, po njegovim riječima, ne bi ni podržavao ljevicu, zbog toga što on ovako definira ljevicu: »Recimo da je 'Ljevica' skup parlamentarnih političkih dužnosnika koji kažu da su samo oni sposobni da realiziraju opće ciljeve određenog političkog pokreta. Odnosno, u današnjem kontekstu, samo oni mogu 'društvenim pokretima' dati 'političku perspektivu'« (P, 273).¹

Ljevica je opisana kao organ državne politike koji pronalazi mjesto, zastupništvo, za masovne pokrete u strukturi države–nacije. Kao takva, kaže Badiou: »'Ljevica' je jedino rješenje etabliranog poretka za pokrete velikog opsega« (P, 273). Suvremenu proceduru političke istine, piše Badiou, definirat će njezin raskid s ljevicom kao i njezin raskid s desnicom (i, podrazumijeva se, s centrom). Stoga on u novim radovima piše da je danas politička zadaća obnova komunističkih ideala, a to bi značilo odbacivanje čak i osnovne marksističke terminologije: »Marksizam, radnički pokret, masovna demokracija, lenjinizam, proleterska partija, socijalistička država: svi ti fantastični izumi dvadesetog stoljeća nama su sad beskorisni. U teorijskom poretku, oni se sigurno trebaju proučiti i promisliti. Ali u političkom poretku postali su nepraktični« (S, 150).²

Ipak, treba očuvati neku vezu s komunističkim konstantama:

Ako je i dalje točno, kako je Sartre rekao, da su »svi antikomunisti psi, onda je to točno zbog toga što se svaka politička epizoda, koja se po svojim načelima ili nedostatku načela doima formalno protuslovna s komunističkom konstantom u njenom generičkom značenju, mora ocijeniti kao suprotna emancipaciji čitavog čovječanstva, dakle konkretnoj ljudskoj sudbini čovječanstva. Svi koji nastanak

1 P: *Polemics*, prev. Steve Corcoran, London: Verso, 2006.

2 S: *De quoi Sarkozy est-il le nom?* Pariz: Nouvelles éditions Lignes, 2008.

čovječanstva ne objasne pomoću komunističke konstante (kako god je opisali, jer riječi ustvari nisu bitne) čovječanstvo kao nastanak kolektiva svode na animalnost« (S, 132–133).

Dakle, komunizam je i dalje naziv za osnovni, idealan oblik u kojem će čovječanstvo biti potpuno čovječno. A može ostati samo to, jedan idealan oblik. Zbog toga se može konkretizirati u raznim opisima: dakle marksistički opis više nije upotrebljiv u proceduri političke istine.

Politika kao procedura istine

110

Dakle, ako komunističke konstante i dalje imaju ulogu u političkom pokretu, a marksistički vokabular za njih više nije funkcionalan, koji bi onda po Badiouu oblik te konstante trebale imati danas? Suvremena procedura političke istine neće sudjelovati u partijskoj politici, neće sudjelovati u parlamentarnim strukturama, izborima, a možda čak ni u demokraciji. On kaže da se danas procedura političke istine mora odvijati izvan struktura države–nacije, dakle izvan parlamenta, stranaka i lobija. Stoga je potrebno opisati čitav model političke djelatnosti, jednu pobunjeničku paradigmu, kako je naziva, i uzeti je kao predstavnički model za politiku.

Koja su svojstva političkog pokreta kao procedure istine? U kontekstu Badiouova shvaćanja svake procedure istine, imat će obilježja da je navodno nelegitimna i gotovo nelogična u situaciji u kojoj se pojavljuje. Prikazivat će nešto čemu nema mjesta u trenutnoj političkoj situaciji, bit će univerzalna, generička, a politički subjekt neće biti samo militantne skupine, već i parole, događanja, prakse, i tako dalje. Procedura političke istine, kao i svaka druga procedura, sadržavat će strpljivo građenje nove sadašnjosti, izvan stajališta države–nacije.

A to se može dodatno pojasniti kad se kaže da se za Badioua procedura političke istine pojavljuje na tlu, kao pokret odozdo, u društvenom prostoru izvan državnog mehanizma. Ona funkcionira i nadograđuje svakodnevnu inovativnu i eksperimentalnu praksu u zajedničkom životu:

Politika se udaljava od Države... U tom značenju politika je »sloboda«. Država je ustvari neizmerno porobljavanje sastavnica neke situacije, porobljavanje čija je tajna nekontroliranost supersile, nedostatak njene mjere. Sloboda se tu sastoji u udaljavanju od države pomoću kolektivno određene mjere za njene ekscese. A ako se eksces izmjeri, izmjeren je zbog toga što ga kolektiv može izmjeriti (Meta, 145).³

Ako je procedura političke istine izvan države, hoće li pobunjenička paradigma u politici koji je Badiou kritizirao biti problematična: naime, da se radi o masovnom pokretu koji dolazi izvana i uzdrmava državu? Procedura političke istine u Badiouovu viđenju može raskinuti s pobunjeničkom paradigmom kad

3 Meta: *Metapolitics*, prev. Jason Barker, London: Verso, 2006.

nije opisana u kontekstu razaranja države, već u kontekstu oduzimanja ili odvajanja od države. Nadalje ću opisati razvoj Badiouova mišljenja od razaranja do oduzimanja.

Podjela kao politička strategija

Zbog maoističke intonacije u svojim ranim radovima Badiou je političke pokrete povezoao s razaranjem i podjelom. Badiou nije bio jedini u Francuskoj koga je privukao maoizam, a privukao ga je baš zbog onoga što je danas mnogima odbojno: pokretanje Kulturne revolucije. Kako su Badiou i drugi francuski maoisti shvatili, Mao je htio oživjeti revoluciju koja je stala: Kina je mogla postati drugi Sovjetski Savez. Slavne su Maove riječi: »Gdje je buržoazija u Kini? U Komunističkoj partiji!« Dakle, Badiou i drugi Kulturnu revoluciju shvatili su kao trenutak zadivljujuće misaonosti u komunističkom pokretu: Kineska komunistička partija izvrnuta je samokritici te je aktivirala masovan pokret kako bi se poboljšala i pročistila svoje staljinističke, birokratske i kapitalističke tendencije. Naravno da je naposljetku baš ta potreba za pročišćenjem postala problematična. Bio je to teror koji je svojstven takvom pokretu. Kako smo vidjeli, i vidjet ćemo još jednom u zaključku, opis i ispravljanje te potrebe je bitan cilj Badiouove filozofije.

Međutim, maoizam je, bar kako ga Badiou opisuje, trebao imati metode da zaustavi proces pročišćenja. U *Teoriji subjekta*, tekstu s kojim se želi razviti filozofija maoizma, uvesti maoizam u dijalektičku tradiciju zapadne filozofije, on kaže da u svakom subjekt–procesu postoje dvije najvažnije devijacije, koje je opisao kao desničarsku i ljevičarsku. O tome sam govorio u šestom poglavlju. U desničarskoj devijaciji ističe se ustrajnost i kontinuitet strukture i identiteta (govori se da »nema ničeg novog pod suncem«), a u ljevičarskoj devijaciji naglašava se radikalna i čita izvanjskost (govori se da »za nas nema mjesta u vašem sustavu«). U ispravnoj dijalektičkoj poziciji, kako je Badiou tada smatrao, cijepa se i jedno i drugo te se spaja u iskrivljenju koje je nazvao subjekt: uplitanje trenutka razaranja jednog poretka u proces izgradnje drugog. (Čitateljima koje to zanima preporučujem studiju Bruna Bosteela o Badiouovu maoizmu, »Postmaoizam: Badiou i politika«.)

Ipak, razaranje i pročišćenje za Badioua su u to vrijeme i dalje bitne dimenzije političkog pokreta. U ranijem tekstu, Badiou citira poznatu maoističku parolu i kaže:

Jedno koje se dijeli na dvoje nije načelo konkretiziranja »dvoje« od »jednog«. Jedno koje se dijeli na dvoje označava: ne postoji identitet koji nije podijeljen. U realnosti to nije samo proces, već je proces dijeljenje. Realno nije ono što okuplja, već ono što razdvaja. Ono što nastaje jest ono što je rastavljeno (TC, 61–62).⁴

4 TC: *Théorie de la contradiction*, Pariz: Maspéro, 1975.

Zbog toga Badiou može reći da frustrirajuća samodestruktivna tendencija radikalnih pokreta da se raspadaju na više stranaka, ustvari nije znak slabosti već je pokazatelj snage i vitalnosti nekog pokreta:

Danas je u Francuskoj suprotstavljena raznolikost skupina *realno* stanje pokreta, a nasilje u njihovim ideološkim sukobima uopće ne obeshrabruje, već je točka u kojoj se najavljuje budućnost. Uroniti u te sukobe i imati jasno stajalište o njima: sve ostalo je puka zabluda jednoglasnosti, neučinkovit populizam ili revizionistički drijemež. Jedno se dijeli na dvoje (TC, 63).

Htio bih reći da Badiouov filozofski marksizam priznaje značenje podjele u teoriji i praksi. Podjela, razlika i sukob samo su »ono što postoji« s tog stajališta, to nisu stvari kojih se pokret treba bojati i izbjegavati ih. S tog stajališta Badiou je usvojio političku strategiju u kojoj podjela ima destruktivnu i pročišćavajuću ulogu: podjela ogoljava bit političke sile, a čim prije se ogoli, to bolje. Riječ je o tome da će nekolicina koja ostane u određenoj skupini imati žara, snage i teorijske bistrine te će skupini omogućiti da učinkovitije vodi pokret nego nestabilno mnoštvo koje je nastalo u koalicijama, kompromisima i lažnom prividu jedinstva. Na toj osnovi, Badiou se zalaže za »nadmoć snaga najslabijih« (TC, 100). Partija može biti brojčano mala, ali kvaliteta je važnija od kvantitete, bitno je ono što skupina jest, ono za što se zalaže, a ne koliko pripadnika broji.

A to je stajalište koje Badiou sustavno zastupa. 1985. godine napisao je da će »politika biti shvatljiva tek kad se oslobodi tiranije brojeva, broja glasača kao i broja prosvjednika ili štrajkača« (PP, 88). A nedavno je govorio o razlici između »aktivnog broja« i »pasivnog broja«:

Zbog čega bi broj imao bilo kakvo političko svojstvo? Zbog čega bi većina, koja se po slobodnom nahođenju oblikuje pomoću manipuliranja u bezbroj vrsta glasanja, imala svojstva pravila? Te procjene jednostavno se ne uvažavaju u drugim područjima kad je riječ o čovjekovu mišljenju. Veliki tvorci u znanosti i inovativni umjetnici bili su u pravu, suprotno općem mnijenju. Čak se i ljubavna strast potvrđuje suprotno mediokritetskim društvenim stajalištima. Je li jedino politika osuđena na konzervativizam brojčanih metoda? (P, 93)

Ono što je Badiou nazvao aktivan broj je »broj koji označava prosvjede, masovne štrajkove, pa i pobune« (P, 93). Pasivan broj označava izborne brojke, ishode glasanja. Badiou kritizira suvremene prosvjede i demonstracije, zbog toga što se pokoravaju »pasivnom broju« kad žele utjecati na političare i izbornu politiku, kad pokušavaju usmjeriti javno mnijenje. Na primjer, nakon prosvjeda u Francuskoj 2002. protiv Le Pena koji je ušao u drugi izborni krug predsjedničkih izbora, Badiou je napisao da su prosvjednici »izašli na ulice«. Ali njihova moć bila je smiješna, zbog toga što su zbog privrženosti glasanju rekli da je aktivan broj podložan pasivnom broju, a Badiou smatra da se »aktivan broj mora raskinuti sve veze sa pasivnim brojem. Skup, prosvjedi, pobuna: u svima se proglašava pravo na postojanje izvan svakog konteksta koji nije

imanentan tom postojanju« (P, 94). Dakle, Badiou kaže da je za politički pokret neproduktivno da inzistira na utjecaju na izbore i da strankama, političarima i političkim institucijama postavlja zahtjeve. O tome ću govoriti u raspravi o drugim aspektima Badiouova shvaćanja statusa procedure političke istine.

Smrt i razaranje

Badiou je zbog svog filozofskog maoizma prihvatio razaranje u politici, pa je rekao da se »svaka istina potvrđuje u razaranju besmislice. Stoga je svaka istina u biti razaranje. Sve što samo održava ili čuva jedinstvo je lažno« (TC, 26). U tom tekstu on piše: »Pojava novog procesa (novog jedinstva suprotnosti) nastaje u nestanku uvjeta prijašnjih protuslovlja, dakle kao pitanje (rezultat) razaranja jednog od uvjeta pomoću drugog, a to nužno stvara podjelu pobjedničkog uvjeta« (TC, 65). Na primjer, »buržoazija razara feudalni poredak, a kapitalistički poredak koji ona usmjerava odmah je podijeljen u suprotnosti buržoaska država/proleterska revolucija« (TC, 65). Zadnje poglavlje Badiouove *Teorije protuslovlja* naslovljeno je »Sila i mjesto«, a započinje s problematičnom raspravom o naravi smrti u dijalektičkoj teoriji. Riječ je o tome da uvijek kad se društveni sukobi, npr. klasni sukob, »razriješi«, potrebno je razmisliti »tko je ili što je odumrlo« (TC, 85). Smrt se tu spominje ne samo zbog toga što u revolucijama mnogi umiru, već i zbog slavne Hegelove izjave da Apsolut opstaje u odumiranju svojih dijelova i sastavnica. U Hegelovoj idealističkoj dijalektici, smrt je stvarna, ali ona nije ono što se čini: ono što je naizgled odumiranje neke konkretne stvari, način života, snaga ideje, jest prijelaz te stvari u viši oblik, ostvarenje njene biti u Apsolutu i ostvarivanje Apsoluta po sebi. Badiou o tome opširno govori. U materijalističkoj dijalektici, kako je on shvaća, smrt nije samo »prolaženje« kao kod Hegela: s njom se shvaća da postoje i moraju postojati smrti koje ne ostavljaju trag, smrti u kojima ništa od stvari koja odumire nije sačuvano u onom što pobjeđuje (TC, 87). U argumentu protiv revizionizma, kako ga je nazvao, Badiou se opet okreće Kulturnoj revoluciji i kaže da je »bit revizionizma strah od smrti... Revizionist ne može podnijeti smrt buržoazije.« Badiou kaže da humanistički moral sprječava revizioniste da održe politički pokret, oni kompromitiraju njegovu sposobnost da bude uspješan (TC, 87).

Čini se da je Badiou pripravan na najgore. Ali Badiou opisuje razne načine na koje se pojavljuje istinska smrt i nestaje jedan član u društvenoj i političkoj suprotnosti. Badiou smatra da pravo »razrješenje suprotnosti« sadržava »udio smrti«. Na primjer, u komunističkoj revoluciji buržoazija će zaista odumrijeti i nestati kao klasa, a s njom i ugnjetavanje kao takvo.

Rekli smo: kvalitativne promjene traže odgovor na pitanje »tko ili što odumire?«. Gdje je dio realnog koji je odbačen? Kvantitativno mišljenje sile ne može dati odgovor. Ono nam navodno govori da je ono što mijenja (mjesto) ravnodušno

prema onom tko umire, dakle prema onom što je rođeno. Revizionističko izborno obećanje slijedi ovu logiku: »vlast« će smijeniti Ujedinjena ljevica, zajednički program učvrstit će situaciju. Ali tko ili što mora odumrijeti? Ako ih slušaš, ništa. I ništa neće biti ni rođeno što već nije tu: partija, jedinstvo, vlada. Ta povijest bez gubitaka... budi našu dijalektičku sumnjičavost. Lagali su nam zbog toga što nitko ne želi da se bilo što promijeni, zbog toga što se mora poštivati svako historijsko rođenje, ili zbog toga što cijena, gubitak i smrt obeshrabuju. Ustvari, to obeshrabuje, zbog toga što su mase na gubitku, koje su u konkretnoj istini obećanja, trpe revizionističku diktaturu, socijal-fašizam koji paralizira (TC, 92).

Rasprava o smrti u kontekstu u kojem se govori o Kulturnoj revoluciji i Crvenim Kmerima u najmanju je ruku problematična. Zbog ovakvih ulomaka mnogi čitatelji optužuju Badioua da simpatizira teroriste. Ali Badiou je tu možda samo htio reći da u povijesti ideje i tendencije odumiru, a to bi mogla biti cijena političkog uspjeha. Da nešto »odumire« možda jednostavno znači nestanak jednog člana u razrješenju suprotnosti. (Koliko je rojalista danas u SAD-u?) Za takvu promjenu ne traži se konkretna smrt pojedinaca. Ustvari, Badiou kaže da smrt postaje stvarna kad se u situaciji ništa bitno ne mijenja, pa naposljetku umiru konkretni ljudi. Dakle, Badiou bi na temelju toga vjerovatno rekao da su masovna pogubljenja koja su izvršili Crveni Kmeri znak njihova neuspjeha kao pokreta protiv kambodžanske aristokracije, da nisu bila nužna za njihov uspjeh.

Iz te rasprave trebalo bi izdvojiti jednu vrlo jednostavnu zamisao. U toj fazi Badiouova opusa istinska promjena, pojava prave novine u politici, zahtijevala je razaranje, bar konkretno razaranje određenih političkih usmjerenja, teza, i tako dalje, pomoću konkretnih smrti ili bez njih. U *Teoriji protuslovlja* Badiou to objašnjava teorijski i etički. Tu spoznaju on ne koristi samo protiv svojih starih neprijatelja, reakcionara, već i protiv onih u političkim pokretima na lijevoj strani koji se groze razaranja (revizionisti, kao ih naziva). Njega motivira pronalazanje točke u kojoj se ukida krug ugnjetavanja, u kojoj prestaje ponavljanje dominacije, u istinskom i konačnom razrješenju društvenih suprotnosti.

Daleko od smrti i razaranja: oduzimanje i odvajanje u politici

Badiou u kasnijoj političkoj teoriji nije odbacio ulogu razaranja u politici, on na njeno mjesto želi staviti koncepciju oduzimanja:

Razaranje ili oduzimanje? To je jedna od najvažnijih rasprava u stoljeću. Koju je aktivnu brojku negativna strana oduzela strasti za realnim? Posebno me zanima sukob između te dvije orijentacije jer je imao presudnu ulogu u mom filozofskom razvoju. Bitno poglavlje u mojoj *Teoriji protuslovlja* (1982) naslovljeno je »Manjak i razaranje«. U to vrijeme, proročanske Mallarméove riječi bila su moja zastava: »Razaranje je moja Beatrice.« U *Bitku i događaju* (1988), na osnovi toga napisao

sam otvorenu samokritiku i pokazao da suptraktivno mišljenje negacije može prevladati slijepi imperativ razaranja i pročišćenja (C, 54–55).⁵

Rekao bih da se ta samokritika već pojavila 1985. godine u knjizi *Može li se misliti politika?*, premda, kako ćemo vidjeti, tu nije dovršena.

Koji je utjecaj tog zaokreta za njegovo shvaćanje smrti i razaranja u *Teoriji protuslovlja*? U proceduri političke istine umjesto toga, a to je jedan od uvjeta za njen uspjeh, samo se određena mnoštvo oduzima od političke situacije, koje je onda iznimka, a najveći dio situacije ostaje nedirnut. Badiou je bar u jednom tekstu to nazvao odvajanjem, a ne oduzimanjem, ali čini se da se radi o istoj stvari: »Politički proces nije izraz, jedinstven izraz, objektivne realnosti, već je u određenom značenju odvojen od te realnosti. Politički proces nije proces izražavanja, već proces razdvajanja« (Po, 2).⁶ U strpljivom građenju nove sadašnjosti, a na taj način Badiou će opisati proceduru političke istine u *Logikama svjetova*, može se ostvariti ono što se želi ostvariti, drugačija situacija, alternativna sadašnjost, bez trunke razaranja.

Stoga je u Badiouovim ranijim političkim teorijama, u kojima je inzistirao na razaranju, pogrešno da su htjele konkurirati državi–naciji ili je zamijeniti. Kao politički pokreti, one žele revoluciju te su uvjetovane pobunjeničkom paradigmom. Zbog toga su morale prigrliti razaranja i to je bit pogreške koju je Badiou pronašao u svojim ranijim stajalištima. Cilj procedure političke istine sad je drugačije shvaćen nego za klasičnu revolucionarnu partiju.

115

***Može li se misliti politika?* kao početak samokritike**

Badiouovo shvaćanje politike bitno se promijenilo 1980–ih, pa ću zbog nekoliko razloga 1984–1985. označiti kao prekretničko razdoblje. U tom razdoblju raspada se Savez marksističko–lenjinističkih komunista Francuske (UCFlm) i reformira kao Organization Politique (OP). Posljedice tog raspada vidljive su u pisanju i objavljivanju knjige *Može li se misliti politika?*, tekstu u kojem se prvi put koristi kontekst koji će do kraja opisati i razviti u *Bitku i događaju*.

U *Teoriji subjekta*, subjekt je shvaćen kao politička partija koja spaja pobunjenički pokret i reorganizaciju društva. U tom tekstu, Badiou piše, »konkretno govoreći, partija je tijelo u politici« (TS, 306).⁷ Nakon *Teorije subjekta* Badiouova koncepcija o ulozi partije ubrzo se promijenila. *Može li se misliti politika?* je tekst napisan u kriznom razdoblju, u kojem on piše o porazu jedne vrste politike u kojoj je desetljećima bio angažiran. On kaže da je »događaj ko-

5 C: *The Century*, prev. Alberto Toscano, Cambridge: Polity, 2007. [Usp. *Stoljeće*, prev. O. Pupo-
vac, Antibarbarus, Zagreb, 2008.]

6 Po: »Politics: A Non–Expressive Dialectics«, upis Robin MacKay, studeni 2005. Dostupno na
<http://blog.urbanomic.com/sphalotas/archives/badiou–politics.pdf>.

7 TS: *Théorie du sujet*, Pariz: Éditions du Seuil, 1982.

jem svjedočimo kriza marksizma« (PP, 21). Nemoguće je podržavati Sovjetski Savez i istočni blok, u snažnim radničkim pokretima (Badiou govori o pokretu Solidarnost u Poljskoj, ali i o imigrantskim radnicima u Francuskoj) ne koristi se marksistički rječnik za izražavanje zahtjeva, marksizam u Trećem svijetu naposljetku je jedino stvorio katastrofalne »ekspanzionističke vojne države«, kao u Vijetnamu (PP, 44). Dakle, piše Badiou, »danas ni socijalističke države ni bitke za nacionalno oslobođenje ni radnički pokreti nisu historijski označitelji koji mogu jamčiti konkretnu univerzalnost marksizma« (PP, 48). Badiou zatim kaže da taj »marksizam danas nije mrtav. On je povijesno uništen« (PP, 52).⁸

U toj knjizi opisuje se novi model politike, a to je isti model koji se pojavljuje u općem filozofskom sustavu koji je Badiou kasnije razvio u *Bitku i događaju*. (Zbog toga sam ranije rekao da su izvor i motivacija Badiouova zrelog filozofskog sustava u njegovu mišljenju i iskustvu političke krize i blokade iz tog vremena.) Badiou raspravlja o štrajku u tvornici automobila Talbot 1984. godine, u kojem se, po njemu, kristalizirala tadašnja politička dinamika u Francuskoj. On kaže da je taj štrajk bitan zbog toga što je pokazao tri pukotine u francuskoj političkoj situaciji. Prvo, pokazao je neuspjeh reformi koje je Socijalistička stranka obećala nakon pobjede 1981. godine. Drugo, vidjelo se da ljevičarske stranke više nemaju utjecaj u velikom dijelu radnika i treće, pokazao je da ekstremna desnica vrlo uspješno okuplja veliki broj radnika i huška ih na imigrante među njima (PP, 70–71).

Štrajk u tvornici Talbot je udžbenički primjer za ono što će Badiou kasnije nazvati 'procedura političke istine'. Radilo se o jednoj skupini koja je za francusku državu bila nevažna, skupini čija prisutnost nije bila punopravna u državi, koja se stoga mogla točno opisati kao neprepoznatljivo mnoštvo u francuskoj politici: imigrantski radnici. A kad su se okupili i postavili zahtjeve, morali su upotrijebiti neke pojmove iz francuske političke situacije iz koje su isključeni, pa je Badiou zbog toga rekao da su njihove izjave bile »po sebi nepredstavljive« u političkoj situaciji tog vremena (PP, 74). Kako smo vidjeli, procedura istine u svakoj situaciji koristi jezik koji je praktički besmislen. Na taj je način Badiou opisao zahtjeve koje su radnici postavili, kako su shvaćeni od države.

U ovom ulomku dobro je sažeto Badiouovo razmišljanje o štrajku u tvornici Talbot:

Politika započinje kad netko kaže da neće zastupati žrtve, koncept u kojem je stara marksistička doktrina bila zarobljenica izražajne sheme, ali je vjerna događajima koje su žrtve opisale. Ta vjernost temelji se isključivo na odluci. A ta odluka, s kojom se nikome ništa ne obećava, samo je djelomično povezana s jednom hipotezom: hipotezom o politici nedominacije, koju je Marx utemeljio, a danas se mora iznova utemeljiti (PP, 75–76).

Ta hipoteza, prepoznatljiva kao jedna od Badiouvih komunističkih konstanti, osnovana je pomoću odluke koja »nikome ništa ne obećava«, odsustva

8 PP: *Peut-on penser la politique?* Pariz: Éditions du Seuil, 1985.

koje je bitno jer pokazuje kako se Badiou odmaknuo od onog što se može nazvati politika zahtjeva, politika s kojom razne skupine od države traže priznanje i zastupljenost. On kasnije kaže da je »jedna od najvećih slabosti u mišljenju stoljeća, ili bar jedno od njenih područja nesigurnosti, korištenje predstavničke koncepcije o legitimnosti« (C, 108).

Na primjeru štrajka u tvornici Talbot dobro su se vidjele ideje o kraju partije i kraju pobunjeničke paradigme, ideje koje su jasnije i direktnije opisane u Badiouovim novijim tekstovima o politici. Tu se počinje govoriti o kraju čitavog jednog modela politike i strukture u kojoj su partije bile shvatljive, strukture u kojoj partije predstavljaju jedan dio stanovništva koje stoga ima više ili manje utjecaja na mehanizam države. Badiou je to nazvao izražajna politika. Radi se o lakanovskoj strukturi zahtjeva, predstavničkoj strukturi s kojom se postavlja neki veliki Drugi koji jamči priznavanje i zadovoljenje. Po tom modelu, nepravda se osjeća, ugnjetavanje se trpi, a zahtjev se postavlja državi; narod gund'a, izlazi na ulice, a država reagira ili ne reagira.

Problem koji Badiou vidi u tom predstavničkom i izražajnom modelu jest jasna ovisnost o državi za ostvarivanje političkih ciljeva. To je bio cilj njegove analize štrajka u tvornici Talbot, premda njegovo čitanje u *Može li se misliti politika?* završava sa svojevrsnom blokadom: radnici i dalje prvo državi postavljaju zahtjeve, a nakon toga ne grade svoju alternativnu sadašnjost. Na posljetku, povlačenje koje će stariji Badiou vidjeti u štrajku u tvornici Talbot, sadržano je u činjenici da je jedna skupina postavila zahtjeve, koja je onda morala imati predstavničku strukturu od koje je u njegovu kasnijem mišljenju procedura političke istine odvojena. To je pojašnjeno u usporedbi štrajka u tvornici Talbot sa Spartakom, koju Badiou koristi u *Logikama svjetova*. U spartakovskim pobunama robova nije se zahtijevala sloboda zbog toga što se ona pretpostavljala, a robovi su aktivno stvarali novu, slobodnu sadašnjost za sebe. Na sličan način, to je ono što će svaka procedura političke istine raditi: izgrađivanje svoje sadašnjosti mimo dominantne situacije.

Badiou je u *Peut-on penser la politique?* rekao da mi »danas znamo da se radi o odbacivanju predstavničke vizije politike«, premda je model u tom tekstu problematičan (PP, 85). Čini se da je štrajk u tvornici Talbot nagnao Badioua da shvati da se određena vrsta političkog djelovanja može ostvariti samo izvan države i izvan partijske strukture. Ali nije istaknuo značenje koje takav pokret stvara: kako je kasnije rekao, to je nova sadašnjost, nova mogućnost. Dakle, zbog toga je politika razaranja i dalje prisutna u *Peut-on penser la politique?* bar u mjeri u kojoj je cilj političke procedure koju je opisao i dalje dobivanje moći od države, čak i ako se ne radi o stjecanju priznanja. Kad je Badiou s modela razaranja u politici prešao na model oduzimanja, onda je mogao istaknuti dimenziju političkog pokreta koji samostalno određuje svoj cilj, koji čini i ostvaruje ono što govori, bez priznavanja i predstavljanja u državi–naciji, pa i novog temeljenja države–nacije, kao uvjete za uspješnost.

Protiv identiteta i za univerzalno

Badiouova posebna politička stajališta odavno sadržavaju bavljenje antikolonijalnim borbama i situacijom imigrantskih radnika. Ta stajališta mogla su ga usmjeriti na politiku identiteta, ali Badiou je političkim tekstovima uvijek odbacivao politiku identiteta. Osnovni je razlog za to odbacivanje Badiouovo uvjerenje da procedura političke istine, koja koristi komunističke konstantne, u određenoj situaciji uvijek postavlja univerzalne zahtjeve, koji obuhvaćaju identitete i pozicije koji definiraju tu situaciju. Badiou smatra da identiteti uvijek nastaju u stanju stvari, pa ako je procedura političke istine kao takva na određeni način neprepoznatljiva u situaciji, nikad neće imati traženje i priznanje identiteta kao svoju osnovu.

118

Tekst koji to upečatljivo objašnjava je Badiouovo čitanje svetog Pavla, s podnaslovom *Utemeljenje univerzalizma*. U tom tekstu sadržano je nekoliko ciljeva. Badiou predlaže rehabilitaciju Pavla kao militanta procedure istine, koji nas može poučiti bitnim strateškim lekcijama. Pavlova procedura istine možda nam danas nije uvjerljiva, ali Badiou kaže da se potpuno uklapala u društvenu i političku situaciju u antičkom rimskom svijetu. Badiou piše da je od svetoga Pavla naučio da se procedura istine ne može »ukorijeniti u identitetskome počelu. Ako je, naime, istina da se svaka istina pojavljuje kao singularizirana, njena je singularnost neposredno podložna poopćavanju. Poopćavanju podložna singularnost nužno raskida s identitetskom singularnošću« (SP, 11).⁹ Pavle je na osnovi događaja koji je nazvan Uskrsnuće rekao da temeljne razlike u rimskom svijetu kad se radi o identitetima, nisu bitne za izgradnju nove kršćanske sadašnjosti. To je poruka kontroverzi o kojima Pavle piše u svojoj poslanici, o općem odnosu kršćana i Židova. Na primjer, slavne su njegove riječi: »Nema tu više ni Židova ni Grka; nema više ni roba ni slobodnjaka; nema više ni muškog ni ženskog, jer ste svi samo jedan u Kristu Isusu« (Galaćanima 3: 28).

U kontekstu Badiouova napuštanja razaranja kao jedne dimenzije procedure istine u toj fazi njegova opusa i prihvaćanja koncepcija kao što su oduzimanje i razdvajanje (i naposljetku stajališta da procedura istine stvara novu sadašnjost), on kaže da je novi kršćanski svijet u djelu svetog Pavla ravnodušan prema postojećim identitetima.

Ako je istina, naime, da s obzirom na ono što događaj konstituira nema »ni Židova ni Grka«, činjenica je da Židovi i Grci postoje. To što svaka procedura istine uklanja razlike i u beskonačnost razvija jednu čisto generičku mnogostrukost ne ovlašćuje nas da izgubimo iz vida činjenicu da u određenoj situaciji (koju možemo nazvati svijet) *razlike postoje*. Može se čak tvrditi da osim njih ništa drugo ne postoji (SP, 98).

9 SP: *Saint Paul: The Foundation of Universalism*, prev. Ray Brassier, Stanford, CA: Stanford UP, 2003. [Usp. *Sveti Pavao: utemeljenje univerzalizma*, prev. M. Gregorić, Naklada Ljevak, Zagreb, 2006.]

Kad je razlikama dao svjetovno ontološko svojstvo, Badiou je mogao reći da procedura istine ne mora razoriti te razlike i identitete. Oni mogu postojati na jedan ravnodušan, nezanimljiv način. Kako bilo, nisu bitne.

Te teze tvore argument protiv politike identiteta ako je politika identiteta povezana s određenom reakcijom protiv procedure istine, za koju Badiou smatra da je tipična za današnju političku situaciju.

Deleuze je to precizno opisao: kapitalistička deterritorijalizacija ima potrebu za neprekidnom reteritorijalizacijom. Kapital zahtijeva, kako bi njegovo pokretno načelo homogeniziralo njegov prostor djelovanja, neprestano iskrsavanje subjektivnih i teritorijalnih identiteta koji, međutim, ne zahtijevaju nikakvo drugo pravo osim onog da budu, kao i drugi identiteti, izloženi uniformnim povlasticama tržišta. Kapitalistička logika opće ekvivalentnosti i identitetska i kulturalna logika zajednica ili manjina tvore artikuliranu cjelinu.

U odnosu na bilo koji proces istine, ta artikulacija djeluje prinudno. Ona je organski *bez istine* (SP, 10–11).

Badiou je i drugdje politički događaj definirao kao kolektivan po naravi. Da je nešto kolektiv najčešće ne znači da je automatski univerzalno, ali Badiou smatra da poopćava, da je otvoren za sve. Kako smo vidjeli u raspravi o etici, Badiou kaže da je kolektiv koji je ograničen na jedinstvo posebnih skupina zao. On također kaže da je »politika operator za konsolidaciju univerzalnog u identitetima« (S, 89). U kontekstu teze iz *Svetog Pavla i Etike*, da je »razlika ono što postoji«, a razmišlja o različitim identitetima, kulturama, podrijetlima, razlike i identiteti nisu jedinstveni ni bitni kao elementi u kojima se isto pojavljuje u situaciji u kojoj su identiteti jasno vidljivi: recimo, kad se preklapaju interesi različitih etničkih skupina, te se ujedinjuju s načelom koje izražava komunističku konstantu, a primjer je parola Badiouove *Organisation Politique*: »Svi koju tu rade su odavde.« Procedure političke istine »ne mare za bilo koje pojedinačne interese. One stvaraju predodžbu o kolektivnom svojstvu na temelju stroge jednakosti svih svojih aktera« i angažiraju generičko u čovječanstvu (Meta, 97). Identitet postoji za pojedince u nekoj političkoj situaciji, on je ono što postoji i uvijek će postojati. Politika je jedna vrsta procedure istine kad te razlike nisu bitne, kad se potvrdi generičko čovječanstvo, i kad se različiti identiteti okupe na nove i nepredvidljive načine. Badiou kaže da su politike identiteta najčešće obrana postojećih identiteta, a to je katastrofa. O tome je govorio kad je rekao da označitelji kao što su »'imigrant', 'Francuz', 'Arapin' i 'Židov' ne mogu biti političke riječi jer su posljedice uvijek katastrofalne« (Meta, 94). Generička procedura političke istine treba uzdrmati identitete, iznenaditi situaciju s obnovom generičke ideje o čovječanstvu.

Protiv demokracije i glasanja

Zbog čega je Badiou protiv određenog korištenja pojma demokracija i protiv sudjelovanja na izborima? Kako je to povezano s njegovim shvaćanjem procedure političke istine? Napisao je:

Definicija demokracije je problematična. Ako netko želi povjerovati, kao termidorci i njihovi liberalni potomci, da je demokracija slobodna igra interesa skupine, ili odlučnih pojedinaca, vidjeti će kako ubrzo ili postupno, ovisno o vremenu, propada u beznadnoj korupciji. Prava je demokracija (ako se mora zadržati ta koncepcija, a vjerujem da se mora) potpuno drugačija. To je jednakost pred Idejom, pred političkom Idejom. Na primjer, dugo vremena to je bila revolucionarna ili komunistička Ideja. Zbog propasti te Ideje »demokracija« se poistovjećuje s općom korupcijom (S, 122–123).

120

Dakle, današnje značenje pojma demokracija Badiou je opisao kao fetišističko: temeljeno je u postojećem interesu da se demokratske vlade promiču diljem svijeta, a to ne znači ništa više nego održavanje slobodnih i poštenih izbora. Stoga je u takvom shvaćanju demokracija prije svega oblik koji država može, ali ne mora poprimiti. Međutim, Badiou kaže kad se demokracija shvati kao nešto drugo, a ne oblik države, onda ona »predstavlja jednakost« (Meta, 93). Za takvo predstavljanje, stvaranje procedure istine, izbori i parlamentarno zastupanje ne moraju biti bitni. Ustvari, Badiou smatra da nužno ne mogu biti bitni:

Politici koja sadržava prave odluke, hoću reći emancipacijske odluke, potpuno je strano glasanje, jer kad donesete oslobodilačku odluku onda morate odbaciti etablirane interese, interese koji će, iako su u manjini, izazvati strku kako bi se kontrolirali instrumente propagande i pobrinulo se da vas smijene na narednim izborima. A to će sigurno učiniti, zbog toga što narod glasa kako bi očuvao, a ne postao (P, 91).

To je još jedno objašnjenje veze između procedure istine u politici i državnog oblika. U njoj prevladavajuća politička situacija nije protuslovna, pa bi se mogla razriješiti kad neka druga skupina osvoji vlast. Čini se da Badiou opet govori da je na određen način jednostavno ravnodušna prema državi.

Badiou nije samo rekao da je sudjelovanje na izborima anatema za proceduru političke istine, on kaže da to sudjelovanje slabi i dezorijentira militante. »Glasanje je u biti protuslovno načelima, kao i svaka ideja o emancipaciji i pobuni« (P, 91). Vidimo da je Badiou i dalje srcu prirasla parola iz maja 1968: »Élections, piège à cons« (»Izbori su za naivce«). On čak kaže da ne podržava do kraja opće pravo glasa, zbog toga što je »Hitler na izborima osvojio vlast, a Petain je izabrao legitiman parlament« (P, 94). U knjizi *Sarkozy*, to je objasnio ovim riječima: »Ne poštujem bezuvjetno opće pravo glasa kao takvo, bitna je njegova funkcija. Da li se opće pravo glasa mora poštivati bez obzira što iz njega nastaje? I zašto?« (S, 42) Izbori isto tako stvaraju svojevrsan privid:

Dakle, glasanje proizvodi jedinstven privid... »Francuzi su odlučili...«, izvještavaju dobre novine. Oni nisu ništa odlučili, štoviše, taj kolektiv »Francuzi« uopće ne postoji. Zbog čega bi dovraga 51 posto Francuza bilo »pravi« Francuzi? (S, 21).

Dakle, Badiou je ustvari opisao formulu u kojoj je glasanje izjednačeno s abdikacijom procedure političke istine: »Kako su govorili libertinci u devetnaestom stoljeću: 'Glasanje je abdiciranje.' Preciznije, danas bi trebali reći: 'Glasati je željeti abdicirati.'« (P, 92)

Ti se argumenti mogu povezati s Badiouovom zabrinutošću za svojevrsan izazov koji intelektualna ucjena stvara pomoću reakcije, pa i izvan politike. On je svjestan da narod to neće lako shvatiti. Mnogi će osjećati iskrenu grižnju savjesti zbog toga što nisu glasali. Ali, kaže Badiou, što više narod glasa, to više legitimira prevladavajuću političku situaciju, situaciju koju izbori, u biti, nisu promijenili. Ipak, ona se očito neće promijeniti ni pomoću pobune i prosvjeda, a to je jedna od najvažnijih posljedica Badiouova zalaganja za odbacivanje pobunjeničke paradigme u politici.

Da li to znači da treba odustati od politike? To znači odustati od političkog sudjelovanja u državi i odbaciti model politike u kojem je državna vlast obruč od mjedi. Ali to ne znači automatski odbaciti politiku po sebi, zbog toga što za početak mjesto političkog djelovanja treba biti drugdje. Ali, tu opet imamo određene probleme. Badioua brine, što se više narod zanima za rezultate izbora i postotke koje stranke i njihove platforme dobivaju, to više gubi iz vida gdje se bitno političko djelovanje konkretno odvija. A gdje se, po njemu, odvija? Neprimjetno, na margini, u masovnim pokretima, u svakodnevnoj praksi i svakodnevnoj zajednici? Čini se da je tu Badiou izgubio maoističku vjeru u mase.

121

Zaključak

Možda je šteta da su Badiouove političke teze apstraktne i općenite, ali ipak treba reći da se uklapaju u ono što Badiou smatra da filozofija treba činiti. On odavno smatra da su nacrti i programi politički nepoželjni: kako bilo, filozofi ne znaju kamo će pokret krenuti, s čim će se susresti, što će biti potrebno, i tako dalje. Odbacivanje pobunjeničke paradigme isto tako znači ne napisati teoriju o pokretanju povijesti ili ubrzavanju događaja. Kako bilo, rekao sam da se događaji ne mogu ubrzati. Badiouovo stajalište o politici stoga je usredotočeno na svojevrsnu etiku pokreta, a to je aktivnost koja ne proizvodi događaje, već aktivnost koju kao takvu pokreću događaji. Dakle, to je teorija o shvaćanju statusa određene vrste prakse, koja može pospješiti ili omogućiti nastavak one vrste prakse koja je na djelu. Badiou je to opisao kao politiku koja bi bila samosvršna, a njen cilj više nije osvajanje države:

Politiku više neće voditi pitanja kako ostvariti dobru Državu, već će biti samosvršna. Suprotno prijašnjem shvaćanju, politika shvaćena na taj način bit će svojevrsan pokret mišljenja i djelovanja koji se oslobađa od dominantne etatičke

subjektivnosti te predlaže, poziva i organizira projekte koji se ne mogu promisliti ili prikazati pomoću normi s kojima Država funkcionira. Moglo bi se također reći da je u tom slučaju politika jedinstvena kolektivna praksa koja funkcionira na distanci od Države. Ili, ponovimo, u biti, politika nije nositelj programa Države ili etatiističke norme, već je razvoj jedne moguće afirmacije kao dimenzije kolektivne slobode koja se oduzima od normativnog konsenzusa koji okružuje Državu (Meta, 84–85).

Rekao bih da je iz tog ulomka potpuno jasno da Badiou nije konvencionalni marksist, a više nije ni konvencionalni maoist. Kako je rekao Bruno Bosteels: »Badiou je bio i ostao maoist, iako više nije onaj maoist koji je nekad bio.« On više nije isti po pitanju odnosa politike i države. A rekao bih da je i dalje maoist u svom vjerovanju u ono što mase čine.

Neobično je da filozof koji je pod velikim utjecajem marksističke tradicije u svojim tekstovima o politici nikad ne analizira ekonomiju. Peter Hallward je postavio to pitanje. U intervjuu, Badiou kaže da je »politička kampanja jedina održiva kampanja protiv kapitalizma. Ne postoji ekonomska borba protiv ekonomije.« Hallward je zatim napisao da ga brine kako to odvajanje političkih od ekonomskih pitanja utječe na djelotvornost Badiouove koncepcije politike. Ako, kako je Badiou rekao, samo politička borba može išta učiniti kapitalu, a politika je izvan države i ne mora za cilj imati preuzimanje države, je li onda realno očekivati da će ustati protiv kapitala? Badiou sigurno ne zagovara odustajanje i odlazak u komunu. O tome je pisao i Barker: »Badiouovo inzistiranje da se politika mora potpuno izdvojiti iz kapital–parlamentarnih normi je problematično, zbog toga što bi onda njena borbena snaga bio slijepi voluntarizam za koji je otpor, a ne politika usmjerena na konkretne promjene, jedina održiva opcija.« Ipak, Badiouova politika možda ne govori o otporu, ukoliko se bavi konkretnim stvaranjem nove sadašnjosti, a to je sigurno neka vrst promjene, ako ne države, onda nečega u komunalnom životu. A to se može dogoditi u potpunosti u ravnodušnosti prema državi.

S engleskoga preveo MILOŠ ĐURĐEVIĆ

Bruno Bosteels

O subjektu dijalektike

I.

123

Čini se da danas postoje dva osnovna pristupa filozofiji Alaina Badioua. U prvom, koji je mahom zasnovan na ontološkim meditacijama iz *Bitka i događaja*, izučava se nova mogućnost mišljenja bitka kao čiste množine, a u drugom istina događaja pokušava se definirati pomoću jednog ili više od četiri uvjeta za filozofiju, a to su znanost, politika, umjetnost i ljubav. Badiou je u završnom izlaganju na prvoj međunarodnoj konferenciji posvećenoj njegovu djelu, koja je prije nekoliko godina održana u Bordeauxu, izdvojio dvije mogućnosti: »Jedna za polazište uzima formalnu teoriju bitka, matematiku kao ontologiju i problematičnu koncepciju situacije, a druga prije svega polazi od događaja i njegovih posljedica u proceduri generičke istine.«¹ S druge strane, u tim se pristupima koriste posebne reference, ne samo za Badiouov opus već i za druge velike mislioce, u Francuskoj i inozemstvu. U prvom pristupu najizazovniji sugovornici su mislioci kao što su Cantor, Gödel i Cohen, a u drugom se najčešće spominju Lacan, Althusser, Mallarmé ili Beckett, i redovito Marx, Lenjin i Mao: »Dakle, u prvom se kritička podrška traži u logici, teoriji skupa ili u nestabilnom odnosu između nelogične množine i njene misaone predodžbe kao logične množine. U drugom se poziva na Lacanov subjekt, na politiku emancipacije ili teoriju o umjetničkim postupcima.«² U biti, prvi pristup ostaje u okviru ontološkog razmišljanja, a drugi se bavi opisom istine kao dijelom aksiomatske teorije subjekta.

Međutim, Badiou je potpuno svjestan da se u toj podjeli rada na dva dominantna pristupa njegovom djelu, kao dvjema polovicama mistične ljušture,

1 Alain Badiou, »L'Investigation transcendantale« (2002), s. 7.

2 Badiou, »L'Investigation transcendantale« (2002), s. 7–8.

može iz vida izgubiti najvažniji doprinos, a možda i racionalno jezgro, čitave njegove filozofije, a to je način na koji nam je omogućio da promišljamo pojavu novog, duboko promijenjenog mnoštva kao posljedice opisa jedne jedine istine o postojećem stanju stvari. Taj opis, a pokazat ću da se može shvatiti kao dijalektički u značenju koje je danas spornije i vremenu je najmanje primjereno neko ikad ranije, promaknut će svakom čitatelju koji se usredotočio na ontološke teze *ili* na teoriju subjekta, pa je s jedne strane čvrsto postavio bitak, a događaj s druge. Mnogi kritičari, prije svih Slavoj Žižek i Peter Hallward, kažu da se Badiou u svojim kasnijim radovima bavio baš s tim, nakon što je odbacio tradicionalno dijalektičko stajalište te je postavio krutu podjelu sličnu Kantovoj (pa i Sartreovoj) suprotnosti između svijeta fenomena i carstva stvari po sebi (ili između bitka po sebi i bitka za sebe). A ja ću pokazati da u Badiouovu djelu postoje mnogi elementi, ne samo u ranijim knjigama prije tzv. matematičkog zaokreta, koji se opiru takvom tumačenju. Među njima je zacijelo vrlo bitna činjenica da je jedan od Badiouovih filozofskih protivnika s kojim se otvoreno sukobljava oduvijek bio i još uvijek je Kant, kao što se s političkog stajališta Badiou uvijek bori s takvom suprotnošću, bilo da je »ljevičarska« ili »etatistička«, za koju su bitak i događaj u biti potpuno nepovezani, ili apsolutno razdvojeni. Dakle, u ovom tekstu htio bih vidjeti što možemo dobiti ako logiku te argumentacije nazovemo »dijalektička« u kontekstu duge tradicije posthegelijanskog mišljenja. Ali taj pojam po sebi je, na određeni način, nebitan: bitan je konceptijski argument i funkcije koje on uspostavlja.

Na osnovnoj i općoj razini, u dijalektičkom čitanju Badiouova djela taj argument sadržava jedan modus mišljenja u kojem se s jedne strane bitak *ne* razdvaja od događaja s druge strane, već ih se opisuje zajedno na jednoj jedinoj ravni, čak i ako to znači naići na paradokse blokade koji bi označavali kraj svih prihvaćenih veza i meditacija. Kako nam je Lenjin rekao nakon što je pročitao Hegelovu *Znanost logike*: »'S jedne i druge strane', 'jedno i drugo'. To je eklekticizam. Dijalektika zahtijeva sveukupno razmatranje veza u njihovu konkretnom razvoju, a ne pabirčenje i krparenje.«³ Čak ni nastojanje da se u beskompromisnom suprotstavljanju samo usporede dva spomenuta pristupa, jedan sužen na strogu formalnu znanost bitka kao čistog zbroja mnoštva i drugi gotovo mistički opčinjen djevičanskom istinom događaja koji jedino pripada sebi, ne može dosegnuti ono što sam provizorno nazvao racionalno jezgro Badiouove filozofije. U svakom slučaju, to jezgro nikad nije samorazumljivo već je uvijek u sebi podijeljeno. Kako je Badiou nonšalantno rekao na početku *Théorie du sujet*: »Kod Hegela postoje dvije dijalektičke matrice, i zbog toga je čuvena priča o ljušturi i jezgru dvojbena zagonetka. Jezgro po sebi je rascijepljeno, kao u onim breskvama neugodnim za jesti, kojima jedan ugriz razbija tvrdu košticu na dva samostalna dijela« (TS, 21). Stoga je potreban cjelovit prikaz

3 V. I. Lenjin, »Dialectics and Eclecticism«, u Lenjin, *Collected Works*, sv. 32 (Moskva: Progress Publishers, 1960), s. 93.

opisa podijeljenog na prihvaćeni poredak bitka i istinu nasumičnog događaja koji po Badiouu stvara racionalnu jezgru dijalektike.

Badioua ne zanima definiranje jednostavne izvanjske suprotnosti, recimo po modelu dvije usporedne linije koje se jedino spajaju u prividnoj točki nedogleda na obzoru koja će onda označiti njihovo katastrofično poklapanje, između bitka kao raspršene nelogičnosti čistih množina s jedne strane, a s druge istinu koja je povezana sa sekularnim čudom događaja bez presedana. Ako bi se radilo o tome, onda bi kritika da je Badiou ipak istinski kantovac, kritika koju je prvi izrekao Deleuze u prepisci s Badiouom, mnogo godina nakon što je Badiou, tada još uvijek maoist, istu kritiku još agresivnije uputio Deleuzeu i Guattariju, bila potpuno točna.⁴ Ali ta kritika umanjuje značenje nekoliko ključnih momenata u Badiouovoj teoriji. Između organizirane situacije danog mnoštva i raznih likova subjektiviteta koji konkretno omogućavaju istinu, pravo pitanje je kako i kad jedno može utjecati na drugo, koliko dugo i s kojim ciljem, odnosno s kojim posljedicama. Naposljetku, to je ni više ni manje nego pitanje o promjeni, kako se dana situacija može promijeniti u događaju radikalno nove i nepredvidive istine. Kako je Badiou nedavno rekao u jednom intervjuu: »Ustvari, naposljetku imam samo jedno pitanje: Što je novo u nekoj situaciji?« A zatim je rekao:

125

Rekao bih da je ovo moje jedino filozofsko pitanje: Možemo li misliti da u situaciji postoji nešto novo, ne novo izvan situacije ni novo negdje drugdje, već možemo li uistinu promišljati novinu i upotrijebiti je u toj situaciji? Sustav filozofskih odgovora koji razrađujem, bez obzira na njegovu složenost, podređen je samo tom pitanju i nijednom drugom.⁵

Nešto novo ustvari se *može* pojaviti, nešto novo *može postojati* pod suncem kad se pojavi višak u situaciji, ali taj višak, koji vrlo rijetko daje nešto novo i neuklopivo u tu situaciju, ipak se mora shvatiti iz te situacije po sebi, a ne s nekog nedokučivog transcendentno onostranog ili nekog starijeg odavno zagubljenog izvorišta. Međutim, promišljati transformacijsko svojstvo istine u danoj situaciji također zahtijeva opis datosti te zadanosti, dakle novo se mora promišljati zajedno sa starim.

Mnogo godina nakon maoističke faze, taj opis starog i novog naposljetku je najvažnije pitanje za Badioua:

Čak i kad postoji događaj, struktura, formalizacija, matematika, množina, i tako dalje, rekao bih da se to isključivo mora promišljati pomoću novog u kontekstu situacije. Ali, naravno, za promišljanje novog u situaciji moramo promišljati i situaciju, dakle moramo promišljati što je ponavljanje, što je staro, što nije novo, a nakon toga moramo promišljati novo.⁶

4 »Le Flux et le parti (dans les marges de l'Anti-OEdipe)«, u Badiou i Lazarus (ur.), *La Situation actuelle sur le front philosophique* (1977), s. 31–32.

5 Badiou, »Can Change Be Thought? A Dialogue with Bruno Bosteels« (1999).

6 Badiou, »Can Change Be Thought?«

Ustvari, s tim pitanjem o smjeni starog i novog opet smo se približili jednom od Lenjinovih ključnih problema u njegovim zapisima o Hegelovoj *Logici*. Promjena ne nastaje »samo kao smanjenje i povećavanje, kao ponavljanje«, piše Lenjin, već i »kao jedinstvo suprotnosti«, a samo ova druga koncepcija može definirati dijalektiku ukoliko »daje ključ za ‘skokove’ i ‘prekid kontinuiteta’, za ‘transformaciju suprotnosti’, za razaranje starog i pojavu novog«. ⁷

II.

Ako pogledamo naslov zasad najcjelovitijeg Badiouova rada, *Bitak i događaj*, vidimo da je bitan poseban opis između dvije procedure, a činjenica da je taj opis ustvari ne-veza ne bi nas trebao navesti da odmah zaključimo da nema dijalektičku dimenziju. Kako je Badiou rekao u citiranom intervjuu: »Želim reći da je čak i u naslovu *Bitak i događaj* ovo ‘i’ bitno«, ali to ne bi trebalo brzopleto shvatiti kao da skriva neku jednostavnu osnovu suprotnost. Badiou zatim kaže:

126

Mene prije svega ne zanima suprotnost između događaja i situacije. To nije fokus mog interesa. Osim toga, s tog stajališta, uvijek sam prigovarao da me čitaju iskosa, ili da se čitaju samo prva poglavlja, a nitko nije pročitao bit teze. Zbog toga što, rekao bih, najvažniji doprinos mog rada nije suprotstavljanje situacije događaju. U određenom značenju, s tim se danas svi bave. Najvažniji doprinos je postavljanje ovog pitanja: Što s tog stajališta možemo zaključiti ili shvatiti o situaciji po sebi?⁸

Ustvari, Badiou danas i dalje opisuje logiku promjene kako bi još jasnije prevladao jednostavnu, pa i puku čudotvornu suprotnost između bitka i događaja, između situacije i događaja:

Čitatelj će zamijetiti da nadalje »mjesto« i »događajno mnoštvo« shvaćam kao identične, dakle da izbjegavam banalne aporije dijalektičke strukture i historicizma, i da izbjegavam bilo kakvo označavanje nekog misterioznog adresata. Štoviše, umjesto krute suprotnosti između situacije i događaja, pomoću analize neutralnosti činjenica opisao sam nijanse transformacije, od modifikacije pokretno-nepokretno sve do događaja u užem značenju.⁹

Dakle, suprotno onom što se događa u Heideggerovu *Bitku i vremenu*, ali s mnogim obiteljskim sličnostima i jasnim konceptijskim vezama sa Sartreovim *Bitkom i ništa*, vrijednost ključnog pojma u naslovu *Bitak i događaj* istodobno je disjunktivna i konjunktivna. To nije pitanje o otkrivanju dublje hermeneutičke blizine ili preklapanja (ideja da bitak kao bitak uvijek već »jest« ili »sebe

7 Lenjin, *Philosophical Notebooks*, priredio Stewart Smith, prev. Clemens Dutt, u Lenjin, *Collected Works*, sv. 38 (Moskva: Progress Publishers, 1961), s. 360.

8 Badiou, »Can Change Be Thought?«

9 Badiou, *Logiques des Mondes*, 4. poglavlje.

daje« kao događaj, kao događaj izvorne temporalnosti, zbog toga što bi to onda bila ontologizacija događaja), ni opis iskonskog dualizam (u kojem bi bitak i događaj bili zauvijek razdvojeni kao dvije »dimenzije« ili »carstva« koja su međusobno potpuno razdvojena u nefunkcionalnoj izvanjskosti), već formalizacija aksioma s kojima se to dvoje opisuje pomoću jaza ili spoja (pomoću »blokade bitka« po sebi kao ono što subjekt, u događaju istine koja ga uvjetuje, retroaktivno »prisiljava« da postoji).

Na tom mjestu čitatelj Badiouovih ranih radova mogao bi očekivati da cjelovit opis te formalizacije sadržava nekakve reference o dijalektičkim oblicima mišljenja. Čak i u kasnim radovima kao što je *Može li se misliti politika?* Badiou govori o mogućnosti da su ključni pojmovi njegove filozofije postavili temelj za obnovu dijalektike: »Smatram da su koncepcije događaja, strukture, intervencije i vjernosti ustvari dijalektičke koncepcije, ako se ovo drugo ne suzi na plošni prikaz, koji je bio nedovoljan i Hegelu, sveukupnosti i rada negativnog« (PP, 84). Naravno da su koncepcije o događaju, strukturi, intervenciji i vjernosti okosnica današnjih Badiouovih radova. Koja je onda sudbina dijalektike u tom kontekstu? Koje su posljedice, za svakoga tko ne želi samo shvatiti već i djelovati s mišljenjem tog filozofa, trajnog sukoba s historijom i teorijom dijalektičkog mišljenja?

127

III.

Ne želim samo postaviti pitanje može li nas Badiou poučiti što znači iznova misliti dijalektički, već i u kojoj nam mjeri dijalektičko tumačenje može pomoći da izbjegnemo, ili bar iznova promislimo, neka pogrešna shvaćanja Badiouova djela. Za većinu čitatelja, odgovor na oba dijela tog pitanja najčešće sadržava koncepciju o radikalnom raskidu s dijalektikom, raskidu koji se dogodio negdje u drugoj polovici osamdesetih i koji se zatim očekivano uklopio u opću krizu, a naposljetku i poraz marksizma-lenjinizma i raspad Sovjetskog Saveza. U tom se argumentu kaže da je Badiou nepokolebljivo branio materijalističku dijalektiku sve do *Théorie du sujet*, najnerazumljivijeg i često pogrešno shvaćenog rada napisanog pod velikim utjecajem francuskog maoizma, kao i Mallarméa i Lacana. Ali nakon *Može li se misliti politika?*, a definitivno od *Bitka i događaja*, on je navodno uništio, ili bar prevladao, posljednje metafizičke i esencijalističke ostatke tog vjerovanja u dijalektiku, uključivši njeno preformuliranje kod najgorljivijih sljedbenika Maove misli.¹⁰ Ukratko, smatra se da je u Badiouovim novijim, vrlo čitanim radovima, matematika zamijenila dijalektiku.

Za takvo čitanje zacijelo postoje opravdani razlozi. Na primjer, u *Sažetku metapolitike*, kao novijem primjeru, čini se da Badiou odbacuje sve oblike dijalektičkog mišljenja kao inherentno pogrešne, s njima se politika ne može

10 Vidi, npr. Peter Hallward, *Badiou: A Subject to Truth* (2003), s. 49–50 i 290–291.

misлити *iznutra*, a to bi bila prava zadaća metapolitike za koju se on zalaže, umjesto da se samo razmišlja o biti političkog, a on kaže da je to bio osnovni interes svih dosadašnjih političkih filozofija. Dijalektički modus promišljanja politike stoga bi bila prva žrtva Badiouova zalaganja za metapolitičko usmjerenje u filozofiji, usprkos činjenici da je prije desetak godina, dok je koristio iste ključne pojmove o situaciji, događaju, intervenciji i tako dalje, rekao da se politika može promišljati pomoću koncepcija obnovljene dijalektike.

Čini se da je u tom kontekstu na Badioua najviše utjecao njegov prijatelj i drug, bivši maoist Sylvian Lazarus, jer je njegova *Anthropologie du nom* opširno, ali ne i nekritički, prikazana u najvažnijem poglavlju *Sažetka metapolitike*. Obojica autora ne žele povezati mogućnost mišljenja politike s dijalektičkim opisom objektivnih i subjektivnih uvjeta, ili društveno–ekonomskog područja i njegove koncentracije u konkretnom političkom činu, u dogmatskom lenjinističkom značenju. U tom kontekstu, »dijalektičko« se otprilike shvaća kao istovjetno »historijskom«, »klasnom« i »pozitivističkom«, s kojima se označava jedan dominantan a ipak suvišan oblik političke logike: »zasićen« historijski modus politike, kako ga je Lazarus nazvao. Pomišlja se da bi pokušaj kao što je dijalektičko definiranje entiteta *u vezi s kojim* se pojavljuje mogućnost političke epizode, bilo u kontekstu historije ili društva, u kontekstu vremena ili sveukupnosti, mogao raspršiti jedinstvenost te epizode na dva ili više heterogena područja. U tim pokušajima najčešće nastaje ova ili ona meditacija o subjektivnim i objektivnim faktorima, a Lenjinova je avangardna partija nužan organizacijski oblik kako bi se premostio jaz između njih.¹¹ Za Badioua, koji se tu potpuno slaže sa svojim prijateljem Lazarusom, epizoda u politici mora se promisliti iznutra, u onom što su nazvali homogeno mnoštvo, pomoću koncepcija, mjesta i napatuka koji su materijalni pokazatelji njenog trenutka, a politički proces u biti nije privremen u bilo kakvoj fiksnoj kombinaciji podataka, bilo da je riječ o društvenom bitku i svijesti, mentalnom i materijalnom, ili diskurzivnim i nediskurzivnim praksama. Izvedena iz carstva objektivnosti, politika više ne bi bila podređena općem značenju povijesti: »To je najvažnije postignuće u disjunkciji politike i historije i ukidanju koncepcije vremena: misaono shvaćanje političke epizode jest jedna homogena funkcija, bilo u vezi s politikom koja 'traje' ili onom koja je prošla i odbačena, čak i ako se na svakom primjeru primjenjuju drugačiji protokoli.« Čini se da se u tom kontekstu vrlo malo, gotovo ništa pozitivno ne može reći o dijalektičkom shvaćanju u Badiouovom današnjem mišljenju.

Međutim, Badiou i Lazarus kažu da se dijalektika kao heterogeni opis najčešće može pronaći na području društvenih znanosti, kod povjesničara i politologa. Stoga u njihovoj dijagnozi ima mjesta za drugu dijalektiku, koja može misliti pomoću materijalnog prekida koji, na primjer, nastaje u političkoj inter-

11 Vidi i anoniman tekst, vjerojatno Sylvaina Lazarusa, »Le Mode dialectique«, *La Distance Politique* 3 (svibanj 1992): 4–6.

venciji i ne poziva se na neki oblik partije ili na idealističku distribuciju koncepcija o vremenu i društvenom pokretu, a na njeno supostojanje najčešće se poziva kako bi se prevladala osnovna heterogenost društvenog bitka i svijesti. Badiou posebno citira Lazarusa, koji ostavlja čudnu marginu neizvjesnosti kad analizira konkretan status dijalektike i negativiteta u Hegelovoj definiciji, te je pažljivo razdvaja od historicističke dijalektike društvenih znanosti (AM, 60).

Čini se da Hegelove cipele i dalje čekaju da ih netko obuže, ukoliko je točno da Hegel već dugo opet stoji na nogama. A možda bi bilo točnije reći da obuću tog nesretnika, nakon što je više od dva stoljeća bila do vrha ispunjena svim i svačim, od najprizemnijeg do najuzvišenijeg, treba konačno isprazniti, kako bi se dobila praznina za novo shvaćanje dijalektike upravo u kontekstu praznine i viška, a ne u kontekstu sveukupnosti, cijepanja i simptomskog iskrivljenja podijeljenih identiteta, kao negacija i negacija negacije, te u kontekstu sloma predodžbe, a ne u kontekstu neshvatljivog samopostavljanja pojma. Hegel se mora rascijepiti, a ne okrenuti naglavačke. »Dakle, u biti Hegelove dijalektike trebamo razdvojiti dva procesa, dvije koncepcije kretanja«, kaže Badiou u *Théorie du sujet*: »(a) Dijalektičku matricu sadržanu u pojmu otuđenje; ideja o jednostavnom pojmu koji se razvija u svoje postajanje—drugim, kako bi se ostvario kao dovršen koncept. (b) Dijalektičku matricu koja funkcionira kao cijepanje, u kontekstu teme: svako jedinstvo je cijepanje. Bez ikakvog vraćanja sebi i bilo kakve veze između konačnog i početnog.« Dakle, pitanje ne glasi *da li* Hegela treba oživjeti, već *kojeg* Hegela. Odnosno, a to pitanje je povezano s prvim: *koju* cipelu trebamo obuti, lijevu li desnu? Onu iz *Znanosti logike* ili onu iz *Fenomenologije duha*?

129

Badiou se prvo svrstao uz francuski maoizam pomoću Hegela, kad je Hegelovu *Logiku* (zajedno s Lenjinovim *Filozofskim sveskama*) suprotstavio Althusserovu žestokom antihegelijanstvu i pomodnoj Hegelovoj *Fenomenologiji* koja je zbog Kojèva nadahnula Bataillea, Sartrea i Lacana.¹² Nedavno je u biografskim intervjuima i dalje blagonaklono usporedio *Bitak i vrijeme* i *Logiku*, a za *Théorie du sujet* rekao je da je bliža *Fenomenologiji*. To nije ni trivijalno ni neskromno: za ispravno ili neispravno razumijevanje moguće uloge dijalektike u Badiouovu mišljenju nužan je podroban opis razlika i veza između te dvije najvažnije knjige, u kontekstu onoga što se događa s Hegelom. Međutim, i jedno i drugo kao takvo ipak je jednostrano. Dakle, u kontekstu ranijeg pitanja, možda trebamo reći da su obje Hegelove cipele, možda kao i Van Goghove nesretne seljačke cokule, lijeve i da nas čeka mukotrpa zadaća da ih istovremeno obujemo.

U tom značenju, možda je i *Sažetak metapolitike* mnogo bliži osnovnoj dijalektičkoj premisi knjige *Može li se misliti politika?* nego što se čini na prvi pogled. Kako bismo objasnili tu bliskost potreban nam je modus mišljenja koji

12 Badiou, Louis Mossot i Joël Bellassen, »Hegel en France«, *Le Noyau rationnel de la dialectique hégélienne* (1978), 11–17.

nam omogućava da shvatimo kako to da je raskid sa svime što postoji, pomoću opisivanja što će se dogoditi, ne u nekoj smjeloj mesijanskoj ili anarhističkoj budućnosti, već u trezvenom neposrednom kladenju na ovdje i sada, ipak i dalje homogena situacija. A ipak ta homogenost ne bi trebala označiti neznatno promijenjenu i egzaltiranu percepciju statusa quo. Kako se ta jednostavna a ipak paradoksalna situacija može shvatiti kao mnoštvo koje je istodobno novo i homogeno? Ili, malo drugačije rečeno, kako možemo shvatiti višak ili dodatak situaciji koja je ustvari i dalje imanentna toj situaciji kao takvoj?

Bez obzira na označenu zastarjelost dijalektike subjektivnih i objektivnih čimbenika, svijesti i društvenog bitka, pa i teorije i prakse, htio bih pokazati da ta logika novih istina zahtijeva novi skup dijalektičkih kategorija, kategorija koje su potrebne za dijalektiku novog. Kako je Badiou rekao u citiranom intervjuu: »Bar sam u tom značenju i dalje uvjereni hegelijanac. Dakle, smatram da se novo jedino može misliti kao proces. U pojavi događaja sigurno postoji novina, ali ta novina uvijek je neuhvatljiva. Nije ondje pa možemo pokazati novo u njegovoj materijalnosti, ali mene baš to zanima: materijalnost novog.«¹³ Nastavljajući se na ove riječi, učinio bih korak dalje i rekao da je za shvaćanje materijalnosti novog ustvari potrebna obnova materijalističke dijalektike. Nakon raspada SSSR-a, mnogi filozofi i ideolozi vrlo brzo su izbacili jednog Marxa iz prašnjavih arhiva vulgarnog ili ortodoksnog marksizma, pa i jednu ideju komunizma. Ali, možda je došlo vrijeme da se uloži stave na drugu stranu i da filozofija spasi i dijalektički materijalizam. Ustvari, ako se praksa teorije ili filozofija definira pomoću pomne analize i pobijanja usvojenih mnijenja, onda je najvažnije oduprijeti se bezumnom konsenzusu koji jedva čeka da žrtvuje i najmanji trag dijalektičkog i materijalističkog mišljenja, ako je to cijena koju treba platiti kako bi se netko predstavio kao ponosni otkrivač poznate istine o jednom Marxu.

IV.

Prije nego što bolje pogledamo *Bitak i vrijeme* i analiziramo kako ćemo s njim objasniti novije radove, postoji još jedan pristup baštini dijalektičkog mišljenja kod Badioua. Riječ je o pomnom čitanju *Stoljeća*, nizu predavanja koja je nedavno održao na Collège International de Philosophie. U tim predavanjima pokušao je još jednom objasniti mogućnost, pa i poželjnost, obnove dijalektike. Ustvari, to je zadaća koju je proteklo stoljeće postavilo sebi: »Stoljeće nudi oblik nedijalektičkog suprotstavljanja dvoje i jednog. A pitanje je sadržano u shvaćanju kako je to stoljeće naposljetku ocijenilo dijalektiku.« Badiou kaže da je u dvadesetom stoljeću najčešće dominiralo ono što bi Deleuze opisao kao brojne primjere »disjunktivne sinteze«, a to su nedijalektička, pa i antidija-

13 Badiou, »Can Change Be Thought?«

lektička rješenja problema opisivanja ne samo starog i novog, kraja i početka, već i istine i privida, života i volje, historicizma i avangardizma. Najviši cilj bio je suočavanje sa realnim u neposrednom činu ili ekstatičnom bijegu, a ne u unutrašnjem prevladavanju suprotnosti. Ustvari, baš je odsutnost bilo kakve dijalektičke sublacije bila kompenzirana golim nasiljem, strašću za realnim koje je tipično za mnoge umjetničke i političke epizode u tom stoljeću. »Nasilje se pojavljuje u točki disjunkcije. Ono se uzima kao konjunkcija koja nedostaje, a funkcionira kao nametnuta dijalektička veza na mjestu antidijalektike.« Samo na nekoliko mjesta u tim predavanjima Badiou otvoreno govori o pravom dijalektičkom shvaćanju istine kao procesa usmjerenog protiv prvenstva čina, ali njemu je općenito draže baviti se najradikalnijim eksperimentalnim disjunkcijama i raskidima u tom stoljeću.

U kontekstu te promjenjive evaluacije, prvo bi se moglo zaključiti da je propast, ili puka zastarjelost dijalektičkog mišljenja, prije svega posljedica iscrpljivanja određenih teorijskih i filozofskih modela, od Hegelove *Logike* do Lukácseve *Povijesti i klasne svijesti*, od Sartreove *Kritike dijalektičkog uma* do Adornove *Negativne dijalektike*. Naravno da se Badiou vrlo dugo potpuno poistovjetio s teorijom dijalektike, počevši od dva rana teksta, *Théorie de la contradiction* i *De l'Idéologie*, preko komentara maoističkog teksta Zhanga Shiyinga u *Le Noyau rationnel de la dialectique hégélienne*, pa sve do spomenutih izjava u knjizi *Može li se misliti politika?* Međutim, teza da je dijalektički modus dovršen nije posljedica osjećaja teorijske iscrpljenosti, već se može pripisati praksama i eksperimentima iz prošlog stoljeća, političkim ili umjetničkim, koje nisu uspjele ostvariti tu tradiciju mišljenja, tradiciju koja bi inače i dalje bila vrijedna da se za nju borimo. Dakle, je li nasilje katastrofe sadržano u dijalektičkom sustavu ili metodi po sebi, ili je u njegovu neuspjehu obećanje o istinskoj dijalektici ostalo netaknuto? A prije odgovora na to pitanje, postoje li praktične i teorijske alternative za premoć tragično neriješenih, a najčešće ekstremno nasilnih, disjunktivnih sinteza koje je Badiou dijagnosticirao u *Stoljeću?*

131

V.

Umjesto da se oprostimo sa svim oblicima dijalektičkog mišljenja i bacimo ih u ropotarnicu povijesti u kojoj će trunuti zajedno s koncepcijama o klasnoj borbi i diktaturi proletarijata, trebali bismo razmisliti da svi Badiouovi najvažniji radovi, bez obzira na dominaciju matematike, započinju s neskrivenim uvažavanjem dijalektičkog sustava i metode. Podsjetit ću vas da je *Bitak i događaj* od početka trebao opisati ontološku osnovu koja navodno nedostaje, odnosno nije do kraja opisana u Badiouovu ranijem pokušaju sinteze svog mišljenja u *Théorie du sujet*. U ranijem radu samo se pretpostavlja da postoji nekakva subjektivacija, a u kasnijem se ta pretpostavka želi uklopiti u tezu matematika

jest ontologija kao znanost o bitku kao bitku. Pozivanje na matematiku teorije skupova, konkretno od Cantora do Cohena, trebala bi biti formalna alternativa hajdegerijanskim poetskim ontologijama, a istodobno se temelji teorija subjekta koja se poklapa s intervencionističkim učenjima Marxa i Freuda, Lenjina i Lacana. Badiou je odmah uvidio da će taj ambiciozan plan o uklapanju diskursa o bitku u teoriju subjekta neke čitatelje podsjetiti na najgore rezultate pokušaja da se pod okriljem države od dijalektičkog materijalizma napravi službena filozofija marksizma. Komentirajući tezu da »postoji« subjektivacija, kako je opisana u *Théorie du sujet*, Badiou je u uvodu *Bitku i događaju* rekao:

Zabrinjava me uklapanje te teze u moguću ontologiju, zbog toga što je snaga, ili apsolutna slabost »starog« marksizma, dijalektičko materijalističkog, bila u postuliranju takvog poklapanja pod krinkom općih dijalektičkih zakona, tj. naposljetku pod krinkom izomorfnosti između dijalektike prirode i dijalektike povijesti. U svakom slučaju, ta (hegelijanska) izomorfnost bila je mrtvorodenče.

132

Izomorfnost, ili jednostavna homolognost, prirode i povijesti, povijesti i svijesti, društva i politike, ili bića i subjekta, poništava mogućnost mišljenja istine događaja u homogenom mnoštvu, ili u kontekstu imanentnog viška. Kako bi se izbjegao taj rizik i dosljedno ostalo u carstvu mišljenja, o subjektu bez objekta, mnogi čitatelji zaključit će da je nakon *Théorie du sujet*, ili bar nakon knjige *Može li se misliti politika?*, dijalektiku zamijenila matematika, a to se dogodilo u *Bitku i događaju*, pa je možda novorođenče bačeno s prljavom vodom. Međutim, rekao bih ne samo da su osnovne teze u kasnijoj knjizi i dalje vrlo bliske dijalektičkim zakonima, uz uvjet da su ti zakoni ili aksiomi potpuno preoblikovani, već isto tako, a to je zacijelo važnije, da će neuspjeh u točnom shvaćanju naravi dijalektike koja je sadržana u tim tezama i dalje stvarati nerazumijevanje ili pogrešne kritike koje već prate čitavu Badiouovu filozofiju.

Kao prvo, u *Bitku i događaju* na nekoliko mjesta se spominje »dijalektika praznine i viška«. A to znači, prvo, da je praznina jedina ontološka osnova: praznina, ili matematički govoreći prazan skup, jedini je ispravan naziv na bitak. Iz praznine u određenoj situaciji mi možemo pretpostaviti što se shvaća, ili je shvaćeno kao jedno, kao netko ili nešto, koje je po sebi i za sebe konkretno nelogično mnoštvo, i da se jedino pomoću operacije računanja ta nelogičnost pretvara u logičan broj nečega. Međutim, nasumično mnoštvo koje »prethodi« tom računanju nikad se ne može misliti kao takvo, osim retroaktivno, u rijetkom događaju jedne neubrojenosti. Dakle, praznina se na određeni način pojavljuje samo u višku operacije računanja iza i preko nje kao takve. Točnije, Badiou razdvaja dvije od tih operacija: s prvom, koju je nazvao prikazivanje, računaju se svi pojedinačni *elementi* koji su sadržani u određenom skupu, npr. građani neke nacije, a s drugim računanjem, ili predodžbom, provjerava se prvo pomoću računanja svih *dijelova* ili podskupova početnog skupa, npr. razne rasne, etničke ili rodne podskupine u građanstvu nacije. Prvi račun definira osnovnu strukturu neke situacije, a s drugim se želi jamčiti njena metastruktura, ili ono što se naziva stanje neke situacije. U Badiouovoj dijalektici

praznine i viška zatim se kaže da uvijek postoji više dijelova nego elemenata, uključivanja nego pripadanja, predodžbe nego jednostavnog prikazivanja. Dok je taj teorem trivijalan na primjeru zadanih skupova, u razradi teorije skupa otkriva se da je u beskonačnoj situaciji taj višak također nemjerljiv, ne postoje provjerene metode za određivanje koliko će točno skup moći, ili skup svih podskupova koji su sadržani u zadanom skupu, premašiti broj elemenata koji su isprva sadržani u tom skupu. Ustvari, taj višak može se izmjeriti samo subjektivnom odlukom, odlukom koja je lojalna događaju u kojem je višak prvi put otkriven. Dakle, to je učenje o događaju, pomoću kojeg se raskriva praznina situacije, a u prekidu računanja otvara se pogled na bitak na čisto mnoštvo, koji na određeni način povezuje ontologiju teorije skupa s teorijom o subjektu.

Postoje mnogi razlozi zbog čega se taj logičan argument može shvatiti kao dijalektički u novom i neočekivanom značenju. Dopustite mi da navedem neke od tih razloga, koji nam zajedno daju moguće elemente (ili dijelove i elemente) jedne materijalističke dijalektike:

1. Dijalektičko mišljenje, ako je to i dalje ispravna oznaka, definirano je u kontekstu cijepanja i iskrivljenja cijepanja, a ne u kontekstu otuđenja i prevladavanja otuđenja. »U konkretnoj, militantnoj filozofiji, stoga je nužno objaviti da postoji samo jedan dijalektički zakon: Jedno se dijeli na dvoje«, napisao je Badiou u maoističkom poglavlju u *Théorie du sujet*: »Dijalektika kaže da postoji Dvoje i predlaže da se Jedno shvati kao podjela u kretanju. Metafizika postavlja Jedno i zauvijek je zarobljena u njegovoj dedukciji iz Dvoje.« U određenoj mjeri, taj zakon i dalje vrijedi za Badiouovu kasniju filozofiju, nakon *Bitka i događaja*. Dakle, umjesto jednostavne suprotnosti bitka i događaja, bitan je raskol *unutar* bitka između predstavljanja i predodžbe. Kad je Žižek taj raniji raskol prikazao kao svojevrсно otkriće i nekakvu slijepu točku u Badiouovu mišljenju, on je samo ponovio jezgru Badiouove ontologije, koja je istodobno njoj imanentan spoj. Ta blokada bitka ne pretpostavlja nekakvu divlju životnost čiste predodžbe, već je puka posljedica formalnih računskih operacija koje se ne mogu ispraviti. Isto tako, događaj nije samo definiran pomoću čistog pripadanja sebi na način da se može shvatiti kao suveren ili apsolutistički, već je događaj *neke* situacije označene svojim mjestom. Čak i formalna matema događaja upisuje to izvorno cijepanje. Ništa ne može izbrisati činjenicu da se događaj jedino može pojaviti na mjestu koje je simptomatično za situaciju kao cjelinu. Naposljetku, procedura istine sadržana je u *iskrivljenju* podijeljene situacije u njoj, počevši od mjesta događaja i krećući se u smjeru generičkog proširenja njegove istine kao opće važeće. Ovo su koncepcije koje bi se u dijalektičkom čitanju trebale iznova promisliti: ne samo bitak i događaj, već cijepanje, mjesto i iskrivljenje, raskol unutar bitka između pripadanja i uključivanja, mjesto događaja zbog kojeg je to događaj u specifičnoj situaciji i prisilni povratak u tu situaciju sa stajališta njenog generičkog širenja.

2. Dijalektičko mišljenje nije sadržano u uspostavljanju mehaničke homolognosti ili izomorfnosti između subjekta i objekta, već u opisivanju i jednog i drugog pomoću formalnog paradoksa blokade, kao međuigra praznine i viška. U tom kontekstu, može se reći da Badiou sudjeluje u širem trendu postmarksizma (za njega bismo trebali reći postmaoizma), u kojem subjekt ne samo da je podijeljen, već je važnije da subjekt treba stvoriti temeljnu blokadu u strukturi koja bi trebala definirati objektivnost. Nemjerljiv višak u stanju situacije nad tom situacijom po sebi formalizira činjenicu da se struktura premašuje pomoću njenog udvostručenja u metastrukturi. Međutim, ta točka realnog u ontologiji, koja sprječava uređeno dovršavanje objektivnog poretka, istodobno zahtijeva odluku koja mora biti subjektivna. Pomoću zaključka iz *Théorie du sujet* (u kojem je »realno *blokada* formalizacije; formalizacija je mjesto *passee-en-force* realnog«), Badiou je ovako opisao putanju *Bitka i događaja*: »*Blokada* bitka, koja stvara kvantitativan višak u stanju neizračunljivog lutanja, ustvari je *passee* Subjekta.« Od subjekta se traži da izračuna prekomjernu moć strukture nad sobom. Strukturna činjenica blokade bitka već je posredovana pomoću subjektivnosti; bez intervencije subjekta odanog događaju, ne bi se ni vidio jaz u strukturi.

3. Dijalektika bića i subjekta može se točnije opisati u ortodoksnom kontekstu kao »skok« ili »prevrat«, »prijelaz u suprotnost« iz kvantiteta i kvaliteta. Drugim riječima, u Badiouovu posebnom korištenju Lacanova *passee* čuje se odjek Hegelova *Umschlags*. »Postoji nesavladiv višak podskupova nad elementima« koji je takav da »bez obzira na točnost kvantitativnog znanja o nekoj situaciji ne možemo ocijeniti, osim u arbitrarnoj odluci, 'koliko' ga njegovo stanje premašuje«, napisao je Badiou u bitnom ulomku u *Bitku i događaju*. »Činjenica da je u toj točki nužno tolerirati gotovo potpunu svojevolsnost izbora i da kvantiteta, ta paradigma objektivnosti, stvara čistu subjektivnost, ono je što bih nazvao Cantor–Gödel–Cohen–Eastonovim simptomom.« Dakle, matematika teorije skupa, koja se potpuno poklapa s dijalektikom, na neobičan način potvrđuje jedan od njenih osnovnih zakona. Kako je Hegel zamijetio: »Rečeno je, *natura non facit saltum*, pa kad naivno mišljenje treba pojmiti nastajanje ili nestajanje, ono sebi umišlja da je to postiglo u predodžbi *postupnog* pojavljivanja ili nestajanja«, a na to je autor *Logike* ogovorio: »Postupnost ništa ne objašnjava bez skokova«, stajalište koje je Lenjin oduševljeno pozdravio na margini svojih *Filozofskih sveski*: »Skokovi! Prekid postupnosti! Skokovi! Skokovi!«¹⁴ Ustvari, shvaćanje kako suprotnosti, pomoću skokova i prekida postupnosti u prirodi, odjednom prelaze jedna u drugu i izjednačavaju se, jedna je od najortodoksnijih definicija zadaće dijalektičke metode: »Dijalektika je učenje o *izjednačavanju suprotnosti*, kako mogu postojati i kako su nastale, pod kojim se uvjetima moraju izjednačiti, prijeći jedna u drugu, zbog čega čo-

14 Lenjin, *Philosophical Notebooks*, s. 123.

vjekov um ne smije suprotnosti shvatiti kao mrtve, već kao žive, uvjetovane, mobilne, kako prelaze jedna u drugu.«¹⁵

4. Raskid s prirodom kao postupnom i uređenom strukturom istodobno implicira da početna situacija treba biti historijska kako bi se taj prekid uistinu dogodio. Badiouova dijalektika, ako baš želimo upotrijebiti tu oznaku, najčešće izbjegava aporije historizma i strukture, slobode i uzročnosti, koje i dalje opsjedaju veći dio Althusserova djela, na primjer u njegovoj polemici sa Sartreom. Badiou priznaje kanonski značaj te polemike kao jedne od posljednjih u kojoj su političke opcije jasne, pa filozofija može težiti da ih ugradi u temelje. Kako je napisao u knjizi *Može li se misliti politika?*: »U posljednjoj raspravi na tu temu suprotstavljeni su osnovni uvjeti slobode, kao temeljna misaona transparentnost, i osnovni uvjeti strukture, kao propisi režima uzročnosti. Sartre protiv Althussera: u biti, to znači Stvar protiv stvari.« Badiou je njegov maoizam omogućio da spoji učenja o strukturnoj uzročnosti i posvećenost subjekta Stvari. A to je bilo moguće samo zbog toga što je predodređenje, kad se bolje pogleda, već označilo to mjesto, slično mjestu događaja, na kojem povijest osvaja zadanu strukturu, ili drugačije rečeno, na kojem je strukturalna blokada historizirana. U kontekstu ortodoksnog rječnika, mogli bismo reći da je to točka u kojoj materijalistička dijalektika u sebi već sadržava logiku historijskog materijalizma. Stoga je u *Bitku i događaju* jedno od najvažnijih poglavlja posvećeno odgovoru na pitanje kako neka situacija postaje historijska, a raskid između prirode i povijesti, između uređene istosti bitka i provale nadbrojčanog događaja na rubu praznine, bitan je u kasnijoj knjizi kao i raniji prekid između strukture i povijesti u *Théorie du sujet*. Međutim, treba reći da je Badiou tek nedavno počeo dopunjavati svoju formalnu definiciju kako nastaje historijska situacija, a to je situacija označena mjestom događaja, s konkretnim analizama nekih od tih mjesta i situacija. U *Stoljeću* je bar djelomično opisana historijska protuteža apstraktnoj materijalističkoj dijalektici iz *Bitka i događaja*, a Badiou je nakon toga održao dva predavanja o Kulturnoj revoluciji i Pariškoj komuni,¹⁶ u kojima je rekao da i u najtežim okolnostima treba promisliti vezu između povijesti i politike, promisliti povijesnost politike. Naravno da mnogo toga treba učiniti da se to postigne ako želimo potpuno shvatiti da, u učenju o bitku i događaju, nismo suženi na stajalište koje je ili strukturno ili historicističko, već smo obavezni da istodobno oboje shvatimo u njihovoj imanentnoj dijalektici.

Ako je u tom značenju *Bitak i događaj*, kao i Hegelova *Logika*, više strukturno i apstraktno djelo, ipak ne smijemo zaboraviti da je u središtu te knjige koncepcija o historijskoj situaciji definirana u parametrima strukturno-ontološke matematike. Isto tako, ako se *Théorie du sujet*, kao i *Fenomenologija duha*, čvrsto drži konkretnih iskustava, također ne smijemo zaboraviti da je

15 Ibid., s. 109.

16 Badiou, *La Révolution culturelle* [2002]; *La Commune de Paris* [2003].

strukturni jaz između uključivanja i pripadanja, koji stvara ontološku blokadu bitka, također u toj knjizi definiran kao osnova u ponoru za intervencijsko učenje o subjektu.

5. Postoji još jedan aspekt koji bi trebali razmotriti kritičari koji ne vide nikakvu mogućnost za dijalektičko shvaćanje Badiouove filozofije, a koji mu prigovaraju da je naposljetku dao krut, pa i čudotvoran i potpuno antidijalektičan niz suprotnosti između bitka i događaja, znanja i istine, ljudske životinje i besmrtnog subjekta, i tako dalje. Govorim o trajnom Badiouovu nastojanju, od njegove maoističke faze do najdubljih ontoloških meditacija, da se baš te suprotnosti oštro kritiziraju s onim što bi on u ranijim vremenima nazvao dvostruka »devijacija« ljevičarenja i etatizma, avanturizma i oportunizma. Ne moramo se vratiti na *Le Noyau rationnel de la dialectique hégélienne* (1978) da pronađemo sažetak te kritike, jer nas je Badiou kasnije u *Bitku i događaju* (1988), u pionirskoj meditaciji o »Intervenciji«, upozorio na iskušenje da se događaj postavi u zaseban skup, kao jedinka koja je potpuno odvojena od situacije. To bi bilo iskušenje onoga što je nazvao »spekulativno ljevičarenje«, a to je puki zrcalni odraz »etatizma«, odnosno način na koji država želi sustavno suziti nepredvidivu novinu političkog događaja, na primjer, na nekontrolirano nezadovoljstvo rulje, stranih agitatora, i tako dalje. »Uvjeti koje registrira država, jamstvo za računanje pojedinih dijelova kao cjeline, i naposljetku mjesto i trpanje–u–jedno imena događaja«, kaže Badiou, »to je sigurno Dvoje (mjesto koje se računa kao jedno i mnoštvo strpano u jedno), ali problem je u tome da između tih uvjeta *ne postoji nikakva veza.*«¹⁷ Veze između događaja i njegovog mjesta neshvatljive su sa stajališta države, pa se onda oboje samo suprotstavljaju kao u biti nepovezani u svojoj dvojnosti. Međutim, ništa nije bolje ni na drugoj strani ideološkog spektra kad se događaj, umjesto da ga država ograničava, hipostazira kao radikalni početak. »Spekulativno ljevičarstvo zamišlja da je intervencija autorizirana sama po sebi i da raskida sa situacijom bez ikakve podrške osim svoje negativne volje«, kaže Badiou, a zatim je zaključio: »Spekulativno ljevičarstvo fascinirano je ultra–jednim događaja i misli da se u njegovo ime može odbaciti svaka imanencija u strukturnom režimu računanja kao jedno. Pošto ultra–jedno ima strukturu Dvoje, imaginaran radikalni početak neizbježno vodi, u svakom opsegu mišljenja, prema manihejskoj hipostazi.« Ako je Badiouova filozofija zaista podlegla jednom od tih stajališta ili objema, onda bi njegovi kritičari trebali priznati činjenicu da će im njegovo djelo dati sve instrumente koji su potrebni za postavljanje prave stupice.

17 Badiou je taj problem shvatio kao inherentan stajalištu države, a Peter Hallward je pogrešno citirao taj ulomak kao dokaz za svoju tvrdnju da ne postoji osnovna veza između događaja i događajnog mjesta (*Subject to Truth*, s. 413 n. 53).

VI.

Čak i ako prihvatimo da bitak, događaj, mjesto, subjekt, intervenciju i tako dalje, treba opisati na način da se izbjegne ekstremno ljevičarenje i etatizam, čitatelj možda taj opis ipak neće nazvati nova dijalektika. Zbog čega davati lošu transfuziju konju koji je možda prije nekoliko desetljeća šiban do smrti? »Radi se o tome da treba biti jasan tko je subjekt dijalektike«, napisao je Badiou u *Može li se misliti politika?* »Dijalektičnost dijalektike sadržana je u konceptijskoj povijesti i podjeli Hegelove matrice do točke u kojoj se u biti pretvara u učenje o događaju, pa više nije usmjerena avantura duha. Politika, a ne historija.« Za Badioua, dijalektika je naposljetku jedan oblik mišljenja koji je povezan s istinom situacije, ne pomoću meditacije već u provali, cijepanju ili rezu u predodžbi. U tom značenju, nacrt za obnovu materijalističke dijalektike u *Može li se misliti politika?* vrijedi i za argumente opisane u *Bitku i događaju*: »Dijalektičko mišljenje prvo se prepoznaje po njegovu sukobu s predodžbom. Takvo mišljenje pronalazi nepredodživu točku u svom području, s koje se može dosegnuti realno.« Međutim, pronalaženje imanentne točke viška u predodžbi ipak nije dovoljno, ako se ta točka realnog ne shvati kao paradoksalna prednost u novoj sposobnosti za istinu kod subjekta: »Dijalektički oblik mišljenja stoga stvara *cjelinu* u dispoziciji znanja (o predodžbama), kad se pojavi simptomski raskid, koji je *protumačen* u kontekstu *hipoteze o sposobnosti* u kojoj će se uspostaviti *après-coup* subjekta.« Badiou kaže da je u tome jedinstvena snaga Marxa, koji je slušao građanske bune 1848. te je u drugom futuru reagirao s hipotezom o proleterskoj političkoj sposobnosti, kao što je Freud na prijelazu stoljeća slušao histerične provale u obiteljskom diskursu o spolnosti i ljubavi te je reagirao s psihoanalitičkim učenjem o intervenciji. A možemo li danas reći da se jedno dijeli na dvoje? »To pitanje o mišljenju Dvoje ima svoj obzor u sudbini dijalektičkog mišljenja: naposljetku, je li koncepcija o suprotnosti u Hegelovoj, Marxovoj i Sartreovoj baštini i dalje bitna za konceptualizaciju razlike?«, upitao je Badiou u drugom razgovoru te je odgovorio: »Rekao bih da je to pitanje i dalje otvoreno.«¹⁸

137

VII.

Na početku ovog teksta opisao sam dva tipična pristupa Badiouovu djelu. Ali, oba pristupa su na određeni način sadržana u jednoj te istoj hermeneutici, u kojoj je najvažnija briga da se tekstovi pročitaju na ispravan način. Na oba primjera cilja se na neki oblik egzegeze, s kojom se kao i uvijek očajnički želi uglati ispravno čitanje nekog mislioca. Međutim, potpuno je drugačije riskirati intervenciju i iznova promisliti specifičnu situaciju u kontekstu konceptijskog

18 Badiou, »L'Entretien de Bruxelles« (1990): 15.

aparata tog mislioca. Žižek je mnogo godina pokušavao spojiti obje opcije, s bitnim osloncem na Badiouove koncepcije u svojoj analizi sadašnjosti, a istodobno je vrlo kritičan te je proizveo svoj skup pogrešnih shvaćanja kadgod je poveo egzegetsku raspravu o Badiouovoj filozofiji kao cjelini. S druge strane, iz razloga za koje je bar djelomično zaslužna složenost glavnih tekstova, taj filozof najčešće je bio tema analitičkih studija. Rekao da nas čeka transformacijska i kritička teška zadaća da se pomoću razdvajanja i lokaliziranja intervencija u sadašnjosti pokuša promisliti naša aktualnost u kontekstu koji nam je dao Badiou. Uostalom, o toj nadi pisao je i autor, u uvodu *Bitku i događaju*: »Koncepcije opisane u ovoj knjizi, koje idu u rasponu od čistog mnoštva do subjekta, uspostavljaju opći poredak jednog oblika mišljenja koji se kao takav može *practicirati* u čitavom opsegu našeg suvremenog konteksta. Stoga se mogu upotrijebiti kao procedure znanosti i kao procedure za politiku i analizu. S njima se pokušava organizirati apstraktno viđenje zahtjeva našeg doba.«¹⁹ Ali, u tom značenju, gotovo sve tek treba učiniti.

19 U knjizi *Absolutely Postcolonial* (Manchester: Manchester University Press, 2001), Peter Hallward je napisao sjajnu kritiku postkolonijalizam koja je dijelom nadahnuta njegovim produktivnim neslaganjima s Badiouom. U Argentini, u časopisu *Acontecimiento: Revista para pensar la política* godinama se raspravlja o specifičnim političkim epizodama u kontekstu Badiouove filozofije. A ja sam pokušao opisati neke historijske situacije s posebnim osvrtom na Latinsku Ameriku, u tekstovima: »Travesías del fantasma: Pequeña metapolítica del 68 en México«, *Metapolítica* 12 (1999): 733–68; »Por una falta de política: Tesis sobre la filosofía de la democracia radical«, *Acontecimiento: Revista para pensar la política* 17 (1999): 63–89; i »In the Shadow of Mao: Ricardo Piglia's 'Homenaje a Roberto Arlt'«, *Journal for Latin American Cultural Studies* 12(2) (2003): 229–59.

Dubravka Đurić

Rod, trauma rata i drama identiteta u poeziji Vojke Smiljanić–Đikić

139

Na početku ovog teksta o poeziji sarajevske pjesnikinje, urednice i prevoditeljice Vojke Smiljanić–Đikić ističem kako je polje književnosti uređeno odnosima moći, u čijem su središtu rodni režimi. To znači da je svaki segment kulture, kao i svakodnevni život, *orodnjen* (gendered). Kao što su brojne feminističke autorke pisale, književnost kao i cjelokupno polje umjetnosti, nastalo je kao polje u kojem se slobodno i kreativno izražava muškarac, koji je, smatra se, obdaren genijem i u stanju je da stvara visoke umjetničke vrijednosti. Povučene su jasne demarkacione linije ko, šta i kako u polju književnosti može. Zahvaljujući borbama feministkinja, od kraja 19. stoljeća sve više žena ulazi u javnu sferu, pa i u proizvodnju književnosti. Njihov broj se posebno povećao od druge polovice 20. stoljeća, nakon drugog vala feminizma, koji se zalagao za to da što više žena ravnopravno učestvuje u proizvodnji simboličkih dobara, da što više njih profesionalno djeluju kao umjetnice, književnice, filozofkinje itd. One su na različite načine zaposjedale osvojene prostore i gradile svoj umjetnički autoritet. U ovome tekstu će me zanimati kako to Vojka Smiljanić–Đikić čini. Da bi autor ili autorka stekli kulturalni kapital, često nije dovoljno da se pozicioniraju samo kao proizvođači književnosti, već oni (a ređe i one) zauzimaju i druge pozicije moći u tom polju, pre svega kao urednici, kritičari i prevoditelji.

Kako sam pomenila prevođenje kao kulturalnu djelatnost, ponovo se mora skrenuti pažnja da na rodne režime koji uređuju polje književnosti. Dugo, pa i danas, u društvima prevodilaca dominiraju prevoditeljice, dok su u polju književne proizvodnje još uvijek dominantni muškarci. Prevođenje se sve do skoro smatralo drugorazrednom djelatnošću, jer prevodilac i prevoditeljica su, smatralo se, samo posrednici, koji svoje znanje, talenat i umijeće stavljaju u službu kreativnih ostvarenja velikih književnika drugih jezika. Zato je ta djelatnost, sa esencijalističkog stanovišta, »primerenija« ili »prirodnija« ženama. Ali što se dogodi kad prevoditeljica i urednica postane i sama autorica ili je, kao u

slučaju Vojke Smiljanić–Đikić, oduvijek bila autorica, ali to na književnoj sceni nije bilo vidljivo? Da li joj i kako kultura odaje priznanje za njen stvaralački rad? Pokušat ću objasniti kako je pjesnikinja, koja je prevoditeljica i urednica, izgradila izuzetan, rećiću začudni, pjesnički opus.

U bilješki o piscu, na kraju zbirke *Prevodenje mora* saznajemo da je Vojka Smiljanić–Đikić prije 90-ih objavila dvije zbirke, prvu 1966. godine pod naslovom *Pesme* i drugu 1987. naslovljenu *Tkači vetrova*. *Tkači vetrova* nam već pokazuju kako pjesnikinja ulazi u polje književnosti i bori se za pravo na konstrukciju pjesničkog glasa koji nije *ženski* u smislu da je manje vrijedan, nego želi pokazati da je njeno pjesničko umijeće na istom nivou kao i kada je u pitanju poezija značajnih pjesnika. Raniji opus ću ipak ostaviti u ovom tekstu po strani i usredsredit ću se na zbirke *Pepelnica* (1997), *Druga zemlja* (2000) i *Prevodenje mora* (2009). Tretiraću ih kao triptih, jer se postupak, teme i motivi ponavljaju, variraju, prepliću, a ponekad autorka među njima uspostavlja nedvosmislene intertekstualne veze. U tematskom središtu pomenutih zbirki je stravično iskustvo jugoslovenskih ratova i njihove posljedice. Ratna tematika se obrađuje i posredstvom ljubavne lirike, heteroseksualnog narativa, koji je u srži velike većine pjesama. Ratna tematika je isprepletana sa temom gubitka voljene osobe, nostalgijom za prošlim vremenima i pokušajem da se otvori put ka sadašnjosti i budućnosti uprkos svemu. Sve knjige su eksplicitno ili implicitno posvećene suprugu Osmanu i tematizuju gubitak dragog.

Na osnovu svega što je do sada rečeno, jasno je da se dva narativa mogu razviti u priči o poeziji Vojke Smiljanić–Đikić. Jedan je vezan za traumu rata, a drugi, mada na prvi pogled manje bitan za našu priču, tiče se odnosa roda i polja književnosti.

Kada je riječ o ovoj autorici, nepobitno je da ona suptilno i složeno u pjesničkom diskursu pokazuje svoju višestruku pozicionalnost i višestruke lojalnosti. Pišući o gradu koji voli, Vojka Smiljanić–Đikić se prisjeća dana kada su se pred početak jugoslovenskih ratova ona i Ranko Sladojević pitali gdje je dom bezdomnih. Da li su pisac i spisateljica uvijek bezdomni? Oni mogu reći »Moj dom je Republika Književnosti« što je Vojka Smiljanić–Đikić i napisala u pjesmi posvećenoj ovom autoru pod nazivom »Zavičaj«:

»Moj zavičaj su snovi Margarit Jursenar
Moj dom je Borhesova kuća u Ženevi, itd.« (*Pepelnica*, 16)

Ali mi uvijek pišemo iz specifične pozicioniranosti. Koja je pozicija naše pjesnikinje? Rekla bih da je to, pre svega, pozicija stanovnice grada Sarajeva. Kada se Sarajevo pomene, odmah prizivamo u sjećanje stradanje grada i ljudi koji su ostali u njemu pod opsadom tokom 90-ih. Iskustvo života u opsjednutom gradu je trauma kojom se autorica u svojoj poeziji bavi i kao da postavlja pitanje i želi na njega odgovoriti: Kako živjeti dalje, kako uprkos beznadju, pustoši, nasilju naći novi smisao ili pokušati raditi sa traumom, kako bi se trauma razriješila i život krenuo dalje kako na individualnom tako i na ko-

lektivnom planu. O ovom aspektu autoričinog djela, pisali su Marko Vešović, Enver Kazaz i Nikola Petković.

O traumama rata Vojka Smiljanić–Đikić govori pjesničkim jezikom koji želi brutalnu realnost perioda uništavanja ljudskih života i materijalnih dobara pomeriti iz sfere realnosti i projektovati ih u ono što je Enver Kazaz nazvao oniričkim, irealnim (Kazaz 142). Marko Vešović je pisao da u zbirci *Druga zemlja* autorica u mnogim pjesmama konstruiše nedefinirane prostore, a vjerodostojnost biografskog dovodi u pitanje utvarnošću prizora prizvanih iz sjećanja iz svakodnevnog predratnog, ratnog i poratnog života, kao i brojnim referencama iz svjetske književnosti. Tako svaki »stvarni« prostor biva onestvaren (Vešović 6–7). Ovaj postupak ona sprovodi u sve tri spomenute zbirke. Drugim riječima, da bi u diskursu poezije mogla govoriti o strahotama rata, Vojka Smiljanić–Đikić ne bira postupke naturalizma ili realizma koji su koristili mnogi pjesnici i pjesnikinje onoga što se u hrvatskoj i BiH kritici naziva *ratnim pismom* (kao primjere bih mogla pomenuti ratne pjesme Feride Duraković ili *Sarajevski rukopis* Stevana Tontića). Smiljanić–Đikić svoj pjesnički diskurs gradi na specifičnoj modernističkoj paradigmi. U njoj je pjesnički iskaz utemeljen u narativnom, ali izrazito lirskom pristupu, koji dovodi u pitanje realističke i naturalističke pjesničke prosedee. Koliko je pomenuti model lirskog narativnog modernizma značajan za opus Vojke Smiljanić–Đikić može se vidjeti u referencama na T. S. Eliota, i njegovu poznu pjesmu »Ash Wednesday« (prevođena kao »Pepelnica« ili »Čista sreda«). U zbirci značajno naslovljenoj *Pepelnica* nalazi se pjesma »Čista sreda« posvećena T. S. Eliotu, a na istoimenu pjesmu nailazimo i u zbirci *Prevođenje mora*. Model koji sam nazvala lirskim narativnim modernizmom, označava postupak u kojem se referent poezije više naslućuje nego što se na njemu eksplicitno gradi narativ, a odlikuje ga i uvođenje mnoštva književnih referenci iz svjetske književnosti od antike do modernizma. Tipična je u tom smislu pjesma »Prevodeći Borhesa« iz *Pepelnice* u kojoj se pominju pored Borhesa i Pitagora, Adam, Vergilije i Whitman. U pjesmi »Djevojka u haljini od belog lana« postavljajući pitanje:

»Koga su noćas ubili
U mom snu« (*Druga zemlja*, 33)

autorica ujedno demonstrira svoj narativni postupak. I ovde kao i u drugim pjesmama događaj ubistva nije prikazan realistično, već je pomeren u oniričko. Pa ipak je za nas referent nedvosmisleno jasan jer je mjesto sa kojeg pjesnički glas govori dramatično mjesto sarajevskog ratnog iskustva. To iskustvo je toliko snažno, da se ta strahota mora otvoriti za ljekovito umjetničko tretiranje ratne traume, što je u kontekstu poratnog života u BiH opsesivno mjesto rada umjetničke, teorijske i kritičarske imaginacije — koja od ljudi zahtijeva da pronađu izlaz iz traume kako bi se život mogao nastaviti. O tome pišu brojni autori i autorice, a pored Vešovića i Kazaza, pomenuti ću još i Damira Arsenjevića i Jasminu Husanović. U pjesmama Vojke Smiljanić–Đikić nailazimo na

brojne biografske reference, ali nam Marko Vešović sugerije da moramo biti oprezni, jer iako je njena poezija usidrena u biografskim činjenicama, pjesnikinja napada biografsko, pokazujući da je lično uvijek već i pitanje kolektiva, odnosno personalno je uvijek ujedno i transpersonalno, jer nikada nismo i ne funkcionišemo kao izolovani pojedinci.

Vojka Smiljanić–Đikić na dramatičan, ali indirektan, način opisuje iskustvo sloma jedne multinacionalne države i ukazuje na krizne tačke razaranja identifikacionih uporišta koji se ogledaju u jeziku, geografskim lokacijama kao značajnim elementima ratom razorenih identifikacionih matrica. Jedan od značajnih društvenih mehanizama interpelacije individua kao građana pripadnika nacionalnih zajednica je jezik kojim govorimo i pišemo. U brojnim pjesmama implicitno i eksplicitno Smiljanić–Đikić pokazuje dramu *jezika*, pokazujući da je pitanje jezika uvijek pitanje *politike jezika*. Jer je definiranje jezika uvijek već politički čin građenja zajedništva ili razdora. Ova problematika je na rafinirani način iskazana u pjesmi »Preteći praotac«:

142

»Nema tog jezika
Da može opevati
Tugu čitanja molitava
Pred tuđim oltarima
Na jeziku
Koji nas je napustio
I koji više
Da nije naš
Ni bio.« (*Druga zemlja*, 53–54).

Želim sada govoriti o problematici žanra u poeziji Vojke Smiljanić–Đikić. Žanrovi, kao unaprijed formalno i tematski definisane kategorije književnosti, omogućuju da se o određenim temama i iskustvima piše na određene načine. U tom pogledu, u zbirkama Vojke Smiljanić–Đikić često postoje reference na Bibliju, kao jednu od temeljnih knjiga zapadne civilizacije koja sabire različite žanrove i tematske okvire. Kao multižanrovska i multitematska cjelina, ona govori, kao što nam to autorica u pjesmi »Ide skačući po gorama« objašnjava:

»U bibliji je sva mudrost
I sva zloća sveta« (*Druga zemlja*, 33)

U *Drugoj zemlji* i donekle u *Prevođenju mora* Biblija kao implicitni uporišni model (značajan za eliotovsku modernističku tradiciju) legitimira građenje multižanrovske pjesničke prostora. Autorica u *Drugoj zemlji* pokazuje, kako je Kazaz pisao, »raspon emocionalnosti od tužbalice do himne« (Kazaz 142). Drugim riječima, ona u lirski modus moderne lirske narativne pjesme integriše različite žanrove ili njihove elemente. Tužbalicama i himnama dodaću molitvu, jer na početku pjesme »Molitva« čitamo:

»Pokaži gospode
milosrđe svoje
ne šalji nam sa kolena na koleno
ubice
nauči nas da ne prenosimo
sa koljena na koljeno
mržnju« (*Druga zemlja*,42).

Pjesme pod nazivom »Molitva« nalaze se i u knjizi *Prevođenje mora* i u knjizi *Pepelnica* gdje se pojavljuje sa varijantnim naslovom »Prva molitva«.

Mogli bismo reći i to da pjesme »Nedeljom« i »Druga zemlja« u zbirci *Druga zemlja* u sebe integrišu epski naboj, koji možemo dovesti u vezu sa onim što se u angloameričkoj teoriji poezije naziva »dugom pjesmom«. Pomenute pjesme u sebe inkorporiraju elemente historije koji su utkani u lirski narativ, dok naredna pjesma, »Gore levo« integriše dijalošku formu, itd., i u intertekstualnoj je relaciji sa pjesmom koja počinje riječju »zaćuti« iz zbirke *Prevođenje mora*.

Nakon rata dom je prazan i »nijedno mesto nije naše« (*Druga zemlja*, »More«, str. 44). Vešović je napisao da su najbolje one pjesme u *Drugoj zemlji* u kojima se govori »iz pozicije ljudskog bića, koje više nigdje ne spada, ne može da se duhovno smjesti ni u jednu realnost, jer ništa što bi se pod taj pojam moglo podvesti više istinski ne postoji « (Vešović 8). Upravo ovu problematiku autorica tematizuje u pjesmi »Hauzmajstorka Vera«:

Sama da odem u Trebinje
Iako sam njine vere rekli bi da nisam
prava
Kao što je hauzmajstorka Vera u Beogradu
Kada su dolazili da traže Smiljaniće
govorila
To su oni Turci sa trećeg sprata
I zato odlučim da starim
na Korčuli
Iznajmim staru kamenu kuću
Napunim je maslinovim uljem i travama
Zasadim devet leha graha
I započnem tu sanjanu starost
Naokolo mirni susedi
I uvek isti i leti i zimi
Laki miris nagorelog drveta
I prevrelog grožđa iz starih konoba
Sve je bilo lepo dok jedan mirni sused
Nije stao pred mene
I crven u licu od pravednog
gneva

rekao:

Nije ti ovo tvoja Bosna

Hrvatska je ovo

Zakonita zemlja (iz rukopisa)

Prikazujući zbirku *Prevodenje mora* Nikola Petković je istakao da je »bivšost fantastična... dimenzija ove knjige«, objasnivši da je autorica umjesto nekrofilije kultura, izabrala »pronaći mjesto u kojemu biva produktivni zaborav« (internet). U ovoj zbirci, kako je to Milica Nikolić detaljno objasnila, riječ je o »Mediterranu i otoku, središtu njene zemaljske geografije« (Nikolić 85), Dalmacija, posebno Korčula i Dubrovnik su značajni toponimi koji su nezaobilazni u svim njenim zbirkama. Pjesnikinja govori o prošlosti, neke pjesme su pisane iz osjećaja nostalgije za izgubljenim vremenom, ispunjene su sjetnom tugom za nestalim svijetom i još više za ljudima, koji su ubijeni, prognani, za koje »vrt« njihovih prošlih života kao mjesto spokoja, ljepote i mira, više ne postoji doslovno i metaforički. Ovo osjećanje precizno opisuju stihovi pjesme »Čista sreda«:

144

»Ja znam da više ne postoji
Nijedno vreme
Osim kao vreme bez vremena
Život bez života
Ljubav
Bez ljubavi« (12)

U pjesmama se isprepliću sjećanja na opsadu Sarajeva, na izgnanstva, propala prijateljstva, čemu se kontrapunktira Mediteran kao mjesto raja, zaborava, liječenja tuge. Pomalo zagonetni, ali prelijepi naslov zbirke *Prevodenje mora* može se shvatiti čitanjem pjesme »Prevodenje mora«:

»Pusti me da te prevedem na jezik mora
Jedini koji dobro znam
Bez slaganja vremena i konjunktiva« (19)

Brojne pjesme u zbirkama Vojke Smiljanić Đikić na razne načine bave se jezikom, koji je kao identifikaciona matrica, uvijek politička konstrukcija. On je mjesto u koje se ulaže užasan normativni rad jezičkih zakonodavaca, a ujedno je i područje pomnog nadziranja, kojim se ne dopuštaju varijacije, narušavanje norme (osim u slučaju umjetničkih ostvarenja u kojima autorke baš dovode u pitanje jezičke norme, kao u slučaju nekih romana Daše Drndić). U tom smislu u nekim kulturama jezik ima performativni učinak u stvaranja političke zajednice ili, preciznije, kako je to Benedict Andersson nazvao nacije kao zamišljene zajednice. Ako je on okosnica zajedništva, on je i mjesto razdora, borbi za definisanje identiteta, do kojeg se u svakom istorijskom periodu uvijek dolazi, da li kroz mirnodopska ili ratna rješenja. Nasuprot tome, u citiranoj pjesmi pjesnikinja postavlja *jezik mora* kao onaj koji je univerzalan i vječan i

kojim moramo naučiti govoriti kako bismo konačno našli, kako to duhovnjaci običavaju reći, »mir u sebi i sa svijetom«.

Pa koji je onda identitet naše autorice? On je višestruk. Ona je urednica jednog značajnog regionalnog časopisa, koji je i inicirala, riječ je, naravno, o *Sarajevskim sveskama*. Njegova funkcija je u regiji jedinstvena, jer je to možda i jedino mjesto na kojem možemo doznati šta se u književnosti takozvane regije događa. On je i kontradiktorna pojava, jer su stavovi o potrebi takvih uvoda u svim državama uspostavljenim nakon raspada SFRJ podijeljeni. Pjesme Vojke Smiljanić-Đikić su uvrštene samo u nekoliko antologija svjetske poezije u Velikoj Britaniji, Francuskoj i Italiji, od kojih ću samo pomenuti *Poem for Day* koju je uredio Andrew Motion, jer je ona jedina autorka sa ovih prostora, i njezne pjesme su pored pjesama Ahmatove, Cvetajevе i Šimborske. Marko Vešović ju je uvrstio u nedavno objavljenu antologiju autora/autorki BiH. Ona piše srpskim jezikom, ali osim Milice Nikolić malo je književnih kritičara iz Srbije pisalo o njenoj poeziji, što, čini mi se, ne iznenađuje. Možda se od urednice i prevoditeljice ne očekuje da bude i sjajna pjesnikinja, ili je definicija šta znači biti pjesnik/pjesnikinja uvijek suviše uska i isključiva, da neki autori i autorke ostaju izvan vidokruga uticajnih kritičara....

145

I uvijek kada je u pitanju autorka, postavlja se problematika roda, koju sam već pominjala. U diplomskom radu pod naslovom »Orodneni kuhinjski prostor kao mjesto otpora u poeziji Vojke Smiljanić-Đikić«, Zerina Zahirović će rad naše autorice postaviti u širi, globalni kontekst, pored performerice Marte Rostler, dramske spisateljice Susan Glaspell i pjesnikinje Sylvije Plath. Ona je pisala o »univerzumu doma« »u kojem... sastojci za jela, jela sama, te i sam čin pripreme hrane liječe sjećanja« (Zahirović, rukopis diplomskog rada). Zanimljivo je kako se sama autorica poigrava sa pitanjem roda i pjesničke prakse. Pjesmi naslovljena »Ljubav I« započinje stihovima:

»Pa zar ti nisam zabranio
Da u svojim pjesmama upotrebljavaš riječ
Ljubav
(kaže Marko Vešović iz Crne Gore)«

Pokroviteljski savjet pjesnika pjesnikinji možemo shvatiti kao skretanje pažnje na činjenicu da se dugo smatralo da kada žene pišu o ljubavi, to je tipična ženska poezija koju protagonisti književne scene omalovažavaju. Ljubavna poezija kao ženski žanr automatski znači sentimentalnu, nevestu, manje vrednu poeziju. Zato da bi bila ozbiljno shvaćena pjesnikinja mora izbežavati sentimentalno pisanje, pre svega pisanje o ljubavi kao tipično ženskoj temi. To Vojka Smiljanić-Đikić i čini, ona ne piše žensku poeziju, ali i piše o ljubavi. U navedenoj pjesmi riječ je o autoironiji i poigravanju sa pozicijom pjesnikinje u polju pjesničke produkcije i odnosa moći. U zbirkama *Pepelnica* i *Druga zemlja* umjesto beleške o autorki nailazimo na »Autoportret«. Ovdje se autorka takođe poigrava sa identitetom Pjesnika, odnosno Pjesnikinje kako

ih institucija poezije definiše. U prvom »Autoportretu« iz *Pepelnice* autorka stihovima prikazuje šta je Pjesnik u skladu sa romantičarskim shvatanjem: on je zaneti genije sa kreativnom moći koja stvara najčudesnije svjetove i umjetničku vrijednost. Paralelno stihovima nalazi se serija fotografija na kojima se autorka smije, ozbiljna je, sjetna je. Pjesnik je zapravo pjesnikinja, ono što je nekada bio prerogativ muškosti sada postaje prerogativ ženskosti. U drugom »Autoportretu« pjesnikinja koja piše poeziju koja se ne može shvatiti kao ženska (= sentimentalna, neveštopisana, koja se bavi trivijalnostima itd.), kazuje nam »ja sam žena«, u pjesmici bilježi o autorici, koja se bavi kuvanjem, kao orodnjenom djelatnošću koja se u svakodnevnom životu posmatra kao isključivo ženski posao.

Literatura

146

- Dubravka Đurić, *Poezija teorija rod*, OrionArt, Beograd 2009.
- Milica Nikolić, »Zbirne ljubavi Vojke Đikić — mediteranske«, u Vojka Smiljanić–Đikić, *Prevodenje mora*, Naklada Zoro, Sarajevo, Zoro, Zagreb, 2009, 80–89.
- Vojka Smiljanić–Đikić, *Prevodenje mora*, Naklada Zoro, Sarajevo, Zoro, Zagreb, 2009.
- Vojka Smiljanić–Đikić, *Druga Zemlja*, Poezija Zid, Sarajevo, 2000.
- Vojka Smiljanić–Đikić, *Pepelnica*, Zid, Sarajevo, 1997.
- Vojka Smiljanić–Đikić, »Grad koji volim«, *Sarajevske sveske* br. 21–22., <http://www.sveske.ba/bs/content/grad-koji-volim> (pristupljeno 8. 8. 2015)
- Enver Kazaz, »Pogovor — Zemlja onkraj snova«, u Vojka Smiljanić–Đikić, *Druga Zemlja*, Poezija Zid, Sarajevo, 2000, 140–147.
- Nikola Petković, »Vojka Smiljanić–Đikić: *Prevodenje mora*«, <http://www.mvinfo.hr/clanak/vojka-smiljanic-eikic-prevodjenje-mora> (pristupljeno 8. 8. 2015)
- Marko Vešović, »*Druga Zemlja* Vojke Đikić«, u Vojka Smiljanić–Đikić, *Druga Zemlja*, Poezija Zid, Sarajevo, 2000, 5–13.
- Zerina Zahirović, »Orodnjeni kuhinjski prostor kao mjesto otpora u poeziji Vojke Smiljanić–Đikić«, diplomski rad odbranjen na Odsjeku za komparativnu književnost i bibliotekarstvo, na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, 2013. (Zahvaljujem se Vojki Smiljanić–Đikić koja mi je omogućila uvid u ovaj rad.)

Vojka Smiljanić–Đikić

Pjesme

Santa Salsa

147

Polako tone
sunce u more
u hramu se pale
sveće zvezda
Santa Salsa
u togi od pene
prolazi grobljem
zbunjena
nema

Grobovi prazni
trave visoke
kaktusi iscvetali
crveno u mraku
more uz vetar
zaglušuje krike
ptice skrivene u maslinjaku

Tipaza
uz more
na bregu iscvetalom
kaktusom i vresom
tu jedan stari

rimski grad uz borje
dotrajava dane
kamenom
i pesmom

Hram sa kupolom neba
zvezde freske
blistava sjaja
vetar njiše
zvonike borova
a ptice ruše
šišarke sa granja
čini se
da kadionice ispadaju
iz neveštih ruku božica
dok Santa Salsa
u togi od pene
naokolo ide
skamenjena lica.

Nevidljiva
večna
ona luta bregom
grobove gleda
tužno razrušene
zar mira nema
ni međ borovima
skrivenoga groblja
uz obale njene

SVE DO KRAJA NADA

Za nas više ne postoji
siguran drum
Ni vrata koja vode u vrt
Gde iznad klupe stoji uspravan bor
A na baštenskom stolu u tanjiru od najfinijeg
porculana
Hladi se pita od jabuka
Sa mirisom vanile i cimeta

Taj vrt ne postoji više
Ali postoji luda nada
Sve do kraja postoji plan
da se pobegne

Ako bežati nije legitimno
Dobro je verovati
Da postoji drum tamo s one strane brega
Koji će nas odvesti u vrt
Bez bora i mirisa pečenih kora
Za pitu od jabuka
Pa ipak će se
Moći sedeti i zaboravljati
Jer hrabrost da se sećamo napušta nas
brže nego život

149

PESMA

*Dode trenutak kad moram da zapišem
Pesmu
koju šapuće neko
zaboravljen u meni
a prisutan
u šumu kiše
u plaču deteta*

*koji u mene ulazi
kao u vlastiti dom
u kojem je ostavio upaljenu vatru
i ispečen kruh*

*Dode trenutak kad je moj život
napisana Pesma
koju čitam
a znam da
ni šum kiše ni plač deteta
koji u sve ulazi
nije moj*

ČISTA SREDA

T. S. E.

*Ni do života
ni od života
ni do smrti
ni od smrti
ali izidimo u jedan drugi vrt
u kome na travnjaku peva kos
a ruža se šepuri u ljubičastom staklu*

*srušimo ovaj zid
i uđimo u slobodu
od belog mermera
iza čijih prozora sa terase
pune crvenih stolica
blista more*

*Ni smrt ni ne smrt
ni život ni ne život
ni nada ni odsustvo nade*

*Oče naš
blagoslovi nas u ovom času
rađanja i nestajanja
i rastanka na uglu ulice
viđenog već davno u snu*

*Nauči nas da budemo
a da se ne budimo
i spasi nas od iskušenja begstva
Ovo je vreme bola
samoća je ispunjena snovima
snovi nastanjeni senkama
što polako nestaju odnoseći i nas*

*Ka moru
ka vrtu
koji više ne postoji*

*idemo
moji sinovi
moje sestre
moj otac
moja majka
braća moja
Pa čak ni u ovoj boli
ne dozvoli
Da budemo razdvojeni
oče moj*

Vreme opsade

Da li još uvek mogu da pišem
i o čemu
Kada je sve kazano
a opsada ostala
Da kažem da je Grad pod novembarskim suncem
blistav
To je već rečeno
pre ove pesme
Mogla bih da slažem
u tome sam vešta
Da kažem jutro je na Otoku lepo
kao prvo jutro posle Postanja
Da oči i more mogu postati
isto
Ali ja već odavno znam
da se svaka laž u pesmi urušava
Kao zidine karmelićanskog samostana
U čijim smo ruševinama
Osluškivali sunce onog jutra
I prvog i poslednjeg
Na Otoku zimski praznom
Kao što smo i mi bili
Slični praznim šutnutim konzervama humanitarne
pomoći
Na Bjelavama u vreme opsade

151

Korčula

Plavetnilo
Pra-vremena
Pra-života
Plavetnilo mora
Pra-svet
Plavet
Plavetnilo kao galica
Kao zagrenuta grlica
Kao balkoni od kovanog gvožđa
u Alžiru
Plavetnilo tvoga oka
u viru
Blagajskom
Plavet zauvek
I Krist razapet na plavom nebu

152

Prevođenje mora

Pusti da te prevedem na jezik
m o r a
Da te pretvorim u školjku
u barbune i sardele na žaru
U morske trave koje Dado kiseli
A onda služi sa pršutom i sirom
Pusti da te pretvorim u šljunak
Iz bistre uvale u septembru
Pusti da ti poljubim ruku
kao žrnovsku trešnju zrelu
Da te pretvorim u prezrele grozdove
Na srebrenom tanjiru na terasi punoj
uznemirenih pčela
Pusti da te pretvorim u vetar na putu za
Sv. Jakov
Da ti još jednom poljubim ruku
Prvom čoveku - - - - - pra-počela
Pusti da te prevedem na jezik mora
Jedini koji znam dobro

Bez slaganja vremena i konjunktiva
Pusti me da te prevedem na jezik
m o r a
kamenih terasa, talasa
Pustih riva crvenih čarskih njiva
I tišine
u ranu zoru
Dok putem ka moru
(kao da idu na jutarnje molitve)
Žene silaze sa korpama punim
Kozijeg sira i bilja
Pusti me da te pretvorim u san pun
smilja–bosilja
Pusti me da te pretvorim u trg Sv. Marka
Pun devojaka i golubova
Juhanus je
Ivanjdanske vatre gore
Pusti me da te prevedem
Na hrid na školjku na more

153

Obične reči

K. R.

Vetar u planini i domaći kruh sa
Maslinovim uljem i paradajzom iz našeg vrta
na Korčuli
Dubrovnik pod kišom i čašu vina u koktebeljsko
podne
Put sv. Jakova pod suncem
I pusti otok na kraju leta
Voleh radi tebe držah svetim tebe radi
moj dragi
Reči su obične: vetar, kruh, vino, maslinovo ulje
Da dodam baziliku, ruzmarin i koziji sir
Zar to nisu prave reči za pesmu koju pišem tebi
To su sve znaci Božiji
Reči su obične ali ono što je iza nas
Sveto je

Spuštam dlanove na sto od ružinog drveta
 Za kojim smo tako često sedeli i osluškujem
 Šta je upamtio taj lepi sto, taj veliki lepi sto
 Od ružinog drveta koji te zna
 I to je cela priča kazana običnim rečima
 Kojima ti poklanjam ceo svet što ga poznavah
Anđele žalosti i sve oblike radosti koje posvećujem
U tvoje ime daleko iznad nas ili ma koga drugoga
 Poklanjam ti
 Reke bistre kao Soča i reke od tečnog zlata kao što je reka
 Kinemkoski
 Severna i južna mora
 Otoke, maslinjake, vinograde, obrađene i one napuštene
 U kojim prezrelo grožđe ima okus prošeka
 I čudnih rakija od bilja
 Koje smo pili jedne noći na terasi

Prevođeći Borhesa

Između pečenja crnih hlebova
 I prevođenja Borhesa
 Izlazim u hodnik.
 Crna reka
 Protiče umorno i odnosi sve.

U praznom koritu kuće
 leže isprani kosturi
 rugaju se otvoreni rečnici
 Opominju zaboravljene vatre
 gore hlebovi.

Pitagora čita vreme
 na obali Eufrata
 stoji Adam i strepi
 Vergilije i Vitmen
 pišu istu pesmu
 Pilat čeka Hrista
 Benjamina bacaju u bunar
 Fragmenti se bune.

Telefon
Kolja
Vežem uznemiren splav
za nevidljiv glas
jedva održavajući ravnotežu
i objašnjavam poreklo snova.

ZAVIČAJ

za Ranka Sladojevića

*Moj zavičaj su snovi Margerit Jursenar
Moj dom je Borhesova kuća u Ženevi
Moja sestra je Marija Kodema
Moj brat je Aleksis sneni*

155

*Moj zavičaj je Tipaza
Na suncu dok se žari
Moj zavičaj su i snegovi Kulosarija
Braća su moja helsinški ribari*

*Moj zavičaj je Pavo Haviko
I njegove Bizantske dveri
Moj brat je i Žan Senak
Moja sestra je kneginjica Meri*

*Moj zavičaj je i Hidra
I iscvetali bademi plavi
Grad u kom sam najviše rođena jeste Alžir
Grad u kome najviše me ima jeste Inari*

*Iz svoga zavičaja dolazi Rabearivelo
I puškinski lepa glava sluti
Da je mesec zaobadana junica plava
U mojoj sobi postao Efeb netaknuti*

*Mesečina
Mesečina — pa šta
Svi smo mi pili mleko tog divljeg i slepog psa
I tražeći zavičaj stizali do Sna*

Gore levo

Stigla je DORA BRUDER
 ne mogu ti je pokazati
 ni prepričati
 Prevela sam Eri de Luku GORE
 LEVO

Otac na umoru
 Razgovara sa sinom o mogućim oblicima RAJA
 OTAC: Smrt očekujem sa strepnjom. Podrazumeva li i
 knjige? Biću ono što mognem
 čitati ponovo.
 Ono što sam propustio da pročitam
 Od smrti očekujem prostranu biblioteku
 i čedan ukus mladosti.

SIN: Misliš li na knjige koje će biti
 objavljene posle nas?

OTAC: Knjige su zauvek. Onaj ko ih piše
 veruje i u savremenike i u potomstvo.

Ali

dok ih piše sva prošlost viri preko njegovog
 ramena i čita. Da nema toga
 prošlog Anđela
 iza leđa pesnika, reči bi se brzo
 pretvorile u pepeo.
 Ako ne verujemo da
 nas mogu čitati uporni preci ne
 vredi ni pisati.

SIN: Toliko zahtevan, a nisi vernik

OTAC: I vera drugih mi je dovoljna.

II

Sećaš li se Vergilija Smrt je postala
 reč
 lebdeća voda
 lebdeća vatra
 Smrt kao more teška Smrt kao more laka

pa ipak još reč
iako
s onu stranu govora

III

Devojka sa kosom boje
lipova cveta
napisala je knjigu
o smrti žeđi i nežnosti
Pamtiš kako je strašna bila žed
Kolja je poslao DANTEA.
PAKAO I ČISTILIŠTE
RAJ i mogući okusi raja
stižu
U ovoj kući knjige se skupljaju
Kao šišarke
ispod borova
kao mogući oblici
nade
kao zasede
kao podvale
upornih predaka
koji čitaju naše snove

157

IV

U vrtu bor se nakrivio
OTAC: treba ga oboriti
to je strašno opasno
srušiće krov
koji smo popravili
i provaliti vrata
koja smo obojili crveno protiv uroka.
rušenje borova jeste nezakonito delo
To je bor koji se smeja
kada su došli da ga obore
sećaš se kako je strašna bila
glad

SIN: bor cvili
 od njega se nećeš ugrijati
 ni u najcrnje doba
rušenje borova jeste nezakonito delo

KUSET kaže Penti BOROVI
 (a ispod borova
 mladi bogovi
 osluškuju
 stare)

Jesen je
 skupljam šišarke
 kao knjige
 i unosim ih u kuću
 punu zime i duhova
 što se vrzmaju po knjigama
 u biblioteci

GORE LEVO

VII

kylmiä pallojä menee lapi
 (hladne kugle probijaju moje srce)
 kaže tvoj brat Penti
 Ti što si s onu stranu govora
 kaži
 šta sve ovo znači
 Uporno sanjam kako
 neko sličan tebi
 donosi darove sa Severa
 sušenu ribu i votku sa travama
 sećaš se
 juhla ryppyy
 ti darovi sada
 izlišni
 leže na stolu
 kome niko ne prilazi
 Penti jednako o borovima
 bor je dobro

*na televiziji
levica govori oštro
desnica svadalački
o tome
jaučem u planini*

Bor jeste bio kriv
ali se uspravio
kada su došli da kažu
da je obaranje odloženo
da je ubijanje na ovom svetu
nezakonito delo

*bor je stajao prkosno
kao i uvek kada ja nešto kažem*

VII

159

Penti Holapa je napisao
KNJIGU DUGAČKIH REČI
(nije to Osmanov brat Penti)

*U krošnjama lipa na Bulevaru
vetar u predvečerje rasteruje maglu Trubaduri lepi bogalji naštimajte
Svoje gitare na vratima posmrtnih*

kočija.

VIII

Ničija ruka ne dotiče police
biblioteke
zora zeleno zari
praznu kuću
punu nepotrebnih knjiga
i ustajale nade
Umesto tebe
prevodim Holapu:
*Zagledam se u nebo, u tu ludost koju
nazivam
prošlošću i perem zlato sa površine.*

Povetarac

donosi miris ruža iz nekog vrta.

Tämo, nagi bog voda i šuma
tako sličan tebi
kuca na vrata.

Ko li mu to
nevidljiv upaljenu
dodaje baklju
koja miriše na grožde
(kao u Vitassariju)
i odvodi ga duboko u šume
prema Toulatu
prema jezeru i jezeru i jezeru
prenaseljenom vilama

njihov ženik Tämo
nagi bog voda i šuma
jutros je sličan tebi

Devojka u haljini od belog lana

Marko Vešović
mlad vitak lep
kao osamdesetih
dok u ovom gradu
još
nije bilo ruševina
čita u mom snu molitve
a uokolo zločini

Ubili su devojku
vičem
ali niko ne čuje

ubili su devojku
ona leži u koritu
tamno sukno
pokrova
polako se natapa
zalaskom sunca
devojka podiže ruku

da se odbrani
dok neko
 neznan
lopatom punom šljake
zatrpara njeno lice

Druga devojka
u haljini od beloga lana
 beži
dok njen dragi
u ruševinama
 plače

Koga su noćas ubili
 u mom snu
ko je devojka
 u haljini od belog lana
što raspamećena beži
 ostavljajući dragog
u ruševinama
 koje ga svakoga časa
mogu zatrpiti

161

šta radi Vešović
 u mom snu
vitak mlad lep
kakav je bio osamdesetih
dok oko njega
 još
nije bilo ruševina
ni mojih snova
u kojim ubijaju devojke
obučene u haljine
 od belog lana
Gde su Proroci
 da nam tumače snove
Gde je Bog
da zgromi
da pokaže jednom
 svoju snagu

da nas spasi
od ludila
on samo
svoga sina brani
i skida sa krsta
a naši sinovi
lepi vitki mladi
leže
kao pokošene trave
kao duhovi
lutaju svetom
ponekad
sa cvetom u rukama
zađu u nečiji san
i
tu se probude
nemi
nemoćni svedoci
čitaju molitve
davno pripremljeni
za ta opela
dok u krvav zalazak sunca
uranja
zemlja
cela.

More

Oprezno ulazimo u more
kao nevernici u stare hramove
u dane svećanih liturgija
sluteći da nam tu nije mesto

More nas prima u svoje zipke
pamti obrise naših mladih tela
i peva uspavanke slične
glasu protojereja u starom hramu
dok smo još išli na jutrenja
misleći na tople domove
prostrte slamom

Gde je protojerej čiji glas šumi
u valu koji se sklapa iznad
naših glava
iznad našeg sveta
Obećavao je tople domove
prostrte slamom i zauvek
kruh i vino

Preteći praotac

Po pravilu
Dođe u nedeljno jutro
I odvodi nas pred tuđe
Oltare

»Tu kleknite i molite«

163

Kaže starac
Sa izbledelih slika
Po crvotočnim domovima.
Koje molitve da čitamo
Praoče
U tuđim crkvama?

»Sve molitve od postanka sveta«

Kaže starac
»Molitve zaboravljene
Pre vašeg rođenja«
— A jezik, a jezik Praoče
Na kom jeziku da se molimo
Od postanka sveta

Nema toga jezika
Da može opevati
Tugu čitanja molitava
Pred tuđim oltarima
Na jeziku
Koji nas je napustio
I koji više
Da nije naš

Ni bio.

Hauzmajstorka Vera

Za Mileta Stojića

Verovali smo da ćemo kada ostarimo
otići u Trebinje
Iznajmiti potkrovlje ili staru kamenu kuću
I svako bogovetno jutro
Silaziti u Dubrovnik
Pijuckati vino i meriti vreme
Dubrovačkim zvonicima
Predveče kada se vratimo u Trebinje
umorni od svetlosti
Naložiti vatru i jesti sir iz mijeha
sa crnom pogačom
Ali osiromašili smo
A i nema nas više
Sama da odem u Trebinje
Iako sam njine vere rekli bi da nisam
prava
Kao što je hauzmajstorka Vera u Beogradu
Kada su dolazili da traže Smiljaniće
govorila
To su oni Turci sa trećeg sprata
I zato odlučim da starim
na Korčuli
Iznajmim staru kamenu kuću
Napunim je maslinovim uljem i travama
Zasadim devet leha graha
I započnem tu sanjanu starost
Naokolo mirni susedi
I uvek isti i leti i zimi
Laki miris nagorelog drveta
I prevrelog grožđa iz starih konoba
Sve je bilo lepo dok jedan mirni sused
Nije stao pred mene
I crven u licu od pravednog
gneva
rekao:
Nije ti ovo tvoja Bosna
Hrvatska je ovo
Zakonita zemlja

Bože ne daj da umre crni mačak

Ozrenu Kebi

Bože ne daj da umre crni mačak
pre mene
Evo me na kolenima
tvoj nevernik
On je jedini drug koji dolazi
u pet ujutru na doručak
On je jedini kome se u ovoj kući spremaju
omiljena jela
Razmažen je naravno
Tako treba da bude
Kakva je to kuća u kojoj nema
razmaženih
Kada padne sneg on ponekad
Na sećiji spava celi dan
Sneg voli kao i sva deca
I kada se skita celu noć
U pet uleće u kuću beo od radosti
I onda dugo prede i spava do podne
Pokrivam ga najlepšim vunenim šalom
A on strpljivo podnosi moje nežnosti
Nepotrebne kao i šal od kašmirske vune
Koji sam kupila u Londonu po skupe pare
Idem na prstima da ga ne probudim
I pažljivo mu spremam ručak
Od pileće salame
Zdravu mačju hranu ne voli
Kao i sva razmažena deca
Gospode ne daj da umre crni mačak pre mene
Ne ostavi me samu u kući
U kojoj nema nikoga za koga bi se spremala
Omiljena jela

165

Prestala da pišem

Marku Vešoviću

Potpuno sam prestala da pišem
Ali stalno idem u šume
ponekad na Mori uglavnom s njima razgovaram
o poeziji
To više volim
Jer o poeziji najlakše se govori
sa morem
Nipošto
Sa stručnjacima
Oni zapravo malo znaju o poeziji
(Postoji jedan koji zna sve
Ali i njega sam prestala da viđam
A i kad ga vidim uglavnom mu objašnjavam
Kako se kuva petao u vinu.
Kao da i on to više voli)

166

Izgleda da to sa poezijom nije uvek najsretnije

Jer šta je poezija
To pitanje je retoričko
A evo šta mislim dok hodam
šumama i vodama

Šuma jeste čista poezija
A zatim
Kameni krovovi promajnih napuštenih kuća
Što sjaje na mesečini
a u daljini More
U toj kamenoj kući na bregu
Sa koga se vidi more
pod punim mesecom
Videla sam poeziju
Dotakla njene bodlje

Možete li čvrsto sklopiti oči
I videti jasno tu sliku
Letnja noć
Pun mesec
Bela svetlost
Kamene kuće
Srebrna krljušt krovova

A potom
Huk Sove
Vujka VUJKA Vujka
doziva me
I dolina ječi
I sjaji se i mre More
i na mesečini blistaju krovovi
koji kao kacige stražara
bdiju nad nenapisanim pesmama

167

Tako mislim o poeziji
Dok hodam šumama i vodama

A Tamo
Nagi bog voda i šuma!
Tako sličan tebi
Postaje nenapisana pesma
Koju će nekad neko
Tamo na Severu
Možda jednom razumeti...

Sarajevo je najbolji grad na svetu

Sada živim u Sarajevu.
Sarajevo je najbolji grad na svetu.
Pod uslovom da ništa ne znaš ni o čemu.
U Sarajevu živi Irena.
U Sarajevu je ubijen Osman
u oktobru 1995.
Tek nekoliko dana pre završetka rata.
On ne zna kako strašno izgleda
mir

U Sarajevu je sahranjena i baba Staka
koju sam više volela od celog
Sarajeva.

Zauvek je nosila crninu
Za mojim dedom Stojanom ubijenim
1914. u nekom drugom ratu
Preko njegovog groba prešao je most
na Ciglanama.
Sad nema grob i mislim
da je to dobro.

Ni postojao nije
Ja sam poslednja koja zna
Da je Stojan Knežević postojao.
Jedina slika koje se sećam
Iz neke spomenice;
Lep čovek u velikom crnom šeširu
mlad

Dakle, imam dedu
mlađeg od mene sto godina
Deda Rade Smiljanić uvek je bio
star deda.

Da li postoje knjige
U kojima su pohranjeni svi naši
djedovi, očevi, sinovi

Mladi i stari
Kada s u rođeni
I kada su ubijani
U Crnim kućama
(to moram jednom ispitati)

Skoro sam zaboravila
Da je jedan sin te moje voljene pramajke
Proteran četrnaeste u Arad
Nikad se nije vratio
Imao je 17 godina
Posle 20 godina pojavio se bradat čovek
Koji više nije bio ni sin ni brat ni ujak
Da li postoje svedočanstva
O tim mladim i starim
Poubijanim četrnaeste

Možda u tim spiskovima žive
Još neki zaboravljeni ujaci
(Moram to ispitati jednom)

Mislim da nije dobro što je sve prepušteno
mome sećanju
A šta će biti ako ih ja zaboravim
Kao što sam skoro zaboravila
Malodobnog sina moje voljene pramajke
Koji je u Aradu zaboravio svoj mladi život
I probudio se kao starac bradat izgubljen
Pred drvenom kapijom
U cikmi Obala Vojvode Stepe 3
Gde ga se više niko nije sećao

Grobovi mojih roditelja su
U nekoj drugoj zemlji
U koju više ne idem za praznike

Ionako

Treba ići u Judeju

Za praznik sjenica

Dobro je kad nemate grob

I niko ne dolazi da

Obilazi grobove čak

Ni za Dan mrtvih

Zašto nemamo Dan živih

Tada bi sva deca došla iz sveta

Da obiđu svoje zaboravljene roditelje

Ja sa Zvezdanom za Dan mrtvih

živo mrtve obilazim

Prvo Senka, pa Ranko,

Neki Zvezdanini nevažni rođaci,

Pa onda *skačući preko gora do*

Osmana.

Ostavljamo cveće,

I vraćamo se u Sarajevo

Lepšega grada naći nećeš

Na svetu svemu

Pod uslovom da ništa

Ne znaš ni o čemu.

Zoran Predin

Osuđen na istinu

170 Poslije operacije u Padovi nekom je novinaru, na pitanje kako se osjeća, rekao kako je on sada živi dokaz da postoji život poslije smrti.

To je tada bio dobar štos, a danas je samo još jedan dokaz da je zapravo bio u pravu. Ovih se dana u svim medijima traži odgovor zašto su ga voljeli ljudi koji razmišljaju svojom glavom. Svi ti članci, emisije i filmovi danas ga oživljavaju najširoj publici. Možda najširoj do sada. Još više je voljen, možda po prvi put shvaćen, a nekima zauvijek nedostižan.

Jedna od slika koje ovih dana vrtim po glavi, razmišljajući o Arsenovu statusu u našim srcima, jest ona iz bolnice u Zagrebu, kad je radi pretraga zbog operacije ruke morao provesti par dana u prepunoj bolničkoj sobi. Nije bilo dovoljno mjesta, pa su njegov krevet smjestili iza vrata. Zbog te improvizacije u sobu se uvukla mrzovolja koja se, kad je u nju ušao Arsen, pretvorila u prigušeni žamor. Umjesto propisane bolničke pidžame, obukao je svoju, a preko nje crni kimono od svile sa šarenim orijentalnim motivima. Zatvorite oči i zamislite taj kontrast. Usred bijelo-plavih, ofucanih uniformi zadane prosječnosti, stoji bjelosvetski heretični kimono, koji poziva na suverenitet vlastitog mišljenja. No, kazna je brzo stigla: uvijek kad bi netko ušao ili izašao iz sobe, vrata bi udarila o Arsenov krevet. Nikad nije imao ni mira, ni intime.

Jednom javna ličnost, zauvijek javna ličnost.

To je slika koja me podsjeća na Arsena na našoj estradi i u društvu uopće. Njegov nonkonformizam predvođen izvanrednim talentom i znanjem, njegova lucidnost i duhovitost, u crno-bijelim sredinama modernog primitivizma i prosječnosti obojali su ga živim bojama.

Sam se osudio na vodeću ulogu, pa su sva aktualna umjetnička i društvena događanja, kao ona vrata iz bolničke sobe, uvijek budila Arsena, da dobrovoljno ili nehotice komentira sve ludosti najnovijih vremena. A pošto je za njega uvijek važno »sve ili ništa«, osudio se na istinu, ma kako ona bila kruta, ne-

primjerena ili nezahvalna u situacijama u kojima bi svi ostali znali prilagoditi svoje komentare osobnoj koristi. Svi da, ali Arsen ne. Zdrava bi pamet uvijek izgubila. Svojim putem po svaku cijenu. Svjetski prvak u bacanju bisera pred svinje. Svjesno ekonomski pogrešno. Ali, kako je govorio — kada pogodiš cilj, promašiš sve ostalo — tako je i živio.

Njegov modus vivendi, o kojem se danas sa simpatijom piše, koji javnost sada dobrohotno uvažava, a koji i mi stavljamo na svoje zastave, njemu je bio trnovit put. To što se danas tako olako čita, njemu je zasigurno zagorčavalo život. Zvuči poznato, zar ne?

(Da je sada tu, poslao bi me po cigarete.)

O čemu govorim? Kako pretvoriti takozvanu »win-win« situaciju u najgoru moguću?

Jednom je bio gost nekog filmskog festivala u Cankarjevu domu u Ljubljani. Pozvali su ga neki mladi ljudi, koji su ga akademski ispoštovali, ali poslije projekcije, na zabavi, jednostavno su ga zaboravili i ostavili samog za praznim stolom. I konobari su bili premladi za očekivanu reakciju prema živoj legendi. Osvrtao se tako i gledao hoće li ga netko prepoznati, upitati za zdravlje ili ga pak samo ponuditi pićem. Primijetila ga je jedna simpatična gospođa i krenula prema njemu da mu pravi društvo. Prepoznao ju je, i mada se dugo nisu vidjeli, umjesto srdačno, dočeka ju je s rezerviranim smiješkom. Arsen ko Arsen, ostao je svoj: »Joj, kak si se zdebljala!« OK. Gospođa se malo poslije drugog djeteta stvarno malo zaokružila, ali... (Naravno, nije mu zamjerila, rekla mu je kako je veseli vidjeti da je zdrav i u punoj formi.)

Koliko puta je tako, na svoj način, reagirao i u mnogo ozbiljnijim situacijama, od životnog značaja? U situacijama u kojima je mogao sebi i svojim olakšati život?

»Možda će još biti Arsena, ali ne više ovakvih...«

»E, moj Zorane, svaki tvoj uspjeh je nova rana na mom srcu!«

To mi je bio najveći kompliment. Ne trebam ih više.

Na našim zajedničkim koncertima najavljiavao sam ga kao čovjeka po kojemu je engleski nogometni klub Arsenal dobio ime.

Što bih dao da čujem njegov komentar na ideju da se po njemu nazove zagrebački aerodrom. Moja prva pomisao na njegov mogući odgovor je nešto u smislu: »Molimo putnike da prestanu bacati hranu na pistu, željezna ptica će sama sletjeti!«

Dragi Arsene, naučio si me kako se ostaje mlad kada svi ostare!

Hvala ti!

Počivaj u miru, dragi moj prijatelju!

Plivajući (s)tečaj identiteta ili gušenje u trivijalnosti

Miljenko Jergović: *Rod. Fraktura*, Zaprešić, 2015.

Ima neka tajna veza koja mi, s vremena na vrijeme, dovodi na put Miljenka Jergovića, čas samoga, čas u tandemu sa šogorom mu Vlahom Bogišićem. Malo upućeniji čitatelji znat će zašto ovo spominjem. Nisam otkrio rezon i logiku te veze, ali sam primijetio da što se više izmičem to se sve češće »susrećem« s narečenim samcem, odnosno dvojcem.

U drugoj polovici 2014. čitao sam Jergovićevu monstr–knjigu, »roman« »Rod« (Fraktura, Zaprešić, 2013). Tekst o toj knjizi naručilo mi je uredništvo »Republike«, časopisa Društva hrvatskih književnika. U prosincu iste godine dovršio sam tekst i poslao ga g. Milanu Miriću, jednom od urednika »Republike«. Međutim, predsjednik DHK Božidar Petrač i njegovi zlodusi smatrali su da u »njihovom« časopisu više ne može objavljivati jedan »ljevičar«. Kao da im je taj časopis ostavio ćaća u na-

slijede. Nisu ga htjeli objaviti, a nisu ni honorar platili, što u uljuđenim zemljama kultivirani urednici obavezno rade za naručene tekstove. Ta, nije bilo lako čitati Jergovićev »Rod«! Taj honorar bi bio, donekle, naknada za duševne boli i povredu dobrog ukusa koje svaki normalan čitatelj mora doživjeti čitajući ovu knjižurinu.

Zbog svega toga ponudio sam tekst, koji slijedi, uredništvu »Književne republike«, časopisa Hrvatskog društva pisaca. I taman, u trenutku kad se sprema njegovo uvrštenje u najnoviji broj, obznanjeno je da je Miljenko Jergović dobio Njegovu nagradu, »regionalnog književnog Nobela«, kako o njoj pentaju raznježeni organizatori. Eto ti opet Jergovića na mojoj stazi! Ta zar to nije neka tajna veza, koja spaja ovostranstvo s onostranstvom, dovodeći u tako preciznu vremensku i prostornu podudarnost — moj tekst i Jergovićevu nagradu!?

Drugo je pitanje skandal koji prati ovo dodjeljivanje.

Nagradu je Jergoviću dodijelio, formalno, »međunarodni žiri«, a neformalno grupa klijenata znamenite interesne grupacije »ja tebi, ti meni«, »u sastavu istaknutih književnika i naučnika iz sedam zemalja regiona: akademik Zdenko Lešić (Bosna i Hercegovina), prof. dr. Svetlozar

Igov (Bugarska), akademik Katica Čulavkova (Makedonija), prof. dr. Aleš Debeljak (Slovenija), prof. Filip David (Srbija), akademik Sreten Perović (Crna Gora) i predsjednik Vlaho Bogišić (Hrvatska)«. Kao što ste i sami odmah detektirali: na čelu žirija je šogor Vlaho.

Sumnjam da je itko od navedenih članova žirija pomno čitao onih 1.266 grama Frakturine nakladnine imenovane »Rod«. Ima među članovima i postarije gospode koja ne može tek tako tratiti svoje vrijeme! A mlađi vjeruju (šogoru) Vlaha.

Dakle, taj »međunarodni žiri« oformio je svoje mišljenje po kojemu je, kako saznajemo iz medija, »Jergović jedan od najčitanijih i medijski najrepresntativnijih pisaca prisutan na ovim prostorima, bitan za naše kulture i duhovnosti, za ključna pitanja kulturnih i nacionalnih i jezičkih identiteta, za pojam rod, za pojam drugi i naš alter ego, za južnoslovenske dramatične sukobe sudbine i tragedije. Njegov je opus naš opus s kraja XX vijeka, opus jedne dezintegracije koja prirodno stremi ka duhovnoj reintegraciji i katarisi.«. Nemojte me napadati, tako piše u originalu.

Evo što je tim povodom kazao sâm laureat, u intervjuu podgoričkoj »Pobjedi« 29. rujna 2015., novinaru i uredniku Vlatku Simunoviću (jednom također indikativnom imenu iz bratstvojedinstvene interesne grupacije »ja tebi, ti meni«; v. događaji oko Selimovićeve nagrade): »Osjećam li se na Cetinju i u Podgorici kao svoj na svome? Prije svega, osjećam se kao na najdragocjenijem vrelu svoga jezika. Volim sjediti sa strane i prislušivati Crnogorce kako razgovaraju. Osim toga, volim Crnu Goru zato što nije samo visoka, nego je i široka. Već i sama činjenica da ova država ima Njegoševu nagradu, kojom obuhvaća sav imaginarni prostor od Karavanki i Ljubelja, preko dinarskih planina, Bosne i Srbije, sve do Crnog mora, Varne i Burgasa, govori o širini Crne Gore. Naše male države imaju tu nevolju što su na ima-

ginarnoj i kulturnoj mapi još manje i uže nego što ustvari jesu. Crna Gora tome se opire. Ona se širi, i biva sve veća.«

Ha, čudne li logike! Što si sitniji, to si veći! Što si uži, to si širi! A na »imaginarnoj i kulturnoj mapi« »naše male države«, valjda je među njima i Crna Gora, su »manje i uže nego što ustvari jesu«. Pa, sljedstveno tome, Crna Gora koja je »manja i uža nego što ustvari jeste«, ne da »se širi, i biva sve veća«, nego se usitnjuje i smanjuje ispod normalne!? No neće ove nelogičnosti uočiti raznježeni organizatori (kao što nije ni uredništvo »Pobjede«) kad ih ovako elokventno zaspe svojim »pohvalama« laureat raspamećen od sreće.

Dakle, sjajnog li primjera udvorništvu! A zašto i ne bi: ta, uz slavu ide i ček na 16.500 eura! Plaća crnogorska Vlada iz budžetskih sredstava, dakako. Na opće veselje crnogorske sirotinje.

Na koncu ovoga uvoda, pogledajmo kako je i zašto Jergović preko svoje knjige »Rod«: »bitan za naše kulture i duhovnosti, za ključna pitanja kulturnih i nacionalnih i jezičkih identiteta, za pojam rod, za pojam drugi i naš alter ego, za južnoslovenske dramatične sukobe sudbine i tragedije«.

Knjiga *Rod* suma je, u bukvalnom smislu, dosadašnjega pripovjedačkog opusa Miljenka Jergovića (Sarajevo, 1966). Ovu činjenicu nije teško spoznati, čak i onome koji nije redovno pratio i čitao Jergovićeve prethodne knjige, jer će sam autor upozoriti na određenim mjestima da je tu i tu priču, ili neki motiv, već obradio u ovoj ili onoj svojoj ranijoj knjizi. Postupak autorreferencijalnosti, sa svim čistim ili hibridnim oblicima u polju intertekstualnosti, preplavljuje ovu knjigu i veoma je koristan književnim istraživačima i kritičarima. Ali ne i autoru i ovom njegovu tekstu.

S druge strane, već na prvoj i drugoj stranici ove knjige *Rod* spominju se I. Andrić i T. Mann. Ni krivi, ni dužni. Dospjevši do 1001. stranice nismo uspjeli

pronaći razloge za pozivanje na ovu dvojicu književnih nobelovaca. Ali to ne znači da nema nekih drugih razloga, skrivenih, podsvjesnih.

Najprije o prethodnicima i nasljedovateljima, tj. o Andriću. Jergovića, to je već postalo neizostavnim, nazivaju andrićevcem, štoviše — povodom kronike *Rod* — poistovjetili su ga s jedinim književnim nobelovcem s ovih strana: »Miljenka Jergovića možemo nazvati Ivom Andrićem našega doba.«

O tome kompleksu andrićevštine napisao je uvjerljivu i korisnu analizu Igor Žic u članku *FAK — slučaj Miljenka Jergovića* (Republika, 2008, 4, str. 67–81), samo da podsjetimo.

174

Jer, nije neka poželjna stvar proglašiti se ili biti proglašen oponašateljem, epigonom nekoga pisca! Biti adept svakako znači biti lošiji od učitelja, biti druga ruka, polovni pisac, skoro pa niš' koristi od pisca. Što znači biti »Ivom Andrićem našega doba« kad ne živiš u našem dobu, kad si na našem prostoru nevrježa i neupućeni stranac koji pojma nema o tlu na koje je, slučajno ili ne, pao. Takav drugorazredni pisac je pisac nadomjesnih napisa, erzac-tvorevina, kao što su za vrijeme Prvoga svjetskog rata bile uniforme od koprive. Raspale bi se na prvoj kiši!

Miljenko Jergović je zapeo u uskom prostoru, u kojega se jedva žilet može udjenuti, između hrvatskoga i srpskoga prostora. Nakon svega onoga u Sarajevu, postavlja se logično pitanje: zašto nije pobjegao na srpsku stranu? Nije zato što je ružno i neistinito pisao o Srbima pa se bojao osvete (barem je on tako umislio). Postavlja se, opet, i drugo logično pitanje: zašto nije pobjegao Bošnjacima? Nije pobjegao jer u tom kritičnom trenutku nijedan transportni avion nije letio prema oslobođenom bošnjačkom teritoriju. Pobjegao je, linijom manjega otpora, onamo gdje je strana zemlja i neki »drugi ljudi« (*Rod*), kako bi on sam kazao: »U mom slučaju to je — svaki put se začudim —

baš Hrvatska«. (*Slobodna Dalmacija*, 16. V. 2012.) Mi se ne čudimo, jer se on lažno predstavljao, a Hrvati su svijet naivan i lakovjeran, pa mu povjerovali.

Upada odmah u oči da ova knjiga *Rod* nije roman. Možda tek bastardna kronika, s previše neuspjelih sizeističkih dijelova koji bi trebali biti kao fiktionalni, a s premalo pouzdanih povijesnih, društvenih, ideoloških, političkih i, na koncu, porodičnih činjenica, koje bi trebale biti kao fakcionalne. Radi se o autobiografskoj prozi u kojoj »ne smije biti izmišljanja i nadopisivanja«, kako kaže sam pisac (a mi bismo mu, kao, trebali povjerovati). A sve vrvi od izmišljanja s obligatnim materijalnim pogreškama, jezičnim i stilskim rogozbatnostima, i iskrivljenjima činjeničnoga, te nadopisivanja, da ne kažemo konfabuliranja (što je pojam posuđen iz psihijatrije) jer je svaka »rupa« u nepostojećem materijalu (izgubljenom, uništenom, odbačenom itd.) zakrpana prilično neuvjerljivim piščevim fabulističkim domišljajima. Ne padajući na trik o autoru–subjektu–liku, mi ćemo se pozabaviti piscem i njegovim otvorenim i skrovitim porivima za istinito, izmišljeno i nadopisano.

A kako je on sam, opet prema vlastitom iskazu, sam–svoja–priča, mi se i ne moramo osobito baviti cijelim nizom njegovih predaka–likova. Naime, njegov naivni i lakomisleni iskaz: »A nije moguće izmjeriti pa reći što je u ovom trenutku bolje: biti priča ili biti onaj koji priču priča.«, pokazuje da naš pisac nije dobro promislio i razmislio što će smisliti pa napisati! On u ovoj knjizi jest priča i on je onaj koji priču priča. Nema što da se važe, kad je pisac u pitanju. Ali se itekako može vagati strpljivost čitalačka: od dobronamjerne znatiželje, profesionalne zaduženosti, preko prostodušne imbecilnosti, do kretenoidne opsjednutosti ili čak sadomazohističke (auto)destruktivnosti protegnute na 1001 stranicu! Zato ćemo našu kritičarsku zadaću ispuniti tako da ćemo ocrtati samo nekoliko impresija koje ovo štivo izaziva.

Sve je usmjereno prema njemu, piscu, i on je taj glavni lik o kojem moramo povesti najviše računa. Ne zato što bismo tako htjeli, nego zato što je to osnovna intencija ove porodične sage o sebi samome. (Vrli pisac Jergović pretvorio se eto, mic-po-mic, u hrvatskoga Šeherezadana koji žuri da ispriča još koju priču, na 1001 stranici, kako bi spriječio da se palac moćnika, publike, nakladnika i EPH, okrene nadalje!)

Nitko nam ne može predbaciti da smo zlonamjerni prema autoru ove voluminozne knjige. Naime, on nam je sam podastro ovaj autobiografski tekst. Ispružio se na epehaovskom kauču i ispričao (skoro) sve što ga žulja. Manje ili više upućen kritičar, manje ili više iskusan (psiho)analitičar brzo će dokučiti što je to što autora svrbi i zašto se na nekim mjestima intenzivno češe.

Mi mislimo da u ovom razgolićivanju, u ovoj priči u kojoj (autor, istina, kaže, »na žalost«, ali to je neuvjerljivo izmotavanje) »ne smije biti izmišljanja i nadopisivanja« ima nešto nezdravo da ne kažemo bolesno. Pogotovo oko seksualnih praksi, i isto takvih orijentacija, i intimnoga života bližih i daljih predaka. Kada je čovjek u nekom posebnom, intimnom i duboko emotivnom odnosu s drugim čovjekom ili ljudima, onda nikada, zaista nikada ne govori o njima sve što zna. Kao što nikada, ama baš nikada ne govori sve ono čega je postao svjestan o samome sebi. Ni u najoštrijoj autoanalizi, pa čak ni u samrtnom času. To je ona tajna rezerva emotivnih i činjeničnih spoznaja na kojoj čvrsto stoji suština posebnosti našega odnosa s nekim ili sa samim sobom. To je prava bit identiteta. To se nikome ne otkriva. A oni koji to čine zaslužuju najdublje sažaljenje kao svi očajnici i nesretnici.

A upravo je pojam identiteta najčešće spominjana riječ u ovoj knjizi. Na samome početku pisac ovako postavlja cijelu stvar sa svojim identitetom i njemu pripadajućim fenomenima: »Čovjek može pronaći niz opravdanja da u takvim vremenima

(to su ona »teška i mutna vremena« iz ranih 1990-ih — op. N. M.) bude dijelom većine. Pogotovo ako je došao iz opkoljenoga grada, ako je tu bez ikoga svoga, materijalno nezbrinut, podstanar, intelektualni proleter... Napokon, Sarajevo su u opsadi držali pripadnici naroda koji se u Hrvatskoj tada najstrastvenije mrzio. I što bi se onda protivilo razlozima da se uz takvu mržnju i pristane, da se bude socijaliziran i prihvaćen član društvene zajednice i da se, kako je i red, iz faze progonstva pređe u stanje nekakve društvene situiranosti? Ako zaboravimo moralne norme koje bi se tome protivile, a takve su norme uvijek problematične ako o njima govori pojedinac koji je suprotstavljen društvu, ako zaboravimo i to da mržnja također pretpostavlja izvjestan intelektualni i duševni napor — koji nekim ljudima ipak teško pada, onda je doista teško pronaći razlog zbog kojega bi se onaj tko 1993. godine stigao iz Sarajeva usprotivio vladajućem raspoloženju grada i zemlje u koje je stigao. Nisam toliko tašt da bih se pošto-poto morao razlikovati. I znam kako se iz takve razlike ne rađaju naročito povoljne životne okolnosti.

Dakle, razlog zbog kojega sam svako svoje mi sveo na ja, zbog kojega sam u dugoj sezoni mržnje htio biti izuzetak, premda u tome doista nije bilo nikakvoga, pa ni moralnoga užitka i sladostrašća, ticao se konstitucije moga identiteta, u kojemu je, na različite načine, sudjelovalo i ono što nisam bio, ili čemu nisam pripadao... Stoga se moje hrvatstvo supstancijalno jako razlikovalo od hrvatstva ljudi među kojima sam se s dolaskom u Zagreb našao. Pa čak i od hrvatstva mojih prijatelja i poznanika. Naime, dok su oni mržnju odbijali iz intelektualnih i moralnih razloga, ili naprosto iz razloga dobroga kućnog odgoja, ja sam ju odbijao jer me je ugrožavala. Iako sam Hrvat, ugrožavala je Srbina i Bošnjaka (muslimana) u meni.«

Pogledajmo što se dogodilo s logikom u ova dva pasusa. U prvome pasusu pisac objašnjava da nema stvarnih razloga,

»ako zaboravimo moralne norme«, da se ne pristane uz naširoko raspirenu mržnju prema Srbima, sasvim opravdanu, poželjnu, čak, da se »bude socijaliziran i prihvaćen član društvene zajednice«. To je logika rogate marve, kako je volio isticati Krleža, krda i čopora, a ne boraca koji se bore za svoj život i živote drugih. Borci, ako su istinski borci, ne mrze svoga neprijatelja. Bore se srčano i otvoreno. Mržnju siju kukavelji iz civilističkih redova, iz pozadine, nadajući se da tako potiču borce kako sami ne bi morali u borbu. Zato pisac, »ako zaboravimo moralne norme«, nastavlja s istom onom mržnjom koju je gajio i s kojom je došao iz Sarajeva, pa makar — vidi, vidi! — »pretpostavlja izvjestan intelektualni i duševni napor«. Doista mu nije bilo lako da se obuzda, a i zašto bi jer — poentira slavodobitno — »Nisam toliko tašt da bih se pošto-poto morao razlikovati«!

Kad se na početku novoga života, a i prave književne karijere, ovako olako pristaje na relativiziranje svakog morala i etike, onda takva osoba nema prava nikome bilo što docirati, a niti isticati svoj »slučaj«, kao što je napravio koju stranicu prije citiranih pasusa: »jer je moj identitet u velikoj mjeri sastavljen od onoga što — nisam. Možda i više nego od onoga što jesam«.

U drugom pasusu sasvim je druga logika. Prešao je iz faze mi u fazu ja. Premda nije jednostavno razabrati što je pisac htio kazati, ali kao da hoće reći da je izašao iz kolektiva, iz zajednice, osovivši se na noge kao individuum. Iako se iz napisanoga može zaključiti da je to bilo u isto ono vrijeme iz prvoga pasusa, »u dugoj sezoni mržnje«, ipak je »htio biti izuzetak«. Izuzetak od čega i od koga? Od onih koji pronose mržnju, a sam u tome zdušno sudjeluje! No, dobro, ali barem u svemu tome odurnom poslu, tvrdi pisac, »nije bilo nikakvoga, pa ni moralnoga užitka i sladostrašća«. Dakle, bio je mržnjonosac preko volje, neiskreno i povodeći se za drugima. A za sve mu je kriva »konstitu-

cija moga identiteta«. No, tu smo! Tipičan slabički stav: kad nemaš hrabrosti suočiti se s vlastitim deficitima — krivi su drugi. Ovaj puta vlastiti preci, zatim srodnici i razni inorodnici. A kako se razvijao ovaj nevjerojatan slučaj identitetskoga iščahurivanja? Preko njegova »hrvatstva« koje se »jako razlikovalo« od 1) »hrvatstva ljudi među kojima sam se s dolaskom u Zagreb našao«; 2) »čak i od hrvatstva mojih prijatelja i poznanika« (iz Sarajeva, jer u Zagrebu je »bez ikoga svoga«). Po čemu se to njegovo hrvatstvo razlikovalo od ostalih hrvatstava? Razlikovalo se, kaže, »supstancijalno«! Istina, ne kaže o kojim je supstancijama riječ. Valjda smatra da je dovoljno što on misli (a mi ne znamo što on misli) ili što on podrazumijeva (a to se iz napisanoga ni ne nazire) pa će se i opet, u zaključku izvlačiti na identitetsku determiniranost, kao biva on nije ni za što kriv, nego taj prokleti identitetski usud: »Naime, dok su oni mržnju odbijali iz intelektualnih i moralnih razloga, ili nprsto iz razloga dobrog kućnog odgoja, ja sam ju odbijao jer me je ugrožavala. Iako sam Hrvat, ugrožavala je Srbina i Bošnjaka (muslimana) u meni.« Tko je odbijao mržnju? Oni među koje je on došao i koji su »najstrastvenije« mrzili Srbe!? Tako je sam napisao! Odbijali su mržnju i oni njegovi prijatelji i poznanici s kojima je u Sarajevu mrzio one koji su opsjedali grad!? Tako proizlazi iz njegovih riječi! Sve su to odbijali »iz intelektualnih i moralnih razloga«, pa čak i iz razloga »dobrog kućnog odgoja«. I, na koncu, prikrpat će se ovim moralnim i dobro odgojenim ljudima da je tobože i on odbijao mržnju (dok ju je rasipavao šakom i kapom!), ali njegovo odbijanje nije iz moralnih i odgojnih razloga, nego jer ga je mržnja »ugrožavala«. Kako ga je ugrožavala? »Iako sam Hrvat«, odgovorit će, »ugrožavala je Srbina i Bošnjaka (muslimana) u meni.«! A po čemu je, po kojoj supstanciji Hrvat, to se ne zna! I sad, gdje smo? Sve sama pitanja: Što radi Srbin u njemu? Što, pak, Bošnjak? A što, tek, Hrvat!? Bože, sačuvaj nas od jarana

Miljenka, bate Milenka i dečeca Miljenka (udarite akcente pa ćete dobiti tri različita imena)! Ovako rascijepan na troje, što drugo da radi negoli da mrzi i sikće! I o kakvom onda identitetu ovdje može biti riječi.

Nabacivši tako svoj problem, Jergović će se s njime izivljavati na sljedećih 1001 stranicu kao mačka s nekim glodavcem, rastežući ga, grizući ga i mrcvareći ga dokle se god može i dok to netko hoće plaćati!

No, ipak, što je s tim identitetom u »slučaju Jergović«?

Najprije da stvari definiramo. Što je identitet, uopće? U moderno doba, od Lockovih vremena do danas, mnogi stručnjaci, filozofi i politolozi, povjesničari, sociolozi, psihijatri i psiholozi, umjetnici i političari pokušali su definirati pojam identiteta po nekom kriteriju koji bi bio upotrebljiv u običnom empirijskom svijetu.

O identitetu, da kažemo »vanjskom«, najviše znaju medicina i kriminalistika. I o takvom identitetu se podosta govori i piše. Teolozi raznih religija promišljali su pitanje identiteta često i dolazili do svojih zaključaka o kojima se, u okviru kršćanstva (kojem pripadamo, htjeli mi to ili ne) malo piše i govori (iako, smatramo, bilo bi poželjno da nije tako). Najviše se govori, piše i razglaba, da kažemo o »unutar-njem« identitetu, o kojem se najmanje zna i pouzdano se malo što može reći, jer je skriven duboko u svakome čovjeku. Na pitanja tko sam? i što sam? — svatko bi odgovorio drugačije jer na svijetu nema dva ista čovjeka ni dva ista identiteta. Kada se govori o kolektivnom identitetu onda je riječ o skupinama pojedinačnih identiteta, individua, koje se okupljaju oko nečega zajedničkoga (države, nacije, umjetnosti, sportskog kluba, hobija itd.) i dvojbena je takvu zajedničnost i istost nazivati identitetom.

Kako bilo da bilo, pod identitetom, da ne zabradimo u preduboka učena raz-

matranja, možemo smatrati neku jezgru naše osobnosti, koju je veoma teško opisati (pa to, dakako, ne uspijeva ni Jergoviću), koja uvijek ostaje ista unatoč svim vanjskim promjenama koje nas sustižu ili koje sami izazivamo. Ova teško predočiva jezgra čini nas na neki čudesan način sigurnima i potpuno uvjerenima da je naše ja, da smo mi kao subjekt, u mnoštvu osjećaja, opažaja, predodžaba, djelovanja i zamišljanja, uvijek, cijeloga života, ostajali sa sobom identični. Ta nepromjenjiva i postojana jezgra, izgleda, sve je čvršća što su promjene oko nas veće. Međutim, i svijet oko nas, unatoč bržim ili sporijim promjenama, doživljava se kao nešto identično sebi. Suodnos između osobnoga nevidljivog identiteta i objektivne stvarnosti proizvodi određene učinke bitne za ljudski život: sve se mijenja, događaju se osobne i svjetske katastrofe, nestajali su u prošlosti kontinenti, narodi i civilizacije i, napokon, svaki od nas umire. Zbog toga, tih čestih i brzih promjena, mutacija kako ih zove struka, mi često više nismo u stanju doživljavati svijet identičnim kakvim smo ga ranije znali. Za vrijeme takvih mutacija (izazvanih bolešću, vjersko-mističnim preobražajima ili, osobito, smrću voljene osobe) dolazi do teškog poremećaja našega identiteta. Tada se moramo žestoko braniti kako bismo uspostavili staru ravnotežu. Postizanje ranijega stanja bit će brže i kvalitetnije ukoliko je osjećanje identiteta bilo u nama učvršćeno ranije i temeljitije. Jasno je da ova jezgra, koja postoji u svakoj osobi, nije jednako snažna kod svih. Jasno je, također, da su sastavni elementi identiteta osjećaj razlike i sposobnost sjećanja i/ili zaboravljanja. Jasno je, napokon, da svi ljudi na nejednake načine nastoje prebroditi stanja mutacije. U toj borbi (a riječ je doista o borbi) ljudi se služe raznim obrambenim mehanizmima, posežući i za neurotičnom simptomatologijom i neurotičnom ideologijom, ne bi li zaobišli i »prevarili«, ili barem ublažili, prijetnje koje nastupaju s mutacijom i

koje ih izbacuju iz sigurnog okružja poznatoga vanjskoga svijeta.

Jedno od tih sredstava je i književno pisanje. Jergović na jednom mjestu kaže da je 2012. godine (tek nakon četrdeset i kusur godina!): »shvatio koliko je u životu važan blagoslov zaboravljanja«, a onda nekoliko redaka niže otkriva zašto je to za njega važno: »Ne zaboravljati ništa, pamtiti sve, to je pakao. Sretan i spokojan čovjek može biti samo ako se ovoga ne sjeća. Ili ako se sjećanje slije u tekst, u literarnu fikciju, koja može biti stvarnija od zbilje i od sjećanja, ali nije upisana u živo meso kao što sjećanje jest.« Ovo je jedan od ključeva za razumijevanje ove knjige *Rod*. Kao i onih ranijih, a tako će biti i za sljedeće kojima će nas Jergović počastiti (dok ovo pišem, primjećujem da se već reklamira nova njegova knjiga: *Levijska tkaonica svile*). Dakle, riječ je o terapiji. Da se postigne uravnoteženost. Koliko je Jergović u tome uspio, neka prosuđuju i ostali čitaoci. Mi mislimo da nije postigao željeni cilj. Suviše se sjeća! A kako se sjeća, objašnjava sam: »Tri dana prije toga (njegova prvog rođendana — op. N. M.) načinio sam svoje prve korake. Toga se sjećam. Ili se sjećam svoga sjećanja na to kako sam se sjećao da se sjećam svojih uvis podignutih ruku, koje pridržava naša drvenička susjeda.« To je tipičan primjer konfabulacije. Ne bi u tome bilo ništa strašno da ovakvo konfabuliranje Jergović ne primjenjuje tokom ostvarivanja ciljeva svoga dosadašnjeg opusa, a da cilja nije postigao. Niti je postigao blagotvorno ispunjenje zato što je uspješno »pokrpao« rupe u (varljivu) sjećanju, niti je postigao »blagoslov zaboravljanja« i otarasio se sjećanja-pakla. Postigao je jedino to da ga doživljavamo kao skribomana, razbrbljaloga malograđanina koji nastoji (pod sjećanjem na svoj isto tako osrednji malograđanski rod postići neko uvažavanje u jednoj hladnoj i otuđenoj malograđanskoj sredini kakva je zagrebačka. Sve uzaludni i naopaki zadaci i ciljevi!

Sljedeći identitetski ključevi za razumijevanje »slučaja Jergović« jesu: prvo, bio je »dijete rastavljenih roditelja« (*Otac*); drugo, borba s ustaškim naslijeđem babe Štefanije (očeve majke) koja mu je borba bila identitetski okvir, a kad se afera oko naci-partija zaboravila »nakon što sam nastavio ići na fakultet i pisati za novine, život i misao o životu vratili su se u pređašnji okvir« (*Otac*) (Koliko se stvarno uravnotežio? Prema ovome što piše, ne bismo rekli da je puno u tome uspio.); treće, i s majčine strane, ima pokoji identitetski ključ. Tako će napisati u knjizi *Rod* o noni Olgi (koju nikad ne naziva babom, za razliku od očeve majke): »Njezina me uspomena oblikuje, jer je od onoga čemu sam rod, ili što jesam, po jeziku ili kulturi, najsigurnija i najčvršća točka — osnovica osobnog identiteta, moj dom, rod i zavijač — ipak je to što sam njezin unuk. Sve drugo podložno je promjenama i vrlo nesigurno«; četvrto, strah vječiti strah, koji je naslijedio od djeda, astmatičara: »Strašna je bila ta njegova bolest, ispunjena strahom koji je, u tih šest godina koliko smo bili djed i unuk, prenio na mene. Naučio me je strahu, životu sa strahom, odgajanju svoga straha«; peto, na bazi takva straha mladi je Jergović, u opkoljenom Sarajevu činio ono što je sam zapisao u *Sarajevskom Marlboru*: »Lajao sam, u duši prepun straha«! Mi mu vjerujemo, ali nam ne bi smio predbacivati što to vidimo i što prepoznajemo taj njegov strah, te njegove djetinje traume i tu njegovu prepotentnu težnju da se iz svojih problema izvuče na naš račun. Krug se, eto, polako zatvara.

Mogli bismo još nabrajati Jergovićeve identitetske ključeve dok se ne bi stvorio gust i težak svežanj, ali možemo i na osnovi ovoga zaključiti, što se Jergovićeva identiteta tiče, da je on nostalgичni sentimentalni slabić, voajerskog tipa, koji nema petlje da se uhvati sa životom u koštac kao što su to radili neki, istina vrlo rijetki, njegovi preci. Nije sklon odlučnom i srčanom nastupu, nije revolucionar, nego je tipično malograđansko zakeralo, razma-

žen i djetinje objestan, sklon parazitiranju i vegetiranju na tuđoj energiji. Sam je napisao, ne želimo mu podmetati, u onom protuočinskom, patricidnom pamfletu *Otac*, da je naslijedio od oca: »sve njegove nezdrave sklonosti, karakterne mane i slabosti, neke socijalne talente« — dakle, i opet mu je netko drugi kriv. A čime je to urodilo? Ovo je možda najbolji (samo)opis Jergovićeva identiteta, kojemu je opisu knjiga *Rod* dokumentaristički dodatak, povijest bolesti, anamneza, autoanaliza (s mnoštvom nepotrebnim digresija): »To je ona ljudska sklonost, ispunjena olovnim samosažaljenjem, da se svaka stvar, svaki vedar i svijetao životni trenutak, zagorča uvjerenjem kako ti netko čini nepravdu, kako nisi nagrađen po svojim zaslugama i kako, sve u svemu, jadnijega i nesretnijeg od sebe okolo i ne vidiš. Tako se kviri vlastiti život, zamara se i ojađuje bližnje; tako se ostaje sam, jer je s ogorčenima teško živjeti. To ja o sebi znam, i to je također moj identitet.«

Iz svega do sada rečenog jasno se vidi da Jergović nije do kraja izašao iz infantilne faze, ali isto tako nije do kraja izašao ni iz tribalističke faze, ostajući na pola puta između difuznog i individualiziranog tipa ličnosti. On žudi za plemenskom identifikacijom, sraslog s plemenom, rodom, u kojem je živio, sa svojim živim i mrtvim članovima, s jedne strane, a s druge, kroz proces individuacije nastoji pobjeći iz nepodnošljive retrogradne situacije. Kako mu to ne uspijeva, uvijek se vraća na početnu poziciju.

A ta početna pozicija sastoji se od svjetonazorskih, moralnih, vjerskih i vrijednosnih elemenata koje su mu ulile njegove bake (babe), očeva i majčina majka. Kad je djetetu baka uzor i »osnovica osobnog identiteta« onda je ono za štošta prikraćeno. Da bi sanirao svoje hendikepe, čovjek u mladičkoj i zreloj dobi poseže najčešće za radikalnim rješenjima kako bi postao važnom i uvažavanom osobom.

Jedan takav slučaj koliko je ilustrativan, toliko je poučan i može se donekle

uspoređivati sa »slučajem Jergović«. Riječ je o srpskom književniku i političaru Vuku Draškoviću, o kojem čitamo na jednom portalu: »Rođen je 29. novembra 1946. godine u selu Međa, opština Žitište, na granici s Rumunijom. Drašković se nisu dugo zadržali u Međi, porodica se ubrzo vratila u Hercegovinu. Vuk majku ne pamti, nema nijednu njenu fotografiju, zna samo da je bila bistra, samouka žena koja je učila pisanje 'za ovcama', koristeći herecegovački kamen umesto olovke i table... Zapamtio je da je znala 'Gorski vijenac' napamet, te da ga je pevala uz gusle koje je sama guslala. Baba Stana ga je pazila, živela je do 1956. godine i bila je Vukova zaštita i idol... U školu, u Slivlju, krenuo je s pet godina, a prvog školskog časa seća se zbog Titove slike i učiteljevih uputstava da Tita moraju da vole više od oca, majke i celog sveta. Pored te, visila je slika Đura Pucara Starog, ali kako učitelj nije ni spomenuo kakvom bi ljubavlju trebalo njega da vole, 'odnosno da li kao strinu ili tetku', Vuk je stekao odbojnost prema Pucaru... Srednju školu završio je u Gacku... U Sarajevu je trebalo da studira medicinu, kako bi 'Vidak, koga sam zvao Stari, mogao da se predstavlja kao doktorov otac', ali, 'samo jedna, popodnevna šetnja u stisnutom i stešnjenom Sarajevu, bila je dovoljna da uteknem glavom bez obzira'... Stigao je u Beograd i dok je čekao zemljaka da ga povede da se upiše na Medicinski, prošao je pored Pravnog, i zbog jedne ulaznice za utakmicu Crvena zvezda — Glazgov rendžers koju mu je poklonio bruceš prava, Vuk mu je postao kolega... Diplomirao je 1968. godine... Od 1969. do 1978. godine bio je novinar, dopisnik iz mnogih afričkih zemalja. Autor je mnogih novinskih tekstova, feljtona — odâ Titovom liku i delu, napisa u kojim prvo osuđuje, da bi u kasnijim slavio denerala Dražu... Zlobnici mu zameraju autorstvo govora Miki Špiljku. Slavu 'narodnog književnika' donela su mu dela: *Sudija*, *Nož*, *Molitiva* (1 i 2), *Ruski konzul*, *Noć đenerala*, *Ja malograđanin*, *Odgovori* i

Kojekude Srbijo. Zbog uloge vođe na demonstracijama 1991. i 1993. godine boravi u zatvoru... U nekoliko mandata bio je poslanik u Republičkoj skupštini, nekoliko puta nesušešno se kandidovao za predsjednika Srbije, da bi se (ne)uspešno našao na mestu potpredsednika Savezne vlade od 18. januara do 28. aprila 1999. godine. Trenutno se smatra najjačim mesijom trgova i ulica u kući. Više poverenja u njega imaju muškarci od žena i mladi od starih, koji mu ne veruju baš mnogo, barem po anketama. Može da sakupi 100.000 ljudi i da im govori satima bez mikrofona, da prekrštenih nogu komanduje 'juriš', ali se u televizijskom studiju izgubi, kamere ga 'pojedu'. Razlog, kako misli Bogdan Tirnanić je, verovali ili ne, stid...«.

Ovaj skraćeni, duhoviti i pomalo ironični psihogram uvježbanom oku i iskusnom stručnjaku može puno kazati, ali ne samo o V. Draškoviću, nego o svima onima koji su — došavši s traumama iz djetinjstva u svijet odraslih — poduzimali štošta da bi bili voljeni, uvažavani i istaknuti članovi društva. Vjerojatno je i naš pisac M. Jergović, ne znajući što mu radi Srbin u njemu, iskazao određene simpatije prema »đeneralu Draži«. Ali, nedvojbeno je da je i jednome i drugome uzor bila jedna ili više baba! Reklo bi se — bablja djeca! Metiljava i kilava!

Na kraju, nameće nam se svojevrsni zaključak. Historija je naša (pri)povijest o borbi, vještini i umijeću preživljavanja u našem životu, u kojemu nam preživljavanju pomažu ovi ili oni čimbenici prošlosti, prošlih događaja i djela nekadašnjih ljudi, naših predaka, srodnika, zemljaka i ino-rodnika sa svih strana svijeta. Mi (još) ne pripadamo prošlosti, ali prošlost pripada nama. Ako smo dovoljno upućeni znat ćemo je iskoristiti, ako nismo ponavljat ćemo pogreške prethodnika. Praksa korištenja prošlosti, prošloga iskustva, i iskustvo s postupcima iskorištavanja prošlosti, čine naš osnovni diskurs preživljavanja. Htjeli mi to priznati ili ne; bili toga svjesni ili ne. Kad zapadnemo u škripac

oslanjamo se taj trenutak jedino i uvijek na prošlost. Taktiziranje i strateško izgledanje prema budućnosti spada u naše želje, u naša vjerovanja, u priželjkivanje završetka muka i kakvog-takvog mira, koji, najčešće, nikad ne dolazi. Ako se želimo nečim inspirirati ili potaknuti da postanemo žilaviji i izdržljiviji, onda je to svakako samo prošlost. Današnji gospodari svijeta i manipulatori znanjem (znanošću, filozofijom, umjetnošću) prvo što su učinili bilo je demodernizirati obrazovanje i učiniti ga postmodernim, što će reći nevažnim, površnim, ispraznim i nekorisnim. Tako »obrazovani« ljudi, a već se radi o generacijama ljudi širom svijeta, nisu u stanju nositi se u svakodnevnoj borbi sa zahtjevima vlastitoga preživljavanja, jer im nedostaje znanje o prošlosti (od prehrane, preko zanatskih vještina, do znanosti i umjetnosti). Netko drugi im organizira život, sukladno svojim interesima i dokle god se ti interesi mogu ispunjavati. Tako ispražnjeni ljudi današnjice zaokupljeni su zabavom, fascinacijom lažnim vrijednostima, izobličenjima i nakaznošću postmoderne umjetnosti, dehumaniziranom teorijom i psihodelijom. Kad rade, rade samo one poslove ili sudjeluju samo u onim radnim procesima, koji osiguravaju gospodarima stjecanje profita, uvećavanje kapitala i političke moći, a zabranjeno im je (na bezbroj profinjenih načina) bilo što drugo. Nitko više ne zna kako se može živjeti slobodno, u skladu s prirodom i bez novca. Ne zna, jer im je nasilno prekinuta veza s prošlošću, s iskustvom i praksom predaka, najbližih srodnika i sunarodnjaka. Očevi više ne prenose znanje na sinove. Sinove obrazuju plaćenici novog robovlasničkog sistema pod plaštem zapadnjačke civilizacije (koji je, zamalo, natkrilio cijeli planet Zemlju) i budno paze da ne bi potpali pod »pogubni« utjecaj očeva (ako već i očevi nisu odgojeni kao masa ispraznih i nekorisnih ljudi). Svaka pobuna kažnjava se izopćenjem, marginalizacijom i osudom na tiho i bolno umiranje u neljudskim uvjetima. Vjerojatno će se,

oslanjajući se na iskustva prošlosti, ubuduće usmrćivati neprilagođene pojedince. Kako? Nekim, na znanstvenim osnovama utemeljenim sredstvom ili načinima: hranom, lijekovima, bolestima i genetskom manipulacijom, kako se ne bi ponovila »greška« s eksterminacijama u logorima, a ipak obavljalo »posao« daleko od očiju i svijesti većine ljudi.

Nadali smo se da će Jergović znati iskoristiti svoju vještinu pisanja i prošlost svoga roda iskoristiti za prikaz plodotvorne upotrebe prošlosti kao sredstva za razumijevanje današnjice. Međutim, on se upleo u kućine svoje identitetske zavrzlake i nije znao iz toga vrzina kola izaći. Vjerojatno neće nikad ni izaći. Nedostaje mu integritet ličnosti i snažan osobni identitet. Nažalost!

Također, na kraju, pokrenuli bismo jedno krajnje osjetljivo i neugodno pitanje, svjesni da se tako otkrivamo napadima po svim bokovima i frontalno. Ali ne možemo odoljeti (zahvaljujući našoj identitetskoj pravdoljubivosti). Naime, Jergović, apostrofirani kao »Andrić našega doba«, ništa ne govori o našem dobu, našem prostoru i našim problemima! Mi živimo u zemlji koja je od 1990. postupno izgubila svaki oblik svoga suvereniteta, ostala osiromašena i uneređena u svakom pogledu. Naši građani, u tobože demokratskoj, slobodnoj i nezavisnoj hrvatskoj državi, zapravo su: razoružani, ekonomski uništeni, politički podjarmljeni i duhovno obezvrijeđeni. Dakle, porobljeni su u svakom pogledu. I naš vrli pisac nema ama baš ništa kazati o tim činjenicama i načinu kako se iz toga stanja izvući. A očekuje da mu građani ove zemlje, koje on smatra niže vrijednim bićima, svojim novcem podupiru tiskanje knjiga i novina u kojima on objelodanjuje svoje tobožnje mudrosti! Doista nedolična i moralno dvojbena pozicija. Krleža, primjerice, oštro kritizirajući između ratova hrvatsku, srpsku i svaku drugu malograđanštinu nije očekivao — smatrao je to nečasnim — da mu ti isti malograđani daju novac. Nije se prodavao! Jergović je

šurovao s mnogim predstavnicima vlasti i osiguravao sebi i svojim nakladnicima izdašna financijska sredstva. Nikad nas nitko neće uvjeriti da ih je dobivao samo zarad svoje visoke umjetničke kvalitete. Taman posla! S druge strane (možda on toga nije svjestan, tko zna) relativizirajući sve, ama baš sve, on izdašno podupire postmodernistički duh razaranja svih dosadašnjih vrijednosti, a koje se razaranje ne događa mimo plana. Naime, postmodernizam je kulturna politika kapitalističkog neoliberalnog globalizma, pa je iole upućenom čovjeku sve jasno.

Danilo Kiš je govorio: inspiracija traje kratko. I poštovao je tu činjenicu. Kad bi je ponestalo prestao je pisati. Nije silovao i natezao tekst. Jergović radi upravo suprotno. Razvlači, nateže i ponavlja već rečeno, stvarajući ogromne skribomanske gomile riječi bez ikakva smisla. Možda bi se, probijajući se kroz njih, i moglo pronaći koje zrnice zlata, ali bi se moralo prebaciti preko ruku toliko jalovine da se zarad onih zrnaca toliki trud ne isplati.

Mnogo je raznih nekonzistentnosti, proizvoljnih tvrdnji (i kod izmišljanja stvari moraju biti autentične i točne) i beskrajno dosadnih ponavljanja što je sve skupa učinilo da smo dobili umjesto skladne cjeline — ružnu, odbojnu i potmulo zlokobnu knjigu *Rod*. Puno je neznanja, jezičnih nejasnoća i nepreciznosti (vrli pisac piše: »nije više bilo racionaliziranog kupovanja osnovnih životnih namirnica« umjesto »racioniranog«; ili, da su Židovi ma u konclogorima »u nadlancu tetovirali brojeve«, umjesto u »podlakticu« itd.).

Ali ključno pitanje, po nama, jeste zašto nas ta knjiga ostavlja hladnima? Ona je poput masivne grobnice, načinjene od nekoliko vrsta skupocjenog mramora, u nekoliko nijansi zagasitih boja, s brončanim vazama, reljefima, lijevanim slovima natpisa, skulpturom od bijelog mramora koja predstavlja lik (možda samoga pisca!) umotana u velove kako tiho tuži za pokojnicima. Kad god i kako god da stavite ruku na ovu knjigu-grobnicu ona je hlad-

na. U njoj nema vatre života, životnosti, strasti, ljubavi, ideala, zabluda, bilo kakve zanesenosti... Jedina energija koja pogoni autora ove knjige–grobnice jeste bolesna potreba, naprosto fiksacija, jednostavno opsesivna želja, da dokaže nešto što se ne može nikako i nikakvim sredstvima potpuno dokazati i definitivno uglaviti, a to je: da je on, autor, bolji od svih ljudi u gradu u kojem se zatekao; čak i od svih pripadnika naroda koji ga je prihvatio kad je bježio od rata i život spašavao! Pogriješio je o pravcu bijega. I nije on jedini koji se zbog toga kaje što je iz Sarajeva došao u Zagreb, a ne, recimo, u Beograd. Ali to je druga priča, za neku drugu priliku.

Na ovoj knjizi–grobnici trebalo bi da stoje, kao epitaf, stihovi iz Miljkovićeve pjesme *Epitaf*:

*A nije dobro nikom svom bolu da se sveti,
Neka sve ide Nebu, nek' sudi Vasiona...*

NIKICA MIHALJEVIĆ

182

Promišljanje identiteta

Vesna Biga: *Bijela panika*. Hrvatsko društvo pisaca, Zagreb, 2013.

Osim što je to poznata reakcija bijelaca na izjavu o drugoj rasi koja odjekne kao moguć rasistički stav — reakcija koja se čita u višku kompenzacije izrečenog o Drugom, bijela panika (*Bijela panika*) naslov je najnovije knjige pjesama, osme po redu, renomirane književnice Vesne Bige. Pišući o njezinoj knjizi *Vidok koža* (2006) naglasio sam tretman tijela koje autorica premeće u žrtveni prostor, ali ga čitatelju nudi i kao zanimljiv obrazac fragmentacije subjekta (*ja*) na putu ka postsubjektivizmu. Taj post–identitarni put nastavlja se i u ovoj knjizi, točnije u njezinu počet-

nom ciklusu *Naputak za bijeli i crni šapat*, no ovaj put njegovi se krajputaši oku ne otkrivaju (samo) u tekstualnoj evidenciji o fragmentaciji sebstva (pogotovo njezinih rodni aspekata) nego i u slikama umnažanja ionako fluidnoga *ja*.

Podijeljena u tri ciklusa (preostala dva naslovljena su *Mezzo* i *Peti grad*) ova knjiga čitatelju nudi tri zasebna rakursa i pripovjedna žarišta koji su zapravo toliko različiti da, po mojemu sudu, u pitanje dovode kako idejni tako i tematsko–motivski integritet knjige koju je lakše (barem meni) u obzir uzeti kao zbirku nego li kao koherentan i konzistentan poetički projekt. Namjerno rabim sintagmu *pripovjedna žarišta*, jer nije teško u pismu Vesne Bige prepoznati bogato paralelno prozno iskustvo ispisivanja. Njezino lirsko *ja* priča na 'hibridan' način koji, recimo, maestro Zvonimir Mrkonjić s pravom naziva poezijom koja se može uzeti za »destiliranu«, »zgnusnutu prozu«. Hibridan barem kao i način prikazivanja, dominantan je zamišljajni i izmišljajni zahvat autorice u prvome ciklusu.

U cijelosti ukotvljen u identitarnu problematiku uglavnom roda, familijarnih relacija i socijalnih i socijetalnih uloga, ciklus kojim Biga otvara knjigu temelji se na elementarnom naputku Aristotela kasnije podebljanom u apelu Sir Philipa Sidneya. Prvi u fragmetnima *Poetike* jasno razgraničava povijest od fikcije. Kao što znamo, poslanje prve je da svijet prikazuje onakvim kakav ovaj jeste, dok je uloga i usud druge (fikcije) da svijet piše i kazuje onakvim kakav bi trebao biti. Bilo da se radi o utopijama, od Platona do Augustina, Petrića, Campanelle..., ili o distopijama od Swifta do Orwella, Huxleya i Davida Mitchella..., kondicional proze, neovisno o pozitivnom ili negativnom predznaku, uvijek u sebi sadrži apel za korekcijom u društvu zatečena stanja. Sidney, u apologiji poezije (poetike) pomalo radikalizira aristotelijansku dihotomiju i u prvi, gotovo i jedini za umjetnost relevantan, plan gura ono *kao da* kondicio-

nala pišući otprilike ovo: pjesnici niti lažu niti govore istinu; oni izmišljaju svijet — svijet *kao da* karakteristika kojega je da ni po čemu ne reflektira prostore koje je tradicionalna književna kritika i teorija književnosti voljela zvati *izvanliterarnom zbiljom*. *Kao da* Vesne Bige piše nam o *što bi bilo* (u) svijetu u kojemu bi aktantica bila ne ona koja jeste nego netko drugi/ neka druga. Druga rodno, drugi kao ne-ja, drugi kao »sama sebi majka i dijete vlastitog djeteta«, dio nekog drugog s kojim bi se mogla susresti kao recimo, povratnik iz rata... Bijela panika se, barem što se prvog ciklusa tiče, ne pojavljuje toliko koliko iz njega odjekuje uzbuna roda.

Postsubjektivizam koji je počivao na centripetalnim silnicama i o kojemu sam pisao pišući o *Vidok koži* ovdje poprima drugačije, centrifugalne oblike pogonjene smjernicama iznutra na van: iz subjekta (ma koliko loman i nestabilan bio) izlazeći u objekt (ma koliko arbitraran bio) tako predlažući moguće oblike intersubjektivnih relacija koji su istovremeno i mreža u kojoj se koprcaju modusi identiteta, ali i alat za uspostavu (i/ili preoblikovanje) istog. U njegovu sugestibilnom i preglednom tekstu/natuknici, *Bilješke k definiciji identiteta*, američki filozof indijskih korijena, Akeel Bilgrami, jasno razlikuje subjektivni od objektivnog identiteta. Subjektivni identitet je ono što o sebi misliš da jesi, ono/ona/onaj kakvim se zamišljaš, dok je tvoj objektivni identitet ono kakvim te, neovisno o tebi i tvojim pogledima na sebe, vide drugi. Drugim riječima, tvoj objektivni identitet je ono/onaj što/koji jesi u svjetlu određenih bioloških ili socijalnih činjenica o tebi. Subjektivni i objektivni identitet, naravno, često su blisko povezani. Nije uobičajeno, niti je plauzibilno, ako ništa a ono u političkom smislu, misliti o sebi kao o nečemu što nisi. U pjesničkom, naravno jeste. I upravo to ovdje nastoji činiti Vesna Biga. Pa se pita kako bi bilo da je u onom drugom rodu rođena, dakle da je, kako je o tome davno ali s rodnog i spolnog aspekta nikad pro-

čitano kako treba, pisao Dinko Šimunović priželjkujući protrk djevojčice ispod duge, muško; kako bi bilo da nije ta koja je nego da je neka druga, kako bi bilo da je... sve što nije... I taj ciklus, *Naputak za bijeli i crni šapat*, ciklus u kojemu se (uvjeren je Biga) bijeloj panici otvara mogućnost da sijevne i pretvori ju u »divljeg goropadnika« najbolji je dio ove knjige. Meni najzanimljivija promišljanja identiteta su ona koja ne seciraju samo tijelo, sebstvo, ja... nego ga (ih) i šalju u svijet politike tako nam pokazujući moguće načine korištenja osobnih identiteta u kontekstu politike identiteta. Evo jedne od ilustracija:

da sam ja povratnik iz rata, da li bih čekala zoru/s malom bombom-bombom ispod kreveta/i metkom ispod jastuka,/onako kako se u šikarama čeka neprijatelj,/i luči mušica od mušice/dok cvrkut raste skupa sa svjetlošću,/kao da će nekom drugom svanuti,/da li bih, da sam povratnik iz rata,/spustila prste na vrat svoga djeteta, lagano,/tako da se ne probudi, a onda ih povukla naglo/kao da sam se dotakla vatre,/da li bih, da sam povratnik iz rata,/čeličnim pogledom ukrotila nekoliko službenika/iza šaltera i potom ušutkala sve one koji se zateknu/u tramvaju baš u to doba dana, i taj trenutak,/kad se ja vraćam iz rata? (11)

Evo moguće interpretacije. Ukoliko ga podijelimo (ili umnožimo) u tri dijela, identitet ove pjesme ponudit će nam tri lica pripovjedanja: prvo glas PTSP-a, drugo žrtve i treće pobjednika, gospodara rata. Ovo profano trojstvo i zrcali i proizvodi poslijeratnu politiku identiteta koja, kada ju se kao Babušku složi i zavrne, zapravo implicira vapaj Walta Whitmana koji nas jasno upozorava da nakon rata nema pobjednika. U ratu svatko ili nekoga ili nešto (ili i jedno i drugo uključujući i sebe) izgubi. Izgubi se i onaj koji se nađe, kojega kaos rata omogućiti da sobom zapostane zaposjedajući prostore normalnosti kroteći i ušutkujući drugog u poratnoj vrijednosnoj zbrci. Taj drugi, kako ga Dževad Karahasan u posljednje vrijeme učestalo

zove *brat čovjek* (a može i čovjek sestra), gotovo je opsesivna tema (i) ove Bigine knjige.

Dosad sam uglavnom pisao što je u *Bijeloj panici*. U redu bi bilo i napisati kako se to u knjizi prisutno *što* tretira. Nažalost neujednačeno i neuvjerljivo. Odnosno, gdje gdje (kao u citiranim recima) uvjerljivo, a gdje gdje rubno prihvatljivo za pjesnički registar zrele i višestruko potvrđene autorice. Dok se idejna razina ciklusa sugestibilno ostvaruje remeteći mit o identitetu–u–vremenu etnosa, nacije, rase... hihoćući se *svemu što je odvajkada* (43), u najmanju ruku izenađuju (značenjski) sintagme *koljena sirene*, stanja i situacije u kojima se *nokti mrijeste* (i to u tišini), *morski psi laju*, a *začeci gornjih i donjih svjetova su predani* svojoj samosličnosti... Neuvjerljivi su brojalički zagrani stihovi koje iz sebe izbacuju dosjetke na prvu loptu poput: *korak na korak raskorak*, a dvije pjesme *Mala i Ljetna ludička*, same po sebi ugodne, čvrstim osmercima i desetercima vezane u verige ritma i metra, ni po čemu se ne uklapaju u cjelinu ciklusa. One dapače strše, ali i najavljuju makrostrukturalnu slabost ove knjige potencijalno čvrsto strukturiranu cjelinu pretvarajući u čitku svaštaru iskrižanu usponima i padovima kako motiva tako i izvedbi.

Granica je mjesto gdje, barem tako u *Timpanu* o njoj piše Jacques Derrida, biće prestaje biti ono što jeste. Tampon zona ove knjige, ciklus *Mezzo*, nemalim je dijelom granica koja, izvlačeći se iz verzija i varijacija subjekta i subjekt–objekt relacija *naputka*, ništi moćna mjesta prvog i najuspjelijeg ciklusa ostavljajući ih ‘na cjedilu’. Aktivni subjekt dijeljenja i umnažanja postaje promatrač. Svjesno ili ne, slijedeći naputak Ernsta Blocha koji je sebe i nas u filozofiju uvodio ravno iz Tübingena, uvjeravajući nas da, ne bi li spoznao predmet, subjekt spoznavanja, oko spoznaje, iz predmeta treba izaći: od njega se odvojiti i promatrati ga objektivno. Mali je put (riječju više nego djelom

ako je vjerovati Kantovoj Prvoj kritici) od *vida* do uvida, ali taj put je u ovom slučaju staza kojom je autorica, onako frostovski, odlučila ne koračati. Zadovoljavajući se promatranjem (ili mu se u *moći nemoćnih* predajući) Biga motri, malo sudi, malo kao dograđuje, preoblikuje... prizore koji se pred očima nižu i pretječu. Statična u motrenju živog i neživog mnoštva Drugog, autorica, kad god ga ne izgubi, smiruje ritam knjige i crtajući granicu, koja u ovom slučaju povezuje činjenice koje je skupio vid s preradbenom energijom imaginacije, uvodi nas u *Peti grad* koji je ujedno i treća postaja rukopisa. Skretničar koji nas usmjerava k finalu kao da odjekuje riječi s danas pokojne željezničke stanice *Sušak*, onako kamovljevski prenaplašeno: *preosion je u tebe žalac, i još u njemu nepozvana bol* (69).

Konkretnije se baveći politikom identiteta, završni ciklus, *Peti grad*, vraća se problematici percepcije i proizvodnje drugog. *Peti grad* ja, ti, mi, vi... grad u kojemu se Biga nada da bi njegov stanovnik mogao biti kod kuće u svijetu, ali mu to i ne uspijeva jer se nastavlja spoticati o granice što prirode što društva. Lirsko je ja ovdje uronjeno u psihopatologiju svakidašnjeg čije niske banalnosti želi osmisliti na osebuje načine čitajući grad. Mjesto gdje biće prestaje biti ono što jeste susrećemo još jednom. U pjesmi *Novčić*, *dva* u kojoj se kovanica iz svakodnevice kolničkih rešetki otkotrljala skoro pa do pod jezik nekoga tko ze sebe misli da mu nikada neće trebati splavar s veslima ili *čamdžija*, jer ovaj kani *okrasti vlastitu smrt*, namjerava se *prokrijumčariti ispod vode...* pa sve *na drugu obalu*, jer, nezasiptom valjda *malo (mu) je jedna smrt*.

I dok novčić *suče rukave* ne bi li se pripremio za druge slične nepodopštine, čitatelj/ica se nastavlja susretati s drugim i drugačijim granicama: ne nužno egistencijalnim. Radi se o sintaktičkim i semantičkim granicama koje su ovdje nažalost nejasne, a trebale bi biti itekako razvidne u razgraničenju/razlikovanju oblikâ

aplikacije pjesničke slobode (i 'pravde') od ispisivanja nonsensa. Pa tako, na tragu abortiranih pokušaja Svetog Franje Asiškog koji se jadan mučio ne bi li ušao u tajnu kognitivnih sposobnosti faune, ovdje bez problema, doduše na krilima pjesništva kojemu je očito dopušteno sve, *gledaš pticu koja uzlijeće kao da sve zna*, dok u interpersonalnim susretima/razi- laženjima spoznajemo epistemološki nes- poznatljivo i logički neprihvatljivo: tako onaj kojega nije bilo *nikada nije mario za vrijeme*, a *tamo gdje se morao pojaviti, nije*, ali ga čekaš i to *na mjestu na kojem još (nije) bio, gdje (ga) sigurno nema...* a mjesto je to nemjesto, (ou topos, eu topos) na kojem će ti *netko već jednom puhnuti za vrat i reći—evo te, la netko će drugi u tom času zamaći iza ugla, nestati u staklu izlo- ga...* ne znam radeći što, valjda čekajući da se pojavi pas za kojega pjesnikinja zna, ili barem pouzdano istinito vjeruje da je *on (nju) isti čas zaboravio*. Pas.

Sve u svemu radi se o nekonzistent- nom rukopisu čiji je prvi ciklus obećavao i nije u pitanje dovodio inače visoke stan- darde Bigine poetike, da bi se njegov sadr- žaj, nakon što se nije uspio sabrati u onu promatrača, rastočio i rasuo u pokušajima debanalizacije svakodnevnog i to onako kako se ono začitanim prolaznicima uka- zuje u gradu rednog broja pet.

NIKOLA PETKOVIĆ

Kompaktna i uvjerljiva knjiga

Željka Horvat Čeč: *Moramo postati konkretni*. Zagreb, VBZ, 2015.

O poznatom pitanju je li moralnije banku opljačkati ili osnovati dalo bi se razglaba- ti. Junaci *Opere za tri groša* opredijelili su se za moralni(ji) čin prije nego li se to

pitanje ohladilo. Mi se zasada možemo za- dovoljiti radnom konstatacijom da je ban- ku lakše opljačkati, a kompliciranije osno- vati. Da je pljačka banke jednokratni or- ganizirani kriminalni dakle nelegalan čin, dok je bankarenje odozgo, dakle od strane banaka, legalizirana pljačka na duge sta- ze. Nešto kao privatizacija ili monetarna praksa velikog dijela predstavničke demo- kracije u Hrvata. Bez obzira na pojavnosti otimačine, i bez obzira za koju se opciju (a)moralnosti ili (ne)moralnosti mi sami odlučili, stava sam da *moramo postati konkretni*. I u tom se slažem s čakovečko- riječkom književnicom Željkom Horvat Čeč koja je baš tako nasloвила svoju drugu autorsku knjigu poezije. Od njezine prve zbirke (*I zvijezde se smiju krhkosti*) prošlo je ravno deset godina. U međuvremenu, objavila je još jednu knjigu, zbirku priča *Kauboj u crvenom golfu* (2010) i javljala se u panorama poezije, od kojih je svaka- ko najzapaženija ona *Ima boljih stvari od suhe odjeće* (2007). Ovom, najnovijom, zbirkom, Horvat Čeč počastila je čitatelje darujući im žestoku i izravnu poeziju, je- zik koje skoro da nije napustio govorni re- gistar svakodnevnog komuniciranja i koji je svoju estetsku funkciju sljubio s pragma- tičnom i apelativnom.

Kada bih sam sebe uspio uvjeriti da sintagma 'stvarnosna poezija' nije u pot- punosti ispražnjena od značenja, Željkinu bih poeziju jamačno (i) tako odredio. Ova- ko, bježeći od šupljih fraza koje u najma- nju ruku vrijeđaju stih, zavući mi je ruku među davno pročitane knjige i sjetiti se članka Jeana Paula Sartrea iz sudbono- sne i povijesne 1948. koji govori o angaž- manu u književnosti. Sartre ne govori o angažiranoj književnosti na način teorija odraza, odnosno zahvata soc-realizma za što su ga pojedini interpreti, kao doduše i za staljinizam, brzopleto optuživali. Nje- gov koncept angažmana dade se sažeti u argument da književnost kao takva, je- dina prava i istinska književnost, dakle, književnost i ništa drugo do književnost, od nas zahtijeva i angažiranost i potporu

i slaganje s njome i njezinu kritiku, čak i opoziciju prema njoj. A tomu je tako, jer u samome središtu estetskog (estetičkog) *imperativa* je, uvjeren je Sartre, *moralni imperativ*. On do ovoga naputka dolazi postupno razlažući njegovo viđenje angažmana. Neovisno od koncepata *estetičke recepcije* Hansa R. Jaussa i Romana Ingardena, Sartre je uvjeren da čitatelj (recipijent) i autor, u samom činu čitanja, sklapaju međuslobodarski ugovor. Književnost ne traži pasivno usvajanje sadržaja. Ona, ako je angažirana (a jedina takva ovdje igra) u otkrivanju i predstavljanju svijeta od čitatelja zahtijeva preispitivanje ne samo sebe nego istovremeno i teksta i svijeta. Cilj umjetnosti je *oporavak svijeta kroz pružanje šanse da se svijet vidi onakav kakav zaista jeste*, nastavlja Sartre u aristotelijanskom tonu, dok izvor autentičnosti liječenja svijeta od njega samog, vidi ni manje ni više nego u ljudskoj slobodi.

Kada se osvrnemo oko sebe i promovimo svijet koji nas okružuje i iz kojega ispadamo u čitanje, ne bi li sklapanjem korica knjige u njega ponovo upali, nije zgorega nadati se da, ako profunkcionira, takav oporavak vodi sreći i zadovoljstvu, ali ne bez zadanih elemenata. Taj oporavak cilj kojega je sreća, vratimo se Sartreu, iziskuje odgovornost. Kao autorica koja ne samo da piše, nego i autorizira tekst pretvarajući ga u prepoznatljivo autorsko pismo, Željka Horvat Čeč s moralne pozicije preuzima odgovornost za svaku ispisanu riječ. Receptura oporavka svijeta *a la* Ž. H. Č. je u jeziku jednostavna. Kada krenemo u korekcije (sve su prethodne i nužne radnje za to obavljene: svijetu je uzeta anamneza, postavljena mu je dijagnoza... iiiiiiiiii.... akcija!) *Morat ćemo se držati za ruke. Uređivati tegle sa cvijećem./Uljudno pozdravljati nove susjede./Noću ćemo seliti stare stvari, namještaj, puzzle i kocke./Peglati zastore i lica. Morat ćemo tražiti od gatare/dobitak na lotu ili ubojstvo političara./Moramo postati konkretni...* Pjesma kojom započinje knjiga nije

zamo njezin tematsko–motovski prolog, već je i značenjski polumjesec koji rukopis tematski zaokružuje i zaključava u prsten. Knjiga završava pjesmom: *moramo postati konkretni/na više načina/bilježiti troškove, spremati račune/slikati dijete da zapamtimo kako je raslo/šetati psa da nas zavoli/gledati se u oči da ne zaspimo sami/zalijevati onu smokvu u dvorištu/da ne uvrijedimo prirodu/mahati rukama i dijeliti čestitke prijateljima/moramo šetati uz more kažeš/a ja/da ću početi ubijati zle ljude/ti kažeš da sam luda/a ja da moramo postati/konkretni*. Uhvaćena u verigu čiji početak lijevanja najavljuje prevrat, a čija slitina se hladi najprije elementarnom željom za normalnošću, za ugodom svakodnevice kao nerazlučivog ingredijenta jednokratnog i neponovljivog eksperimenta život, gotovo potpunim utapanjem u konvencije, konformizam i predaju toj masovnoj pojavi, na kraju ipak, koristeći efekt repetitivnosti i ideje i sintakse, podsjeća na nedovršen pak projekt primijenjenog estetsko–moralnog imperativa: *moramo postati konkretni*. Da li nas ta repetitivnost, to podsjećanje na nužnost, ali i na odgodu akcije vodi kraju politike i početku poezije..., da li nas vodi kraju poezije i pobjedi onih koje nismo na vrijeme brzo i lijepo poubijali pa su se oni zaigrali ubijajući nas na duge staze..., da li sugerira neke nove početke koji će nicati iz nekih novih registara..., nije na nama da rezolutno odgovorimo. Umjesto toga možemo se nastaviti pitati, ali obogaćeni napucima koje nam, u međuslobodarskom ugovoru uzajamnosti, za nas, piše autorica.

Što se banke tiče, lirsko ja iz pjesme *Obitelj*, obećaje kako će istu *jednog dana opljačkati i pomoći siromašnima i sebi i obitelji*, koju se *osim kod izdaje, ne ubija*. A toj obitelji događaju se čisto obiteljske stvari: pita se njezina članica/njegova partnerica: *kako da ti objasnim sebe kada ne razumiješ moje ljetovanje*. I iza zadnje imenice ne stavlja upitnik. A ne stavlja jer taj koji pita ne shvaća zašto se ona kupa gola. A ako netko ne shvaća zašto

se kupamo goli tada mu i nemaš na što odgovoriti. Ionako ne pita on. Pita sustav nad kojim se, dok ovaj stalno pita njega, on nikada nije upitao. Ima toga još. Užas politike koja nas ubija (tko nam je kriv što ne ubijamo političare ni kad ove zahvati balkanska varijanta Neronovih ludila, a kamo li preventivno, što bi bilo učinkovite za cjelokupnost društvene higijene) je taj da politika svojim terorom ništi granice intimnog i javnog. To čine s jednakim učinkom i totalitarni sustavi temeljeni na velikim pričama bilo komunizma bilo fašizma ili religijske dogme koja, zombificirajući nas, u institucionalnoj praksi miri dva maloprije spomenuta totalitarizma, i ovi nazovi demokratski sustavi apsolutne komodifikacije koji su radnike pretvorili u djelatnike, a ljude kao subjekte politike u statističke podatke. Da, tu smo, ne svojom voljom, i kao pojedinci i kao bića obitelji i bića zajednice uvučeni katkad i u ugodnu igru brojeva u kojoj postupno ali sigurno gubimo ljudsko lice. Željka zaista misli konkretno. Piše ne o izgubljenoj generaciji (rođena je 1986) nego o izgubljenim generacijama (*Dvoje za budućnost*). Generacijama koje se i dalje gube, a takvih barem u našem dijelu svijeta ne nedostaje. Dok piše udara, urinira, jebe i jebe se, psuje... i zamislite, to radi toliko na svoj način da nikoga ne podsjeća ni na Bukowskog ni na Milka Valenta. Bilo da se supstitucija kulture za politiku, odnosno ona politike kulturom odvija eksplicitno kao u pjesmi *Bog živi u Splitu*, koja kritizira licemjerje i homofobiju, bilo da se prostor intime očajnički želi nametnuti očima Velike Braće i Rodijaka koji su uništili Hrvatsku u ime ljubavi za istu, kao u pjesmi *Danas*, glas koji nam se obraća i kojeg bombardiraju vijestima o propasti riječkog brodogradilišta *3. maj*, militarizaciji crkve, ljudima na cesti..., jednostavno želi, unatoč svemu, samo zapisati da nekoga jednostavno voli, *i seks*. Da, kao točka.

Jedan od lutajućih motiva ove knjige je motiv tijela. Njemu Željka pristupa na različite načine. Iz veoma intimističkog

rakursa u kojemu se tijelo uzima i kao autonoman prostor i kao tijelo u prostoru: *gdje te mogu naći danas?/rekao si/ između trećeg i četvrtog rebra, lijevo/sjest ću tu negdje, u kazalištu*, ali i pišući stihove u kojima je tijelo mučilište kojemu je oduzeta autonomija i neprikosnovenost i koje je postalo mjesto u kojega se utiskuje trauma. Nju čitamo u pjesmi o bratu koji tu njegovu *nepokretnu ruku sada drži kao da je normalna i ne češe se više po ožljicama na glavi*. Tijelo je i politizirano i hiperseksualizirano. U svijetu u kojemu su *ostale samo kratke riječi kao bog, vrag, tuga/krv*, u kojemu se ta *krv sada oblači u tišinu i vuče po cestama, gdje na netu/pale baklje i tuku žene i djecu*, dok mi, djeca koja smo *posrala revoluciju, gledamo u sunce i govorimo kvantna fizika i svemir*, oko nas se tresu autohtone *hrvatske sise i problemi* tako ukazujući na mrtva mjesta tijela politike. No, tijelo je i nešto što je ovdje postalo konkretno. Tijelo koje možemo individualizirati i zamisliti, tijelo koje je bolesno i koje je jedno i nedjeljivo. U dehumaniziranom svijetu apel natrag k ljudskosti nalazimo u pjesmama koje zovu na sućut. Iako pisane kao nizovi indikativa, one svojom emotivnom udaljenošću od nijansi, koje bi nam mogle približiti osobu bola, zapravo bude (i to rade i pojedinačno i kontekstualno, u odnosu na ostatak knjige) toliko potrebnu empatiju koje je oko nas sve manje. Bolesnici koja osjeća da joj nije dobro i da joj neće biti bolje ljudi govore *jaka si*, ona im kaže *da je riba*, a doktor njoj *da je dobro*. Dok sustav barata jezikom koji, gađajući subjekt promašuje sve, subjekt progovara o sebi na način mramora kojega drugi ne razumije, a ne razumije ga jer ga ne sluša. Dok bolesnica govori *oni se smiju/i taj smijeh nestaje u bijelim kutama/kažu imaš još par godina/možda 10 možda ne/možda oglušiš, oslijepiš, ali srce radi... jebeš srce*, kaže vlasnica, *nikada mi do njega nije bilo stalo*.

Kako se približavamo kraju knjige, postajemo konkretni. U konfesionalnoj pjesmi koja konstatira i stav i sentiment,

gradirajući elementarne čestice egzistencije, autorica od ljepote i šarolikosti svijeta koji nam je i prostorno i uljudbeno daleko, preko fragmentiranih slika ratne traume, dolazi k sebi, natrag u samo mjesto nasilja, u tijelo koje je, svemu unatoč, ne samo spremno nego i željno dalje živjeti. Onako normalno. Konkretno. Nakon što se sjeća Amsterdama i Varšave, Londona... San Francisca... ne-čitanja Ginsberga, glas iz pjesme **ponekad** se sjeti *logora/i onih bodljikavih žical/ bijega/i trčanja i hodanja/kroz šume, poljane, ceste,/gradove i države/i vode i kruha*, ali i *uniformi i jebanja/i kako (joj je) pokazivao kurac, i sada to priča(m) njemu/a on (ju) skida nježno/i traži da mu piše(m) pisma...* Trauma, nasilje, jeza i dehumanizacija koju je sa sobom donijela tranzicija i specifičan tranzicijski liberalni kapitalizam, kojega kao da devedesetih (kada su svi kolektivno za kapitalizmom žudjeli, ako ništa a ono kao za negacijom samoupravnog socijalizma koji ih je podsjećao na komunizam za kojega su vjerovali da je službeni jugoslavenski društveni poredak...) nitko nije razumio, kao da nitko nije bio u stanju dijagnosticirati tu neman i demontirati je prije nego li je ova zadobila životnu energiju vampira koji je u stanju sve čega se dotakne zombificirati, nadživjela je sve. I je li nas ta rezistentnost destrukcije jedne nacističke elite pogonjena energijama populizma nečemu naučila? Jesmo li, nakon svega kroz što smo prošli, postali humaniji i bolji ili smo još više podivljali pitanje je na koje Željka Horvat Čeč pokušava dati odgovor u pjesmi *Bez srca. Ponekad mi se čini/da mi srce puca i da ću umrijeti/jer ne mogu podnijeti tu tugu/te siromahe, tu djecu/te ratove/te zločine/ta silovanja i otimanja za komadiće/te osmjehe političara i bankara/i noževe zločinaca i kurce silovatelja//A opet/ponekad prođem kraj prosjaka/i brojim kovanice u džepu/i samo prođem s cigarom u ruci/ bez srca*. I tako dalje, prolaze naša tijela, u svijet kojega i ovako oštrom poezijom, treba popravljati. Jer nakana nam je, ma

koliko pred njim slabi bili, nekome ga i ostaviti. Ili nije?

Apelativnost lirskog izraza Željke Horvat Čeč, njezina izravnost i energija koja frca iz svakoga stiha nude prostor razlike u osobnoj poetici još jedne poetese za koju smo rekli kad je rođena, ali još, iako smo to na početku natuknuli, nismo rekli gdje. U Čakovcu. Ni bliže ni dalje. Ovakva jedna kompaktna i uvjerljiva knjiga čija se svaka pjesma čita kao cjelina za sebe, ali i nerazdjeljiv dio čvrste teksture cjelokupnosti teksta koji se stisnuo između dviju, kao svako slovo svake od pjesama, tvrdih korica, još jedan je od, sad već egzaktnih, dokaza da se u Čakovcu događa nešto čudesno lijepo. Genij mjesta naprosto izbacuje, usuđujem se reći, vanserijske literarne činjenice koje nam daruju, nažalost na našoj književnoj sceni ne baš (prepoznate) majstorice i jedan netom *prepoznat* majstor. Ukoliko pratite recentnu književnu produkciju u nas, i imali ste sreću i privilegij čitati Tanju Novak i Andrianu Kos Lajtman pa Kristijana Novaka i sada Željku Horvat Čeč, nećete pogriješiti ako se uhvatite za glavu i zapitate: što to siju u tom Međimurju da u njemu rastu ovako dobri autori i autorice... i je li to što oni konzumiraju u slobodnoj prodaji? Ili se uzima isključivo u literarne svrhe.

NIKOLA PETKOVIĆ

Predmeti koji pričaju

Bora Ćosić: *Mirni dani u Rovinju*.
Profil, Zagreb, 2014.

Ova knjiga počinje kazivanjem o starom rovinjskom zdanju, kući iz 18. stoljeća, koju autor od 70-ih godina, kad ju je kupio, koristi, kako kaže, za povremeno obitavanje. Unatoč tome što u njoj bora-

vi povremeno, predmeti ove kuće pričaju brojne i detaljne priče koje čitaocu daju dojam većeg sadržaja (i tako dolaze u kontradikciju s ovim »povremenim«). U pričanje su ušli stara emajlirana cjediljka za tijesto, krpeni vojnik kupljen u londonskom muzeju Victoria and Albert, krčag iz Firence, tabla s trafike u Beogradu, dvije crnačke maske iz Togoa, bakrena tava, replike slika, mnoštvo začina u staklenim posudama i brojni drugi, koji jedni s drugima, s vlasnicima kuće, s njenim posjetiocima i njihovim iskustvima čine jednu priču u kojoj ima nostalgije, uzbuđenja i zanimljivosti, tuge i sreće.

Svaki dom sadrži priču koja čeka da bude ispričana na način sličan ovome, pa se po tome ova priča ne razlikuje od mnogih potencijalno ispisanih. Ipak, ono po čemu je ova drugačija od ostalih je njen širi povijesni i kulturološki kontekst i filozofski pristup kojima se zahvaća onkraj povijesti pojedinih predmeta i u tom prostoru nalazi način da se povežu njihove naizgled nespojive pozadine. Drugim riječima, neki predmet ima više toga upisanog u sebi od onoga što mi o njemu znamo ili što nam on znači; on u sebi nosi sve svoje vlasnike i njihove misli i osjećaje, svoje razne upotrebne i čisto dekorativne vrijednosti i različite simbole i značenja, kako one koje mu je netko individualno pripisao tako i one koje mu je pripisalo društvo i društva. Crveni končić kojim autor otvara Zdenka sir, a koji je preslika konca upletenog u konope na engleskim kraljevskim brodovima, iz sfere vladarskog je ušao u profano kad se našao na tanjuru nekog radnika ili učenika (ili autora). Ovaj predmet ne govori samo o praktičnosti njegova tvorca kada je odabrao crvenu boju kojom će brže privući pažnju i tako olakšati kušaocu otvaranje sira, nego i o njegovu izvornom porijeklu o kojem, u odnosu sa današnjom upotrebom predmeta, možemo razmišljati kako razmišlja autor, naime da je očito neizbježno da nešto vladarsko i sakralno dođe među nešto profano. Tako jedan končić postaje

je povodom za razmišljanje o povijesnim odnosima, društvenim tokovima i kulturom i počinje skicirati obrise nekakvog dijakronijskog vira, u kojeg bivaju uvučeni svi ljudi i predmeti s končićem direktno i indirektno povezani, a i oni koji nisu s njim povezani uopće. Zato bi nam se moglo, kad autor kaže da »obične radnje pri spremanju ručka u sebi kriju čitavu povest ovog roda«, učiniti prilično banalnim nekom predmetu pristupiti imajući na umu samo njegovu svrhu. Ili riječima autora: »Pomišljam nadalje ponešto, držeći u ruci jednu staru cediljku za testo, emajliranu, biće iz nekadašnje kuće moje bake. Pa nije valjda ona izmišljena samo da njome barata s kuvanim špagetima!«.

Tako i svijećnjak kojeg gleda pred sobom, a koji je sasvim običan, ipak ima »sve što i primerci kraljevske trpeze, onu začudnu građu, koja ide od čvrste stope, nalik korenu neke biljke, potom se uzdiže ovo stablo od srebra ili obične mjedi, da gore započne to čudo grananja, kao u krošnji jabuke«.

Isto je i sa ljudima, brojnim ljudima koje je u toj kući i izvan nje sretao, sve te žene i muškarci, stari i mladi, pisci, pjesnici i najviše slikari, svi su oni, ili barem većina, i ono što mislimo da jesu i ono što nikad ne bismo spojili s tim što mislimo da jesu. Takav je neki lopov kojeg su mu doveli u kuću kao nekakvo, kako autor kaže, čudo prirode, a čovjek je ispio sasvim fin i ljubazan. Takav je i Krleža, sa rukama preko lica na Vaništinovoj slici, kojeg je kao takvog vidio samo Vaništa. Takav je taj svijet mirnih rovinjskih dana, pun sjetive i asocijativnosti, omeđen slikarstvom, kiparstvom, glumom, književnošću, prirodom, pitanjima, sumnjama, dvojabama, ironijom i tek ponešto nenametljive i dobro promišljenje sigurnosti.

Kad nije prisutna kontradikcija u kontekstu nekog predmeta ili osobe, prožetost naizgled nepovezanim nitima jest. Golo i bolesno tijelo Ive Steinera koje se hvata za Vaništinu ruku povezano je s Danteovim paklom i Beckettovom tjesko-

bom, kao i Lautreamont s autorom, čiju je ulicu tražio dok je boravio u Francuskoj. Sve nepoznato postaje poznato i obratno, blisko je istovremeno i daleko, stvarno istovremeno nestvarno, a svugdje je promjena i nikad ništa ne ostaje isto, čak ni ako je promjena toliko mala da je neprijetna. Autor sam kaže da pravi kroz tekst ove sinteze: »Tako neprekidno pronalazim reference kućne ravnoteže, klimatske, zvučne, mentalne. Sve probajući da pojedine događaje, udaljene vremenski ili kako drugojačije, postavim u jedan dan, na približno isto mesto, kako je to na antičkoj dramaturgiji zasnovano.« Mi sve ovo promatramo i sjećamo se svojim osjetilima, a ona »nisu dimenzija materijalnog bića već iščekavajući privid strukture, kaže Jameson. Vrijeme je da, osvrćući se po ovoj kući, pa opipavajući svaki komadić njene zbilje, ustanovim kako to činim i čime. Otud na čula, svoja i tuđa, moram gledati onom dvosmislenošću kojom ona gledaju ostalo, i tu dvosmislenost serviraju nam kao naše preimućstvo.« Zbog varljivosti naših osjetila kao i zbog nastojanja da se uđe u dubinu i širinu stvari, promatrano ostavlja mnogo pitanja i nedoumica. Ona se kreću od gotovo dječje iskrene znatiželje za saznavanjem u kojem se prostoru i vremenu nalaze svi ti izračuni na kojima počiva izgradnja katedrale, do malo zrelijih nedoumica, kao što je pitanje kako razriješiti kontradikciju između toga da svijet ne bi mogao izdržati pod strogom uređenošću i posloženošću i toga da upravo ta posloženosť, ako nije sterilna, »pokazuje neko drugojačije lice, neku drugostepenu slikovitost i silno privlačnu lepotu oblika.«

Svijet skupa s nama promatračima, ako ga dobro promotrimo, postaje niz poveznica, međusobno tako neraskidivih i istovremeno tako kontradiktornih. Slobodan Vuličević, rovinjski slikar, za prilog posvećen njemu na televiziji mirno je i ležerno izjavio, kao da tu misao već odavno ima sigurno ušuškano pod poplunom, da je sve na svijetu nedoumica i kontradikci-

ja. Zaključiti da ima nešto u Rovinju što ljude potiče da sebi i drugima artikuliraju ovakve misli bila bi opet kontradikcija s idejom opće povezanosti, ali s obzirom na to da je i kontradikcija dio te opće povezanosti, možda bi tu rečenicu trebalo ostaviti ali pod znakom pitanja, da ipak ostanemo koliko–toliko dosljedni.

U istom se tonu može govoriti o žanru ovog teksta. U jednom se dijelu on deklarira kao putopis, a u drugom se ta deklaracija poriče, na temelju činjenice da ovo ne može biti putopis jer autor, kako kaže, nikud ne putuje, nego se vraća. Negdje je rečeno da je ovaj tekst katalog, a negdje da je »moja povest«. Ako uzmemo u obzir da je ovaj tekst pun unutarnjeg monologa, promišljanja, da je pripovjedač subjektivan, odnosno da nije u funkciji objektivnog i pouzdanog izvjestitelja, da su vremenski okviri zamagljeni i da je tekst defabulativan, možemo govoriti o modernom romanu, koji u svoju definiciju rado prihvaća i ovu igru sa žanrom i bilo koje drugo odmicanje od čvrsto utabanih definicija. Tako su i ti »mirni dani« u naslovu kroz roman često ili propitkivani, ili ironizirani, ili stavljani u navodnike.

Ako se ovaj roman promotri u njegovom odnosu s društvenim kontekstom i njegovom dominantnom, liberalnom ideologijom, moglo bi ga se shvatiti na način da joj predstavlja otpor, iako se, s obzirom na suptilnost stila, ne čini da autor ima aktivističkih pretenzija. Jedino što je očito a što se tiče aktualnih društveno političkih pitanja je autorovo osvrtnje na 1992. godinu kad je njegova kuća pripala novoj zemlji, gdje s pravom ironizira ideju proglašavanja vlasništva, bilo da se radi o imovinskom (»Jer tle Zemljino nije ničije, ako se ide dovoljno u prošlost, svaka i najmanja izba ljudska, nešto je uzapćeno, samo se ne zna od koga!«), bilo da se radi o vlasništvu nad ljudima, sredstvom nacionalnog etiketiranja. Ali taj otpor prema tom najčešće desničarskom crno–bijelom načinu razmišljanja može se usmjeriti i na otpor prema liberalnom načinu raz-

mišljanja, kojem također nedostaje ove kroz cijeli roman prisutne dijalektike, pa tako uz svoje površne parole o životu čini idealnu metu za društvenu kritiku. U jednom dijelu u romanu kao da govori upravo o tome: »Postoji nešto antisportsko u meni, što se razvilo tokom vremena, moje uvažavanje sporosti. Ne mislim baš na bezvoljne subjekte koji se kreću po ovom svetu u sopstvenim maglama, često razumljive melanholije, ali sve više dajem onom sporom toku zbivanja, koji sažima, utvrđuje, sumira u miru.« Taj sportski, natjecateljski liberalni duh, siguran u sebe, pun površnih floskula i rješenja za životne probleme i oslobođen previše pitanja i sumnji, čak i onda kad se odma-

kne od svojih sigurnosti, to ne radi tako da u miru utvrđuje i sažima, nego kao da larpurlartistički izvodi vježbe iz apstrahiranja i relativiziranja. Zbog ovoga je ova knjiga, ako je se shvati kao odmak od aktualne dominantne ideologije, izuzetno važna. Ali ne treba upasti u zamku liberalnih djetinjih sigurnosti i pretencioznosti, jer ipak mnogo toga ostaje upitno kad s dubine isplivamo na površinu. Zato i ovaj roman treba uzeti s rezervom, ili kako autor kaže: »Nadam se da je i cela ova pripovest shvatljiva samo delimično, što joj je i namena.«

SONJA KRIVOKAPIĆ

